

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik XXII

št. 2

leto 1974

Pogled na Kresijo (foto Vlastja)

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

ima na zalogi naslednje publikacije:

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, kompletni letniki IV/1956 do XIX/1971 po ceni 16 dinarjev za letnik, za inozemstvo 3 dolarje; posamezna številka velja 7 dinarjev, za inozemstvo 1 dolar. Naročnina za leto 1974 je 25 dinarjev.

Prve tri letnike odkupujemo po ceni 10 dinarjev za številko.

V seriji Knjižnica Kronike so izšle naslednje knjige:

Milko Kos, **SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA**, topografski opis mesta in okolice (1955), knjigotrška cena 2,50 dinarja. —

Igor Vrišer, **RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE** (1956), knjigotrška cena 2 din.

Vlado Valenčič, **SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI** (1957), knjigotrška cena 2 din.

Sergij Vilfan-Josip Černivec, **ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE** (1958), knjigotrška cena 2,80 dinarja.

Peter Vodopivec, **LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE** (1971), knjigotrška cena 15 din.

ANTIČNA NEKROPOLA V NOvem MESTU

REZULTATI IZKOPAVANJA V LETU 1973

TONE KNEZ

Pred nekaj leti je Novo mesto zbudilo pozornost široke javnosti z odličnimi arheološkimi najdbami iz halštatskih gomil na Znančevih njivah, ki so našle živahen odmev in visoko oceno tudi v mednarodnih strokovnih krogih.¹ S temi najdbami si je Novo mesto zagotovilo sloves bogatega in važnega prazgodovinskega najdišča ne samo v Sloveniji, temveč v širšem prostoru Vzhodnih Alp. Poleti 1973 opravljeno daljše načrtno izkopavanje sredi današnjega mestnega območja pa je prineslo bistveno nove podatke o prebivalcih Novega mesta v rimskem času in njihovi materialni ter deloma tudi duhovni kulturi, predvsem v pogrebnem obredu.

Od pomladi pa do začetka jeseni 1973 je bil sredi Novega mesta na nekdanjem Beletovem vrtu (parc. št. 283/3 k. o. Novo mesto) ob severni strani Ljubljanske ceste sistematično raziskan in izkopen precejšen del nekoč obsežnega grobišča iz rimskega časa.² Ta nekropola, kjer so pokopavali tudi že v pred-rimskem času, je bila urejena ob južnem vznožju utrjenega prazgodovinskega gradišča na Marofu, na prostoru, ki ga zajemajo danes naslednji objekti: križišče Ljubljanske ceste s Cesto herojev—komanda garnizije—stavba Elektro Ljubljana—poslopje občinske skupščine—otroški vrtec—vila Režek (sedaj dom družbenih organizacij)—Beletov vrt. Na 1000 m² raziskane površine Beletovega vrta, ki po naši domnevi obsega najbrž le dobro tretjino nekdanje površine grobišča, smo odkrili 97 grobov iz rimskega časa; med njimi pa so trije, ki jih pripisujemo Keltom. Menimo, da raziskano območje predstavlja jugovzhodni del antične nekropole; ta je na vzhodni strani bila omejena s črto, ki jo danes tvori Kettejev drevored. Kot zanimivost naj navedemo še izredno kontinuiteto pokopališkega območja na južnem pobočju in vznožju Marofa, ki sega kronološko od starejše železne dobe preko mlajše železne dobe do pozne antike in nato z daljšim presledkom zopet od 19. stoletja do leta 1924, ko je bilo staro mestno pokopališče na južni strani Ljubljanske ceste opuščeno in prestavljeno v Ločno, vzhodno predmestje Novega mesta.

Naključno odkrivanje rimskih grobov iz zgoraj načrtane nekropole v Novem mestu se je pričelo že leta 1890 ob gradnji Ljubljanske ceste³ od starega mestnega pokopališča proti Bršljinu. Sodobno poročilo navaja, da je ob teh delih bilo odkrito približno 20 rimskih grobov.⁴ Grobove je tedaj izkopal preparator Deželnega muzeja Ferdinand Schulz, jih takoj po izkopu razstavil v novomeški kazini (prva arheološka razstava zunaj muzeja v Sloveniji!) in nato odpeljal v Deželni muzej v Ljubljano. Še več rimskih grobov je bilo odkritih pri kovanju temeljev za stavbo okrajnega glavarstva jeseni leta 1902 (sedaj poslopje občinske skupščine).⁵ Žal takrat nihče od stroke ni nadzoroval kopanja, tako da je izkopano gradivo brez vsakršne dokumentacije. Poročilo navaja okrog 40 fibul in nad 100 keramičnih posod.⁶ Tudi te najdbe so poslali v Deželni muzej. Leta 1936 sta bili na Skabernetovem vrtu odkriti dve rimski grobnici, njihov inventar pa rešen za novomeški muzej.⁷ Še dva groba iz te nekropole sta se našla leta 1954 na skrajnem južnem robu Beletovega vrta, ko so širili Ljubljansko cesto in škarpirali njen severni rob.⁸ Žal so leta 1890 in 1902 kopali grobove brez stalnega strokovnega nadzora in brez potrebne dokumentacije. Zato so številne in privlačne najdbe s teh izkopavanj, ki jih hrani Narodni muzej v Ljubljani, sicer lep in zelo zanimiv material, ki pa je znanstveno le omejeno uporaben.

Pomembnost rezultatov izkopavanja na Beletovem vrtu ni samo sto novih grobov s številnimi pridatki v njih, temveč je razkrilo specifično grobno arhitekturo in nekatere karakteristične pridatke v grobovih ter opozorilo na kontinuiteto poznolatskih oblik materialne kulture (predvsem keramike) v zgodnjeantični čas od Avgusta do Tiberija. Da gre pri tem za materialno kulturo avtohtonih staroselcev, keltskih Latobikov in Ilirov, ki so se opremili z elementi materialne kulture okupatorjev Rimljanov, je jasno.

Vsi grobovi, odkriti na Beletovem vrtu, so dosledno z žganim pokopom. Poleg grobov smo odkrili še debel sloj žganine, raztresene

Novo mesto — Beletov vrt. Pogled na del odkrite rimske nekropole z žganimi pokopi poleti 1973.

na večji površini v sklenjeni plasti, pomešani z obilico črepinj mnogih keramičnih posod in razlomljenih ter ožganih kosov bronastega nakita. Ta plast žganine je po našem mnenju ostanek sežigališča-ustrine, prostora, kjer so rimskodobni prebivalci Novega mesta upeljevali svoje mrtve.

Kar zadeva kronologijo rimskih grobov, odkritih 1973 v Novem mestu, smo na podlagi tipologije pridakov (terra sigillata, fibule, oljenke) in priloženih novcev dognali, da so na Beletovem vrtu pokopavali od prihoda Rimljanov v naše kraje po zaključeni japodski vojni (35—33 pred našim štetjem), ki jo je zmagovito izbojeval Oktavijan, pa do prvih desetletij 2. stoletja po n. št. Po dosedanjem stanju raziskav rimske nekropole pod Marofom se zdi, da je vzhodni del nekropole, prav na območju Beletovega vrta, najstarejši del grobišča. Meritorna znanstvena ocena celotne zapuščine iz rimskodobne nekropole v Novem mestu bo možna šele takrat, ko bo strokovno ovrednoteno celotno izkopano gradivo, ki ga hranijo Narodni muzej v Ljubljani (v celoti še ni objavljeno), Dolenjski muzej v Novem mestu (najdbe so

še v fazi restavriranja) in Prirodnoznanstveni muzej na Dunaju.

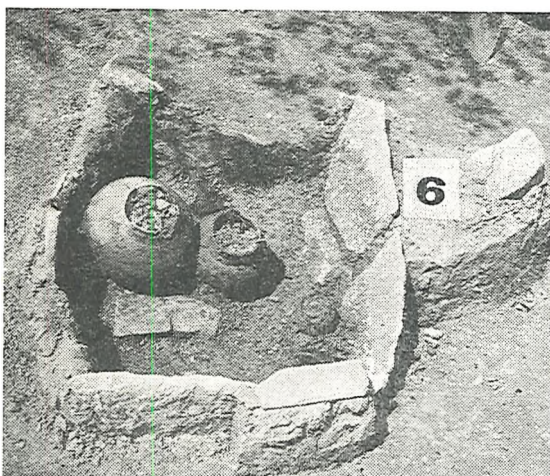
Najstarejši grobovi na Beletovem vrtu so iz časa vladanja cesarja Avgusta. Ti grobovi iz spodnjega horizonta nekropole so brez kamnite konstrukcije in grobni pridatki so preprosto zakopani v grobne jame, na vrhu brez krovne plošče ali kakšnega drugega trajnega obeležja. Kljub neugledni grobni arhitekturi so ti najstarejši grobovi zelo bogati s pridatki, med keramičnimi posodami zbujejo pozornost izdelki iz pečatne keramike — terrae sigillatae. Odkriti so bili tudi grobovi, ki so vsebovali kar cel servis sigilatne posode. Ta pečatna keramika (ki jo lahko primerjamo z današnjim porcelanom) je bila v rimskem času luksuzna in draga uvozna roba, ki so jo v naše kraje v 1. stoletju importirali iz italijanskih delavnic, največ iz toskanskega mesta Arretiuma (današnji Arezzo). Tip preprostih grobnih jam je v uporabi okvirno od Avgusta do Klavdija, tj. do sredine 1. stoletja našega štetja.

Vsi drugi, mlajši grobovi, so narejeni iz tesno sestavljenih, vendar klesarsko neobdelanih kamnitih plošč, tako da sestavljajo pra-

vokotne kamnite skrinje ali zaboje. Ta tip grobne arhitekture je posebna značilnost antičnih nekropol v Novem mestu in osrednji Dolenjski. Na vrhu so bile te kamnite skrinje pokrite s krovno ploščo, pa tudi dno je bilo pogosto tlakovano z eno ali več tankimi kamnitimi ploščami. Pepel na grmadi sežganih mrtvecev so največkrat raztrosili na dno skrinje, nanj pa so položili po več glinastih posod s hrano in pijačo kot popotnico pokojniku v podzemlje. Včasih sta priložena še keramična oljenka in bronast novec-obolus, v bogatejših ženskih grobovih pa še drobna steklenička za dišave-balzamarij in nakitni predmeti (fibule, prstan, uhani in podobno).

Grobovi do sredine 1. stoletja n. št. so najbogatejši oz. imajo dragocenejše pridatke, kar kaže na večjo blaginjo prebivalcev Novega mesta za vlade cesarjev od Avgusta do Klavdija. Iz kasnejšega časa so grobovi po svoji zgradbi in obliki zahtevnejši in monumentalnejši, vendar njihova vsebina ni več tako bogata. Vse manj je luksuznih in importiranih predmetov, iz česar lahko sklepamo na določen upad ekonomske moči Novega mesta v drugi polovici 1. stoletja n. št. To dejstvo bo treba najbrž povezati z gradnjo magistralne rimske ceste Emona—Siscia, ki je stekla mimo Novega mesta, in z ustanovitvijo mesta Nevioudunum (flavijska ustanova) okrog leta 70 n. št., kamor se je preselilo administrativno in ekonomsko središče antične Dolenjske in s tem siromašilo rimsko naselbino v Novem mestu.

Preseneča dejstvo, da je bila dobra tretjina (43 %) vseh grobov, odkritih leta 1973 na Beletovem vrtu, že v antičnem času odprtih in izropanih! Ta visoki odstotek oplenjenih

Rimski grob z žganim pokopom ob odkritju s pridatki in situ. Zara s pepelom in lončeni pridatki so bili obloženi in pokriti s kamnitimi ploščami.

Lončene posode kot pridatki v grobu 59 iz rimskega grobišča na Beletovem vrtu v Novem mestu.

grobov daje slutiti o bogatejšem inventarju v teh izpraznjenih grobovih, ki so se praviloma odlikovali od drugih po svoji velikosti in lepi izdelavi ter bili zato že od vsega začetka za plenilce grobov najbolj privlačni. Po številu pridatkov v intaktnih grobovih lahko sklepamo, da so bili izropani grobovi še dosti bogatejši in zato predvsem zanimivi za roparske skrunilce grobov.

Rezultate raziskovanja antične nekropole v Novem mestu lahko strnemo v naslednje ugotovitve:

razmeroma bogata zgodnjeantična nekropola, ki kaže na premožno anonimno naselbino v rimskem času na tleh Novega mesta;

kronološko lahko ločimo dva horizonta, katerih meja je okrog sredine 1. stoletja n. št.;

enotna grobna arhitektura v obliki kamnitih skrinj, ki je značilna za večino provincialno rimskih grobov na Dolenjskem;⁹

od pridatkov je absolutno največ keramičnih posod, dosti manj je pridatkov iz drugih materialov (kovine, steklo). Pri lončenih posodah je opazna zelo močna tradicija starejših, keltskih oblik lončevine;

zelo pogoste so najdbe določenih oblik lončevine, na primer: hišaste žare, črni lonci z visokim narebrenim vratom, ki imajo svoj izvor v osrednji Dolenjski;¹⁰

absolutno pomanjkanje kamnoseško obdelanih grobnih spomenikov in napisnih kamnov. To pomanjkanje epigrafskih spomenikov lahko tolmačimo tako, da so bili na tem grobišču pokopani nepismeni avtohtoni staroselci;

pomanjkanje orožja in orodja v grobovih govori za izrazito civilno naselbino.

Iz pridatkov v grobovih je jasno razvidna močna tradicija in določen konservatizem staroselcev, ki so pokopavali svoje rajne v rimskem času pod Marofom. Iz tega lahko sklepamo na etnično pripadnost pokopanih

Pogosta kombinacija dveh značilnih lončenih posod v rimskih grobovih na Dolenjskem: večjega lonca z visokim narebrenim vratom in manjšega kozarca. Posodi sta narejeni iz sivočrne gline, izdelek domače delavnice in predstavljata pivski servis.

ljudi v Novem mestu, ki jih najbrž lahko označimo kot keltske Latobike in potomce še starejših Ilirov. Staroselci so po prihodu Rimljanov sicer sprejeli določene njihove civilizacijske dobrine, vendar jih romanizacija in latinizacija vsaj v 1. stoletju še nista prevzela. Kazno je, da so prebivalci Dolenjske pod rimsko upravo v 1. stoletju živeli v miru in gospodarski blaginji. Z najdbami iz Beletovega vrta se je močno obogatila arheološka zbirka Dolenjskega muzeja, Novo mesto pa se je uvrstilo med pomembna provincialna rimska najdišča v Sloveniji.

Še vedno pa ostane odprto vprašanje, kje moramo v Novem mestu iskati naselbino iz rimskega časa. Na Marofu je najbrž ne gre iskati, ker vse drobne površinske najdbe od tam kažejo starejši, predrimski karakter. Za

primerjavo lahko navedemo, da tudi gradišče nad Stično v rimskem času ni bilo več obljudeno. Je bila mar na temenu novomeškega polotočka, okrog kapiteljske cerkve, na prostoru, nekoč Gradec imenovanem? Še bi lahko ugibali, saj primernih lokacij v Novem mestu ne manjka, vendar nam bo to uganko kot vse dosedanje, rešilo edinole sistematično terensko raziskovanje z lopato.

OPOMBE

1. T. Knez, Kronika 18, 1970, 11 ss; Prazgodovina Novega mesta (razstavni katalog, Novo mesto 1971); — T. Knez, Novo mesto v davni (1972). — 2. Izkopavanje je s kratkimi presledki trajalo od 10. aprila do 15. septembra 1973. Po nalogu in v sodelovanju z Ljubljanskim regionalnim zavodom za spomeniško varstvo je izkopavanje vodil Tone Knez. Vse izkopano gradivo in dokumentacija je shranjeno v Dolenjskem muzeju v Novem mestu. — 3. S. Rutar, Letopis Matice slovenske 1891, 192 s; S. Rutar, Mitteilungen der Zentralkommission N. F. Bd. 17, 1891, 197 s. — 4. Slovenski Narod 26. septembra 1890. — 5. J. Szombathy, Tagebuch 35. str. 25—28 (rokopis v arhivu Prazgodovinskega oddelka Prirodnoznanstvenega muzeja na Dunaju); S. Petru, Novo mesto 1365—1965 prispevki za zgodovino mesta (1969), 70 ss. — 6. F. Komatar, Mitteilungen des Musealvereines für Krain 17, 1904, 54 s. — 7. T. Knez, Razprave SAZU VI, 1969, 109 ss. — 8. V. Šribar, Arheološki vestnik 9—10, 1958—59, 110 s. — 9. T. Knez, Arheološki vestnik 19, 1968, 221 ss; T. Knez, Razprave SAZU VI, 1969, 109 ss. — 10. P. Petru, Hišaste žare Latobikov. Situla 11 (Ljubljana 1970); P. Petru, Razprave SAZU VI, 1969, 197 ss.

STATUTI SREDNJEVEŠKE OBČINE IZOLA IZ LETA 1360 V ODNOSU DO TUJCEV

MIROSLAV PAHOR

Istrske srednjeveške občine so iz raznih razlogov skušale v svojih statutih urediti poleg cele vrste vprašanj oblastnega, upravnega, civilnega in kriminalnega sodstva tudi odnos do tako imenovanih tujcev. Tujec v občinah pa je bil vsakdo, ki ni imel urejenega statusa deželana, meščana ali vsaj prebivalca občine. Po vseh istrskih statutih sodeč, je bil torej tujec vsakdo, ki je prihajal z onkraj občinske meje in si ni pridobil statusa prebivalca mesta ali občine, kasneje pa statusa meščana ali deželana. Tujci so v občinah pomenili lahko potencialno nevarnost ali pa določene gospodarske prednosti, ki jih je bilo treba izrabiti v prid stalnemu prebivalstvu. Vendar so v vseh znanih statutih odredbe o tujcih popolnoma različne, kar je deloma razumljivo. Tu je bilo treba naselitev preprečiti, tam jo je bilo treba podpreti. Tu so bile razmere na mejah razmeroma urejene, tam je prihajalo do pogostih sporov. V eni občini so bili takšni, v drugi zopet drugačni problemi. Trgovina v Koprju, Miljah in Piranu je bila na primer razvitejša kakor v Izoli in Bujah. Prav tako je bilo poljedelstvo nekje slabše, nekje bolje urejeno itd.

Izola je bila gotovo med gospodarsko najmanj razvitimi občinami. Vendar če verjamemo Morteaniju, doslej edinemu piscu, ki jo je skušal resneje obravnavati, se je začela čokaj zgodaj politično organizirati v samostojno komunjo. Prve statutarne odredbe je bržkone uredila že sredi XIII. stoletja. Kdaj je nastal prvi popolni kodeks statutarov mesta, ni znano. Prav tako ni znano, kako so se statuti spreminjali in dopolnjevali. Iz uvoda k statutu iz leta 1360, ki ga je objavil Morteani, pa se da sklepati, da je bil stari statut poln nejasnosti in dodatnih odredb, ki so bile v nasprotju s starimi. Tedanji oblastniki so se pritoževali, da se ni več mogoče ravnati po njem.¹ Zaradi tega je bilo treba urediti novo, prečiščeno redakcijo statutarov, ki bi ustrezala času in odpravila nejasnosti z upoštevanjem novih zakonov in z odpravo zastarelih. Tako se je podestat Ivan Sanuto, ki so mu pomagali sodniki Vitale Vitali, Michael Varneri, Almerik Albini in Matej Marani, lotil leta 1360 nove redakcije, ki naj bi odpravila vse pomanjkljivosti. Dne 5. novembra istega leta sta nove statute potrdila Veliki svet občine in Arengo ter so s tem stopili v veljavo.

V nasprotju z drugimi statuti, ki so navadno razdeljeni v štiri knjige, piranski celo v deset, imajo statuti mesta Izole samo tri knji-

ge. V prvi, ki jo lahko imenujemo tudi kriminalni zakonik, so zbrane vse odredbe kriminalnega značaja vse od navadnih kletvic do krvnega sodstva, v drugi so zbrane vse civilnopravne odredbe, tretja knjiga pa obravnava občinsko oblast in upravo ter notranjo ureditev mestnega in občinskega življenja.²

Vprašanje tujcev ni obdelano posebej. Odredbe, ki zadevajo odnos občine Izola do tujcev, so raztresene po vseh treh knjigah. Zakonodajalec jih je dal tja, kjer je pač imel prostor, kjer so odpadli zastareli predpisi ali pa na konec knjige, kakor je primer z razmejitveno pogodbo s Koprjem. Vendar vse te odredbe sestavljajo neko celoto, ki nam dokaj dobro nakazuje problem. Kakor drugje po Istri je bil tudi v Izoli tujec vsakdo, ki je prišel z druge strani občinske meje, bodisi to Pirančan, Koprčan ali trgovec iz Kranjske, Furlanije ali od drugod. Izjema so bili, kakor povsod, Benečani, ki jih je morala občina obravnavati kot svoje deželane oz. meščane.

Če zberemo vse odredbe izolanskih statutarov, ki zadevajo tujce, pridemo do zaključka, da obravnavajo štiri bistvena vprašanja, ki postajajo toliko bolj važna, kolikor bolj se hočemo spoznati z izolanskim prebivalstvom poznega srednjega veka. To so: vprašanje odnosa do obmejnih občin, vprašanje poselitve občine, vprašanje odnosa do tujih trgovcev in končno vprašanje odnosa do tako imenovanih prebivalcev. Vsa štiri vprašanja bodo lahko služila za podlago kasnejši študiji o izvorih izolanskega prebivalstva, o razumevanju notranjih socialnih trenj in o politiki občine do sosedov ter do občinskega gospodarskega življenja.³

ODNOS DO OBMEJNIH OBČIN

Med najzanimivejšimi vprašanji odnosa do tujcev sodi v Izoli vsekakor odnos do obmejnih občin, torej do Pirana in Kopra. Treba je vedeti, da je bila občina Izola med najmanjšimi občinami v Istri, stisnjena med dve gospodarsko in politično močnejši občini, ki sta si v teku XIII. stoletja prizadevali razširiti svoje meje ena s severne, druga pa z južne strani. Gotovo je, da si je Izola prizadevala urediti vprašanje svojih meja tako s Koprjem kakor s Piranom. Tako je na primer Landus de Montelongo pomagal urediti obmejna vprašanja med Izolo in Piranom 18. septembra leta 1254.⁴ Že naslednje leto je

ta ista vprašanja reševal Marko Zane, podestat občine Koper,⁵ leta 1283 pa piranski podestat Andrej Dandolo.⁶ Leta 1285 je obmejne spore med Izolo in Piranom reševala komisija, ki so jo sestavljali podestati Kopra, Novigrada in Umaga Henrik Dauro, Janez Delfin in Karantan Zane.⁷ Vendar se stvar ni nehala tukaj. Kako globoki so bili spori okoli meje med obema občinama, priča dejstvo, da so bili preneseni v XIV. stoletje. V piranskem arhivu hranijo nekaj listin, ki pričajo, da so se obmejni spori nadaljevali z nezmanjšanim sovraštvom.

Po drugi strani z občino Koper ni bilo nič drugače, vsaj kar se tiče druge polovice XIII. in prve polovice XIV. stoletja. Toda dejstvo, da je Veliki svet občine Izola sodil za primerno, da je ureditev obmejnih vprašanj s Koprom vnesel v knjigo statutov,⁸ priča, da so bili obmejni odnosi med obema občinama le nekako urejeni v obojestransko — morda le navidezno — zadovoljstvo. Takšne statutarne ureditve pa ni dobilo vprašanje meje s Piranom. Zaradi tega je prišla v statut vrsta odredb, ki so naperjene proti občini Piran in njenim gospodarskim koristim ob meji. Res je, da so te odredbe neredko škodovale tudi koristim Izole, vendar je v določenih primerih prevladalo politično sovraštvo nad gospodarskimi koristmi.

Najbolj sporni del izolansko piranske meje je bil na predelu, imenovanem Valeta, tj. v kraju, ki gre od rta Ronek po grebenu nad Strunjanom ob cesti, ki je vodila od cerkve in samostana Sv. Basa proti Izoli. Tu so se posesti Pirančanov in Izolanov tako prepletale med seboj, da je bila jasna mejna črta, ki bi ločila posesti obeh občin, popolnoma nemogoča. Ker je prav tu prihajalo do najbolj pogostih sporov med občani obeh občin, se je Veliki svet Izole odločil spremeniti ves ta predel v puščo. Tozadevna odredba pravi v prostem prevodu takole: »Prav tako odredjamo, da meščani Izole ne smejo v bodoče obdelovati polja na Valeti, tj. ob cesti, ki pelje od Sv. Basa v Izolo.« Kazen za prekršek je bila globa, ki so jo določili na 25 beneških lir, kar je dokaj visoko. Poleg tega je meščan Izole tvegala, da mu bo občina uničiti opravljeno delo. Odredba nadaljuje s prepovedjo meščanom Izole, da bi sprejemali posamezne dele ali parcele tamkajšnje zemlje od »meščanov Pirana ali drugih tujcev« pod isto kaznijo, ki je določena za obdelovanje in ki jo brezpogojno izterja občina.⁹

Kaže, da je ta odredba prenesena v statut iz leta 1360 iz neke prejšnje redakcije statutov, kajti zadnji stavek, ki je očitno na-

Podestatski grb na stebri fontika v Izoli (15. stoletje)

stal kasneje, morda celo v letu 1360, pravi takole: »Ali naj se omenjena zemlja obdela ali ne, naj odloča volja gospoda podestata.« Očitno je ta stavek v nasprotju s celotno odredbo. Nesmiselno bi bilo namreč popolnoma prepovedati obdelovanje nekega predela in v isti sapi pustiti volji podestata, ali naj bo zemlja obdelana in ali naj ostane pušča. Očitno je, da so se obmejni spori leta 1360 toliko poglobili, da je Veliki svet imel za potrebno nekoliko popustiti od svojih prejšnjih stališč in pooblastiti podestata, da v tem oziru ukrene po svoji uvidevnosti.

Da pa je bila omenjena zemlja dolgo časa neobdelana, dokazuje tudi uredba, ki prepoveduje pašo tujcev, v tem primeru Pirančanov, na ozemlju občine Izola ali v sami Izoli. Ker gre tudi za mesto oz. njega neposredno okolico, je treba poudariti, da se živina z nobene strani ni mogla tako približati Izoli, kakor prav z Valete, ki je bila najbližje mestu. To zopet dokazuje, da omenjena odredba ni mogla biti napisana proti nikomur drugemu, kakor proti Pirančanom.¹⁰ Razumljivo je, da je odredba predvidela tudi visoke kazni. Poleg tega, da je kršitelj, kateremu je bila zaplenjena živina, moral poravnati vso škodo

oškodovancem, je občina izterjala še 20 soldov globe za vsako kravo, vola, konja ali mezga, 10 soldov za osla in 6 soldov za vsako glavo drobnice. Dohodek od takšnih glob so razdelili med občino in prijavitelja v odnosu 2 proti 1 v korist občine.

Meja med občinami se ni ustavila na rodovitni zemlji. Čez nerodovitni pas je segala prav do obale. Odredba o obalah prepoveduje tujcem, da bi odvažali gradbeno kamenje z obal občine Izole brez izrecnega dovoljenja podestata. Kazen za prekršek je znašala 100 soldov. Poleg tega je smela občina zapleniti kamenje.¹¹ Da gre tudi v tem primeru za odredbo, ki so jo namenili proti Pirančanom, dokazujeta dva momenta. Prvič se je v tem času Piran širil zunaj starega obzidja. Severno in severovzhodno od notranjega mandrača je nastajala popolnoma nova mestna četrt, imenovana četrt Poljskih vrat, ki je povezovala stari del mesta na Punti z naseljem Marčano na jugovzhodu mandrača. Po drugi strani se ujema izolanska prepoved tudi z gradnjo solinarskih hiš v strunjanskih solinah. Za obe gradnji je potreboval Piran velike količine gradbenega kamna, ki ga je lahko dobil tudi na obali izolanske občine, predvsem od rta Ronek proti severovzhodu. Jasno je, da je obsegalo dovoljenje podestata tudi določeno ceno za gradbeni material, čemur so se hoteli podjetni Pirančani najbrž izogniti. Prav tako je jasno, da je gradbeni kamen potrebovala tudi občina Izola tako za svoje stanovanjske gradnje, kakor za pomole in pristanišče. Zato je odredba o prepovedi odvažanja kamenja popolnoma razumljiva.

Kaže, da so izolanski poljski stražarji ali drugi meščani ali deželani večkrat opazili kakega tujca, ki je na občinskih mejah predstavljal mejnike. Verjetno se je celo zgodilo, da so takšnega hudodelca ujeli in kaznovali. Zaradi tega je prišla v statute tudi odredba o prepovedi odstranjevanja občinskih mejnikov in spreminjanja meje. Kršitelj — če so ga ujeli — je bil kaznovan z globo 10 lir.¹² Ta odredba, ki je bila vnesena v prvo, tj. kriminalno knjigo statutov, je veljala prav tako proti Pirančanom, kakor proti Koprčanom. Ker pa je bilo vprašanje meje s Koprcom statutarno rešeno, je gotovo, da je veljala predvsem proti Pirančanom.

Toda mejo s Piranom je bilo možno kontrolirati le v bližini mesta. V oddaljenih krajih, predvsem v okolici Čedelj, Medošev, Stare vasi in od tod proti griču Sv. Onofrija, kontrola že ni bila več tako učinkovita niti ne lahka. Pomisliti je treba, da je nam znana knjiga izolanskih statutov nastala leta 1360, torej samo 11 let po veliki kugi, ki

je morila po Istri in je zelo zreducirala istrsko prebivalstvo. Prav verjetno je, da je tedaj skoraj popolnoma propadla Stara vas in da so bila zelo prizadeta tudi druga naselja izolanske občine. Prav zaradi tega je bilo treba te predele ponovno naseliti. V zvezi s piransko-izolanskimi mejami je torej zelo važna še odredba, ki govori o naselitvi tega predela, predvsem pa meje od Čedelj vzdolž Kaštelirja tja do kraja z ledinskim imenom Nargucan, ki je na piranski strani. »Zaradi blaginje in koristi občine Izola — se glasi odredba Velikega sveta — odrejamo in ukazujemo, da lahko vsak tujec, ki bi hotel ostati v občini Izoli, lahko dobi dva orala — in ne več — občinske zemlje na meji med občinama Izola in Piran od Čedelj proti Kaštelirju. To zemljo naj začne obdelovati od spodnjega konca pri meji proti zgornjemu koncu (tj. proti obronkom Kaštelirja). Prejemnik mora zemljo čimprej zasaditi s trtami. Za prejeta dva orala ni treba plačevati nobene najemnine in vsak naseljenec je za deset let prost tudi tlake. Poleg tega mu je vsak tamkajšnji kmet dolžan pomagati z enim delovnim dnevom ali temu ustrezno vsoto v gotovini. Kdor ne bi hotel pomagati, bo kaznovan z globo v vrednosti dveh delovnih dni. Naseljenec ne sme prodati ali zastaviti ali vknjižiti omenjene zemlje ali je kako drugače odtujiti, razen v primeru, če gre za meščana ali prebivalca Izole. Prav tako lahko dobi dva orala tiste zemlje vsak meščan ali prebivalec Izole in jih obdela. Izjema je le v tem, da temu ne gre pomoč enega delovnega dne.«¹³ V tem primeru gre za pravi naselitveni zakon, kakor jih poznamo tudi v drugih krajih Istre. Ker je bil pod občino Piran tudi del vasi Čedlje,¹⁴ je jasno, da je veljala naselitev tega kraja, ki bi jo lahko raztegnili tudi proti jugozahodu, kot protiutež tamkajšnjemu piranskemu prebivalstvu, ki bi utegnilo spremeniti mejo v svojo korist. Zaradi tega ni dvoma, da je veljala tudi ta uredba proti Piranu.

Iz vsega navedenega lahko sklepamo, da so Pirančani v izolanskih statutih veljali za prave, tj. sovražne tujce.

Bistveno drugačen je odnos izolanskih statutov do Kopa in Koprčanov. Čeprav je tudi do njih veljalo določeno nezaupanje, je bilo vprašanje meje med občinama — kakor že rečeno — urejeno statutarno, kar pomeni, da sta se tako Izola kot Koper podredila razsodbi razmejitvene komisije, ki sta jo vodila Marko Morosini in Ubaldin Giustiniani, podestata občine Koper oz. Izola. Razmejitvena pogodba med obema občinama je zadnja odredba izolanskih statutov. Iz nje je raz-

vidno, da je bila vnesena tudi v statute občine Koper, morda kot dodatek, ker je bila veljavna redakcija koprskih statuten izdelana kakih deset let pred obstoječo izolansko. V pogodbi se obe stranki obvezujeta, da bosta vzajemno kaznovali lastne meščane in deželane, ki bodo delali škodo na meji. Prav tako sta se občini dogovorili, da bosta kaznovali tatove grozdja. Glede pašnine, ki je bila najpogostejši vzrok sporov med občina, sta se delegaciji dogovorili, da bosta uvedli enotne kazni za škodo, ki bi jo živina delala na obeh straneh meje, tako da bodo koprski prebivalci, ki bi delali škodo na izolanski strani, plačevali odškodnino izolanskim oškodovancem in obratno. Da ne bi prišlo do pogostih prekrškov, sta obe občini uvedli enotne kazni, ki jih je moral povzročitelj izplačati občini oškodovanca, če ne bi šlo drugače, tudi pod prisilo. Na koncu sta obe delegaciji pooblastili poljske čuvaje, naj skrbno pazijo, da ne bi prišlo do prekrškov. Kolikor pa bi prišlo do kakršnihkoli nevednosti, naj jih nemudoma prijavijo podestatu prizadete občine, ki bo ukrepal po določenih pogodbah.¹⁵

Ni dvoma, da je omenjena obmejna pogodba zaključni del dolgotrajnega spora okoli meje, ki sta ga pa obe občini poravnavali strpnije, kakor je to bilo med občino Izolo in Piranom. Gotovo pa je, da je tudi med Izolo in Koprrom, kljub statutarni rešitvi, še vedno prihajalo do obmejnih trenj. Dokumenti, ki jih hrani koprski arhiv, bodo to gotovo potrdili. Toda dejstvo, da sta obe občini vnesli razmejitveno pogodbo v statute, bodisi kot redni zakon, ki je sestavni del statuta, ali kot dodatni zakon, ki je statutu samo priložen, priča, da so Izolani imeli Koprčane za manj nevarne, kakor so jim bili Pirančani, torej tudi ne sovražne. Torej so bili Koprčani tujci, s katerimi se je dalo pogovarjati, priti do nekaterih pozitivnih in za Izolo koristnih zaključkov, medtem ko za Pirančane tega ne moremo trditi.

SKRB ZA NASELITEV MESTA IN PODEZELJA

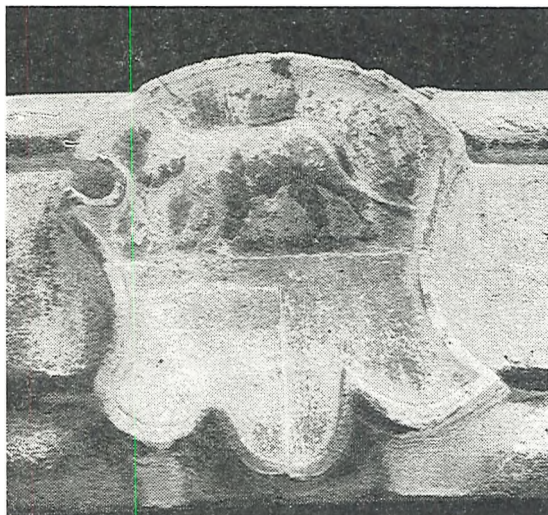
Že prej omenjena odredba o naselitvi območja Čedelj in jugovzhodnega pobočja Kaštelirja nam jasno kaže, kako je občina s statuti privabljala tujce na izpraznjeno zemljo. S tem, da je kmete obvezala, da pomagajo naseljencem z enim dnevom dela, je samo podprla naselitev. Res je sicer, da gre v tem primeru med drugim za to, da se prepreči prilaščanje zemlje po Pirančanah, vendar je tudi dejstvo, da gre za novo, hoteno naselitev po kugi izpraznjene občinske zem-

lje. Kdo so ti naseljenci, nam jasno pove XXXIII. odredba civilnega zakonika statuten. Tu namreč beremo, da Slovenci ali Furlani, kmetje ali hribovci, ki bi prišli stanovat na izolanska tla in obdelovat občinska zemljišča, ne smejo zapustiti ali prodati dobljene zemlje nikomur, razen svojim dedičem ali zakonitim naslednikom. V tem primeru ni izjema niti volilo cerkvi »za blagor svoje duše«. S tem si občina zagotavlja, da bo zemlja ostala tistim zakonitim dedičem, ki bodo ostali na izolanskem ozemlju in postali stalni meščani ali deželani občine.¹⁶

Tu je govor o Slovencih in Furlanah. Malo verjetno je, da bi se hoteli furlanski kmetje naseljevati na tedaj pusti in zapuščeni izolanski zemlji. Zato je opravičena domneva, da je občina Izola podpirala naselitev svojega agrarnega zemljišča predvsem po slovenskih kraških in hribovskih kmetih. To je tembolj verjetno, ker so se v vseh izolanskih vaseh in zaselkih ohranili popolnoma slovenski priimki, ki segajo najmanj na začetek XV. stoletja (Grbec, Medoš, Vuk, Korenika, Mejak, Glavina itd.). Jasno pa je, da se niso naselili samo Slovenci. Priimek Debernardi dokazuje, da je prišlo nekaj naseljencev tudi s področja piranske občine. Italijanski naseljenci v izolanskem zaledju pa so bili tako redki, da so se popolnoma slovenizirali v slovenskem okolju, ki je imelo, kljub kugi, že stare korenine.

Tudi XXXIII. odredbo civilnopravne knjige je treba imeti za pravi naselitveni zakon. Njen zaključni stavek namreč razglša, da postane zopet last občine vsako zemljišče, ki bi bilo darovano (npr. »za blagor svoje duše«) ali prodano, torej ki bi bilo proti določilom odredbe v nevarnosti, da ne pride v roke zakonitim naslednikom.¹⁷ Prav to določilo nam pove, da je hotela občina Izola trajno naseliti zapuščeno zemljo s tujci, ki naj bi postali stalni izolanski deželani. Da so bili tujci v glavnem Slovenci, ni nikakšen slučaj. Podoben primer imamo v Piranu z zakonom o naselitvi Krasa, ki je nekoliko kasnejšega datuma. Slični so primeri tudi na koprskem ozemlju. Slovenski kmet se je rade volje naselil na beneškoistrskem ozemlju — in s tem pomnožil prebivalstvo starejše slovenske kolonizacije — zaradi tega, ker je bil na beneškem ozemlju izpostavljen manjšim dajatvam, družbeno pa je bil enakovrednejši mestnemu prebivalstvu, kakor je to bilo v starem kraju v razmerju do zemljiškega gospoda.

Veliki svet občine Izola ne bi bil dosleden samemu sebi, če ne bi skušal z naselitveno odredbo ponagajati Piranu. Ni gotovo, ali je

Grb družine Manzioli na vhodu gotske hiše (leta 1470)

hotel Pirančane pridobiti na račun manjših dajatev in delovnih obveznosti ali morda s tem, da je garantiral svobodno posest, o čemer govori odredba. Ta se v prostem prevodu glasi: »Odrejamo, da v bodoče vsak Pirančan — moški ali ženska —, ki je v Izoli naseljen ali bi se hotel naseliti, lahko, če se podvrže dajatvam in osebnemu delu, ki je v navadi v Izoli, kupi ali drugače pridobi vsakovrstno posest v mestu in na podeželju, kakor je to dovoljeno meščanom Izole.« Že ta prvi odstavek nam jasno pove, da so bili v Izoli naseljeni Pirančani, če so plačevali redke davke in poravnavali obveznosti osebne dela, izravnani z meščani Izole. V tem primeru je odpadla desetletna doba, ko je bil novi mestni naseljenec obravnavan kot prebivalec. Gotovo je torej, da je to za naselitev Pirančanov zelo ugodna odredba, ki je lahko naselitev samo pospeševala. Vendar si je hotela občina tudi zagotoviti, da bi naseljeni Pirančani le ostali v mestu in v občini. Zato jim je bilo prepovedano posestva darovati, prodati ali zapustiti drugim Pirančanom, razen če so že bili polnopravni meščani Izole. V primeru izselitve so morali prodati posest meščanom Izole najkasneje v dveh letih, sicer je zapadlo zaplembi in ga je občina brezpogojno vključila v občinsko posest.¹⁹

Končno je tu še odredba, s katero skuša občina zavarovati občinsko obdelovalno zemljišče pred lastnimi meščani. LXXI. poglavje knjige kriminalnega zakonika namreč prepoveduje posameznim meščanom, da bi prodajali ali darovali tujcem posamezna občinska zemljišča. V primeru, da bi se to zgodilo, bi občina razveljavila prodajno ali da-

rilno pogodbo in obsodila kršitelja na 20 beneških lir globe.¹⁹ Kakor prodaja je bilo posameznikom prepovedano tudi dajanje občinske zemlje v najem tako tujcem kakor domačinom. Kazen za tak prekršek je znašala prav tako 20 beneških lir.²⁰ Spričo prej omenjenih odredb, po katerih se tujcem dovoljuje naseljevanje in pridobivanje občinske zemlje po pravno veljavni poti, je ta odredba popolnoma razumljiva, ker obenem ščiti tujca pred morebitnimi kupoprodajnimi goljufijami, ki so se že pripetile, če je občina imela za potrebno izglasovati takšno odredbo.

Lastno zemljo in drugo imetje pa so lahko meščani in prebivalci Izole neovirano prodajali tudi tujcem, ki so bili voljni kupiti in plačati občini kupoprodajni davek. Iz tega določila so bili izvzeti Pirančani,²¹ ki jih je občina raje kontrolirano naseljevala na občinskih zemljiščih. Vsak kupec zemljišča ali hiše je moral prijaviti pogodbo občinskemu vicedomskemu uradu zaradi legalizacije nakupa. Toda medtem ko je bil domačinu odmerjen rok za prijavo 30 dni, so tujcem dovoljevali dva meseca.²² Če pa je hotel tujec zopet prodati kupljeno zemljo, jo je moral ponuditi meščanu ali prebivalcu Izole, ker je le-ta imel predkupno pravico. Edino v primeru, če ni mogel dobiti kupca med domačini, jo je lahko prodal kakemu tujcu, vendar pod pogojem, da se je ta namenil stalno naseliti in s tem postati prebivalec.²³ Izole.

Iz vseh omenjenih odredb je razvidno, da je bilo vprašanje naselitve urejeno dokaj liberalno. Od kuge prizadeta občina je na vsak način hotela poseliti tako svoje podeželje kakor tudi mesto, vendar v mejah varnosti za svojo zemljiško posest in za kmečko podeželje, od katerega je dobivala določene dajatve in osebno delo. Vendar si je hotela občina zagotoviti tudi popolno nadzorstvo nad stanovanjskim fondom; ta ni smel prehajati v roke tujcev, ki se niso namenili postati prebivalci Izole.

Samo v dveh primerih so bile naselitvene odredbe zelo stroge. Če se je tujec z namenom, da bi pridobil meščanske pravice, poročil z Izolanko ali mestno prebivalko in se je zvedelo, da je že poročen, ga je moral podestat aretirati, vtakniti v mestne zapore in kaznovati z minimalno globo 200 beneških lir. Ko je globo izplačal, so ga izgnali čez mejo. Dve tretjini globe sta pripadli tako ogoljufani Izolanki za odškodnino, ena tretjina pa je pripadla občinski blagajni.²⁴ Bigamija je bila torej kaznovana in niti tako koščljivo vprašanje, kot je bilo vprašanje naselitve, je ni moglo omiliti. Drugi primer se

nanaša na tujce, ki bi, odhajajoč — tudi začasno — iz Izole, odpeljali s seboj moškega ali žensko, ki sta bila v službi pri meščanu ali prebivalcu Izole. V takem primeru je bil kršitelj statuta kaznovan z globo desetih beneških lir v korist občine, oškodovanemu meščanu ali prebivalcu pa je moral poravnati povzročeno škodo.²⁵

ODNOS DO TRGOVCEV

Drugo važno vprašanje v gospodarsko nerazviti občini, kakor je bila Izola, je bilo vprašanje odnosa do tujih trgovcev in do trgovine nasploh. Razen vina, ki ga je imela v izobilju, in olja, ki je bilo na drugem mestu med kmetijskimi proizvodi, je bila izolanska občina skoraj popolnoma odvisna od uvoza. Kakor druga mesta v Istri, je uvažala iz širšega slovenskega zaledja, iz Furlanije, iz samih Benetk in iz drugih krajev, ki jih je določila beneška republika. Trgovina z vsemi proizvodi razen vina je bila skoraj popolnoma prosta. Trgovci so lahko pripeljali v Izolo vse vrste proizvodov, edino z omejitvijo, da so smeli prodajati po tržnih cenah, ki so veljale v Izoli.²⁶ Posebno je to veljalo za pšenico in druga žita, ki jih je v mestu najbolj primanjkovalo.²⁷ Vsak trgovec je lahko pripeljal s seboj toliko vina, kolikor ga je potreboval zase, tj. za čas bivanja v Izoli. Kupil pa je lahko vsako blago razen pšenice in drugih žit, govejega usnja, svinjskih, ovčjih, kozjih in jagnječjih kož in sira.²⁸ Prepoved izvoza omenjenih proizvodov kaže na izrazito slabo razvito kmetijstvo in živinorejo. Torej so bili ti proizvodi pod posebno zaščito občine. Izvoz žita je bil dovoljen samo z dovoljenjem podestata. Kdor je le tvegala in poskusil izvažati omenjeno blago, je utegnil imeti dvojno škodo, kajti na meji so mu lahko zaplenili tovor, globo, ki jo je plačal občini, pa je znašala, kolikor je bila v celoti vrednost blaga.²⁹

Da bi pritegnila v mesto čimveč tujih trgovcev, ki bi tu prodajali pšenico in druga žita ter proizvode, ki jih je Izola primanjkovalo, je skušala občina urediti tranzitno postajo, tako da je trgovec lahko svoje blago odpeljal »varno iz izolanske občine, brez ovir s strani naših meščanov«. Isto je veljalo, če je prišel tuj trgovec v Izolo kupovat vino.³⁰ Občina je takim trgovcem dovolila spremstvo do meje in po potrebi tudi dalje. V tem pogledu so zakonodajalci šli tako daleč, da so dovolili spremljati trgovce tudi osebam, ki bi morale na ukaz mestnega glasnika priti na sodišče in se zagovarjati pred obtožbo ali nastopiti kot prič. V primeru spremstva tu-

jim trgovcem je moralo sodišče pač počakati,³¹ ker je bila varnost trgovca in njegovo dobro počutje za občino važnejše.

Nekoliko strožji so bili predpisi o dolgovih. Tako ni mogel na primer tuj trgovec svojemu dolžniku v Izoli ničesar zarubiti brez podestatovega dovoljenja. Tega ni mogel storiti niti s posredovanjem domačina niti v njegovem spremstvu. Kršitelj je bil v takem primeru kaznovan s 25 lirami globe. Poleg tega je moral vrniti vse, kar je zarubil.³² Kaže pa, da podestatovega dovoljenja za takšne primere ni bilo težko dobiti. Prav tako je dajal podestat polnomočja domačinom, da so zastopali tuje trgovce v pravdah proti izolanskim dolžnikom. Če pa domačin ni vprašal za dovoljenje, je bilo trgovčevu pooblastilo brez vrednosti. Opolnomočenec je moral pred sodiščem priseči, da ni sprejel od svojega klijenta nikakega daru, ali če ga je, da mu ga ni dolžan v nikaki obliki vrniti. Izjema pri tej odredbi so bili meščani Benetk, ki so smeli tožiti in zastopati tujce tudi brez podestatovega dovoljenja.³³ Dolgove, ki so jih tuji trgovci napravili v Izoli, so bili dolžni brez izjeme plačati v Izoli in to v dogovorjenem času.³⁴

Možno pa je bilo, da se je izolanski trgovec zadolžil na tujem. V tem primeru je moral upnik, ko je prišel v Izolo, predložiti svoje papirje pri občinskem vicedomskem uradu, da so dobili pravno veljavnost tudi v izolanski občini. Ko pa je bil izplačan, je moral zadolžnico pretrgati ali prečrtati, tj. razveljaviti. Kolikor tega ni storil, je moral plačati globo 25 denarjev, od katerih je izterjala polovico občina, drugo polovico pa prijavitelj.³⁵ Kakšen smisel je imela ta odredba, ni popolnoma jasno, kajti če je upnik vrnil zadolžnico, je bilo s tem že dokazano, da je bil dolg poravnat. Drugačen pa je bil primer, če se je domači dolžnik skril pred tujim upnikom. V tem primeru ga je dal podestat dvakrat do trikrat poklicati. Če se v petnajstih dneh ni pojavil, je bila možna dražba določenega dela njegovega premoženja in to pod pogojem, da je imel upnik svoje papirje v redu. Ko se je dolžnik vrnil iz svojega skrivališča, so ga povrh kaznovali z desetimi soldi globe, ki jih je moral plačati takoj.³⁶

Še eno odredbo o tujih trgovcih, ki pa velja tudi za vse druge tujce v Izoli, je treba omeniti. Če se je zgodilo, da je v Izoli umrl brez testamenta kak tuj trgovec ali drug tujec, ki je imel v občini nekaj imetja in ni imel dedičev, je imel podestat pravico in dolžnost zaseči mrtvečevu imetje in tega vpisati v občinsko inventarno knjigo. Seveda je

to imetje postalo občinska last samo v primeru, če se v zakonitem času, ki ga pa odredba ne določa natančno (v drugih primerih je veljalo 15 let), ne bi pojavila oseba, ki bi imela zakonito pravico do omenjenega imetja. Če se je taka oseba pojavila in dokazala svoje pravice, je bila podestatova dolžnost, da ji vrne vse zaseženo imetje.³⁷

Iz zgoraj omenjenih odredb je videti, da si je občina Izola zamišljala svoje odnose s tujimi trgovci precej preprosto. Med vsemi odredbami istrskih mestnih statotov so izolanske najmanj natančne in najmanj stroge. To je bilo razumljivo. V Izolo ki je bila, kakor rečeno, stisnjena med dve gospodarsko močnejši občini, je bilo treba trgovce pritegniti s primerno demokracijo.

VPRASANJE PREBIVALCEV

Vse omenjene odredbe govorijo o meščanih, deželanih in prebivalcih Izole. Ne smemo misliti z Morteaniem, da so bili meščani samo člani Velikega sveta. Res je sicer, da je iz statuta razvidno, da je tudi občina Izola opravila v XIV. stoletju zaporo Velikega sveta in da so smeli biti voljeni v ta organ samo ljudje, ki so lahko dokazali, da so zakoniti potomci tistih družin, ki so se udeležile zapore. Toda Veliki svet je bil omejen na 100 ljudi in možno je bilo, da bi tudi potomci tistih družin ostali zunaj tega telesa. Takšni bi po Morteanijevi razlagi izgubili meščanske pravice.³⁸ Po Morteaniju so bili torej prebivalci enaki mestnim popularom, kar pa ne vzdrži resne kritike. Tudi v Izoli so bili takoimenovani prebivalci — habitatores — tujci. Vendar, da bi lahko opredelili položaj prebivalcev, za katere ni v statutu niti ene odredbe, ki bi jih podrobneje označila, moramo pogledati, kaj v statutu pomenita besedi »vicinus« in »civis«. Iz vseh odredb v statutu, ki uporabljajo besedo vicinus, se da sklepati, da so bili vicini prvotno polnopravno prebivalstvo Izole in vsega njenega ozemlja. Ker kraj ni bil posebno velik, je razumljivo, da je beseda popolnoma ustrezala stanju tako v samem centru kakor na podeželju, ki je segalo preko zahodnega grebena Šavrinov skoraj do doline Dernice. Ko pa se je začela Izola v XIII. stoletju razvijati in je dobivala podobo večjega tržnega naselja, torej v pravem pomenu trga, je začelo njeno prebivalstvo počasi prevzemati naziv civis za polnopravnega prebivalca in civitas za mesto samo. Vendar sta bila oba izraza dolgo časa v rabi drug poleg drugega in celo iz statotov, ki so nastali celo stoletje pozneje, težko razvidimo, kdaj hočejo z eno

od obeh besed opredeliti pravega meščana Izole, kdaj pa prebivalca občine, kajti v nekaterih primerih imata v statutih obe besedi enak pomen. Vendar lahko popolnoma zanesljivo rečemo, da so odredbe, ki za meščana Izole rabijo izraz vicinus, starejšega datuma, da so torej prevzete iz starejših — neohranjenih — statutarnih redakcij, medtem ko nove odredbe statuta vztrajno uporabljajo izraz civis. Potemtakem lahko rečemo, da se je za izolansko meščanstvo opuščal izraz vicinus ter prevzemal oziroma hote uveljavljaj izraz civis. »Civis Insule« je torej polnopravni prebivalec Izole ne glede na to, ali spada ali ne v tiste družine, ki so imele pravico do sedeža v Velikem svetu občine.

Vendar se je tudi v novih odredbah statuta ohranil izraz vicinus. Ta se pa ne omejuje na prebivalstvo mesta. S tem izrazom hočejo statuti opredeliti stalno prebivalstvo vse občine, torej tudi vasi, ki so se razvile na območju ozemlja, ki ga je upravljal Veliki svet iz svojega centra. Gre za vasi Malijo, Cetore in Korte z zaselki. Če gledamo s tega vidika, pomeni izraz vicinus v novih odredbah statuta d e ž e l a n a, torej vsakega stalnega in polnopravnega prebivalca občine, tako meščana Izole kakor vaščana omenjenih vasi in zaselkov. Potemtakem ko nove odredbe statotov uporabljajo izraz vicinus ali vicini, govorijo o stalnem prebivalstvu celotne izolanske občine ali dežele — districtus — torej o deželanih in v tem pomenu je treba besedo razumeti. Stalno prebivalstvo mesta Izola, tj. »cives«, se je torej ločilo od stalnega prebivalstva občine le po tem, da je pripadalo tistemu obzidanemu naselju, ki si je hotelo pridobiti naziv civitas, čeprav mu te pravice ni nihče priznal, razen samih statotov, ki pa so jih izdelali tako imenovani »meščani Velikega sveta«, torej višja plast meščanskega prebivalstva. V vsakem primeru, ko statuti govore o meščanih in deželanih, govore o stalnem, t o r e j t u d i o s t a r e m p r e b i v a l s t v u; to ima vse pravice in dolžnosti, ki jih določajo razne statutarne odredbe.

Statuti pa govore še o tretji skupini prebivalstva. To so, kot rečeno, »habitatores« ali prebivalci. Tu ne gre za neko podrejeno vrsto mestnega prebivalstva, ki bi se sestajalo, kakor misli Morteani, iz služabnikov in služabnic ali celo iz vsega Velikemu svetu neenakopravnega prebivalstva, torej iz vseh mestnih popularov. Predvsem je treba izraz habitatores raztegniti tudi iz mestnega obzidja na podeželje, kajti iz nekaterih odredb je jasno videti, da so habitatores bivali tudi tam. Zaradi tega in zaradi nepoznavanja sta-

nja v Kopru, Piranu in drugih istrskih občinah je prišel Morteani v tem problemu do napačnih zaključkov. Ker niti ena izmed odredb izolanskega statuta ne opredeljuje statusa prebivalca, moramo prav iz analogije s stanjem v Piranu, Kopru in drugod ugotoviti, da tu ne gre za polnopravnega meščana nižjega stanu, torej za populara, temveč za nekaj popolnoma drugega. Analogija s Kopro in Piranom nam pove, da je bil habitator lahko vsakdo, ki se je stalno naselil v mestu ali na podeželju in se oprijel ene od gospodarskih dejavnosti, ki so bile tam običajne. Torej so bili habitatores resnično tujci, ki so prišli v Izolo z namenom, da bi se tam za stalno naselili. To se je lahko zgodilo na več načinov. Tujec se je lahko poročil z Izolanko in vstopil v njeno družino, s čimer je dobil pravico do upravljanja njenega posestva. Drugi način so npr. uporabljali trgovci, ki so kupili ali najeli stanovanje in dobili poslovni prostor za svojo dejavnost. Isto je veljalo za obrtnike. Prav tako je bilo možno kupiti hišo ali kakšno drugo posest. Možno je bilo tudi, da je Izolan zapustil svoje premoženje tujcu, kar je bilo sicer po statutih prepovedano, vendar so morali spoštovati poslednjo voljo testatorja. Torej so morali tujci, če so hoteli postati »habitatores Insule«, imeti tako rekoč hišo in ognjišče — locus et focus —, če so hoteli veljati za prebivalce Izole oziroma občine. Prebivalci so bili enakopravni meščanom in deželanom v vsem, razen v dveh vprašanjih: niso se smeli udeleževati arengov, tj. ljudskih zborov, ki so potrjevali statute, in niso mogli dobiti niti tistih občinskih služb, ki so jih lahko dobili tudi populari.

Toda status prebivalcev je bil le začasen. Ne moremo z gotovostjo reči, koliko je trajal v izolanski občini, ker nam obravnavani statut, razen v eni točki, ne dopušča možnosti za točno terminsko določitev. Le zakon o naselitvi Čedelj in Kaštelirja, ki pa velja samo za podeželje, nam pove, da je novi naseljenc postal polnopraven deželan v vsemi pravicami in dolžnostmi po desetih letih bivanja v kraju. Za Izolo kot mesto v statutih takega zakona ni. Toda z analogije s podeželjem in z občinama Koper in Piran lahko sklepamo, da je status prebivalca trajal deset let. Po preteku tega časa je prebivalec postal deželan in seveda meščan, če je imel hišo in ognjišče, torej tudi svoje gospodarsko središče v mestu. Torej so bili prebivalci, čeprav tujci, ko so dosegli ta status, na najboljši poti da postanejo deželani in meščani. Res je sicer, da so imeli take meščane vedno za nove meščane ali prišleke. »Cives

novi et adventitii« je bil izraz, ki se je dolgo ohranil zanje. To pa ne izključuje dejstva, da so si s tem, da so postali meščani, pridobili iste pravice kot vsi stalni prebivalci razreda popularov ali kmetov. Čeprav z omejenimi omejitvami, ki pa imajo pomen samo do določene meje, lahko rečemo, da je občina Izola, ki je bila prav tako prizadeta po kužnih boleznih kakor druge občine, na precej demokratičen način reševala vprašanje novega poseljevanja svojih krajev. V tem sicer ni izjema, vendar so bile ovire, ki so jih novim naseljencem postavljali drugje, veliko večje in dokaj strožje kakor v Izoli.

ZAKLJUČEK

Odnos do tujcev, kakršnega nam predstavljajo statuti občine Izola, kaže na izrazito gospodarsko nerazvito občino, ki je bila stisnjena med dve gospodarsko razviti sosedbi, ki sta imeli v rokah tako glavne trgovske artikule, ki so prihajali v poštev za trgovanje z zaledjem, kakor tudi glavne poti, ki so vodile v notranjost dežele. Vse naselitvene odredbe precej jasno govore o nerazvitem kmetijstvu, o zapuščenosti določenih krajev občine in o redki poseljenosti ozemlja. Prav tako nam govore odredbe o tujih trgovcih o slabo razviti trgovini. Toda v skoraj vseh odredbah, razen tistih, ki govore o odnosih do Pirana, smo naleteli na izredno demokratičnost glede na čas, v katerem so statuti nastali. Poudarek je na čimprejšnji naselitvi zapuščenih krajev in nevarnih predelov. Naselitev naj bi potekala pod določenimi ugodnostmi za vse naseljence, celo za drugače tako nevarne Pirančane. To nam poudarja željo Velikega sveta po razvijanju kmetijstva, posebno pa vinogradništva, kakor poudarjajo nekatere uredbe, kajti vino je bilo za Izolo poleg rib, majhnih količin soli in olja med najpomembnejšimi izvoznimi artikli. Tudi s to odredbo kaže Veliki svet željo po utrditvi tako nerazvite trgovine. Skrb za trgovce, ki naj bi bili pogostejši obiskovalci občine, je zelo preprosta, vendar tudi resna. Oživitve trgovine po nesrečah, ki jih je Istri prizadela kuga, bi predstavljala za Izolo vir večje blaginje. Zaradi tega so bili tuji trgovci v mestu zaželeni gostje; treba jih je bilo privabiti z milimi, morda nepopolnimi zakoni, ki naj bi jih privezali na mestno notranjo, zunanjo in tranzitno trgovino. Ni dvoma, da so temu cilju hoteli služiti tudi urejeni sosedski odnosi s Kopro, saj so poti v zaledje vodile preko njegovega ozemlja.

Kako so te odredbe uspele, ni popolnoma nemogoče dognati. Mesto je sicer ostalo med

najmanjšimi v Istri, nikdar pa ne srečamo v njem takšne populacijske krize, kakor na primer v Poreču in Pulju, ki sta imela v določenih razdobjih le po nekaj stotin ali celo desetih prebivalstva. Zato lahko nedvoumno rečemo, da so naselitvene odredbe uspele. Seveda so uspele bolj v mestu kot na podeželju, vendar tako majhno kmetijsko zaledje, kakor ga je imela Izola, si tedaj ni moglo privoščiti večje populacije. Torej je naselitev podeželja uspela, kolikor je ustrezalo željam in potrebam Velikega sveta občine in drugim mestnim prebivalcem, ki so se med drugim ukvarjali tudi s kmetijstvom in imeli v svojih rokah določen del agrarnega zemljišča.

Kar se tiče naselitve, lahko poudarimo, da se je v Izolo zatekel tudi del piranskega prebivalstva. Ne moremo reči, da se je to zgodilo že v XIV. ali XV. stoletju, vendar tako v mestu kakor na podeželju nahajamo stare piranske priimke kakor so Dethemario, Alberico, Algerico, Tamaro, Colomban, Goina, Pierobon, Debernardi itd., ki dokazujejo, da so uspele tudi odredbe o naselitvi Pirančanov.³⁹ Kaj je bilo s trgovino, je težko reči. Lahko le domnevamo, da je bila zelo potrebna v mestu, ki ni imelo globljšega kmetijskega zaledja in posebno razvite obrti ter velikih in rentabilnih solin, kakor so bile v Kopru in Piranu. Prav verjetno je, da je mesto celoma živelo tudi od tranzitne trgovine, za katero so si prizadevali statuti. Žal pa nam je v danih pogojih to nemogoče potrditi na osnovi lokalnih virov. Ostane torej odprto vprašanje tako notranjega razvoja kakor tudi nadaljnjih odnosov do tujcev, predvsem tujih trgovcev. Čeprav to ni stvar te razprave, smo prepričani, da bodo vsa ta vprašanja rešili še neraziskani beneški in koprski viri.

OPOMBE

1. Luigi Morteani: *Izola e i suoi statuti. Atti e memorie della società istriana di archeologia*

e storia patria (v nadaljnjih citatih AeM), Vol. III., IV., V. Poreč 1887—1889. Prim. vol. IV. str. 155—166 in 349—352. — 2. Prav tam. — 3. Statuti občine Izola se v originalu niso ohranili. V požaru, ki je leta 1903 zajel občinsko hišo, kjer so hranili tudi ves arhiv, so zgoreli z arhivom vred tudi statuti. Edini ohranjen izvod hrani Mestni arhiv v Trstu (Biblioteca civica). To je pravzaprav italijanski prevod originalne latinske redakcije statotov; ta je nastal najmanj stoletje in pol po nastanku statotov, ki jih ta članek obravnava. Luigi Morteani se je verjetno poslužil tega izvoda, da je dopolnil drugi del tretje knjige, ki je originalu v Izoli najbrž manjkala ali pa je bila toliko poškodovana, da je ni mogel brati. — 4. Camillo De Franceschi: *Chartularium Piranense*. Vol. I. Poreč 1924. Prim. str. 120. — 5. Prav tam. Str. 123, dokument. 7. jul. 1255 in dokument 26. jul. 1255 na str. 124—126. — 6. Prav tam. Dokument 3. avg. 1283 str. 233, 3. in 4. avg. 1283 str. 234 in 6. avg. 1283 str. 235. Dalje še ne datirana ureditev meje, ki je gotovo nastala v prvi polovici avgusta 1283 pod pokroviteljstvom Andreja Dandola. — 7. Prav tam. Dokument 8. okt. 1285 str. 244 in 19. okt. 1285 str. 247. — 8. AeM V. str. 191—193, kap. CXIII. — 9. AeM V. str. 177, kap. LXXIII. — 10. AeM V. str. 170, kap. XXXVII. — 11. AeM V. str. 175, kap. LXII. — 12. AeM V. str. 376, kap. LXXXIX. — 13. AeM IV. str. 418, kap. CV. — 14. M. Pahor: *Socialni boji v občini Piran*. Ljubljana 1972. str. — 15. AeM IV. str. 191—193, kap. CXIII. — 16. AeM IV. str. 397, kap. XXXIII. — 17. Prav tam. — 18. AeM V. str. 190, kap. CXII. — 19. AeM IV. str. 378, kap. LXXXXV. — 20. AeM IV. str. 372, kap. LXXI. — 21. AeM IV. str. 397, kap. XXXIV. — 22. AeM IV. str. 396, kap. XXXII. — 23. Prav tam, kap. XXXV. — 24. Prav tam. — 25. AeM IV. str. 307, kap. LXII. — 26. AeM V. str. 173, kap. LV. — 27. Prav tam, kap. LVI. — 28. AeM IV. str. 403, kap. LV in AeM V. str. 173, kap. LV in LVI. — 29. Prav tam. — 30. Prav tam. — 31. Prav tam, kap. LIV. — 32. AeM IV. str. 372, kap. LXVIII. — 33. AeM IV. str. 407, kap. LXX. — 34. Prav tam. — 35. AeM IV. str. 416—417, kap. LXXXVII. in str. 408, kap. LXXVIII. — 36. Prav tam. — 37. AeM IV. str. 392, kap. XIX. — 38. AeM IV. str. 156. — 39. L. Morteani o. c. AeM IV. str. 171—174.

ODLOMEK IZ ZGODOVINE GORNJEGA GRADA

ANTON SVETINA

V fasciklu 111/2 kapiteljskega arhiva nadškofije v Ljubljani je ohranjen osnutek najemne pogodbe, s katero je dal enajsti ljubljanski škof Oton Friderik grof Buchheim gornjegrajsko gosposčino za tri leta, od 24. aprila 1652 do 24. aprila 1655, v zakup lastnikoma Baškega gradu in gosposčine Tomažu Ignaciju Andrianu in njegovi ženi Mariji Salomi.

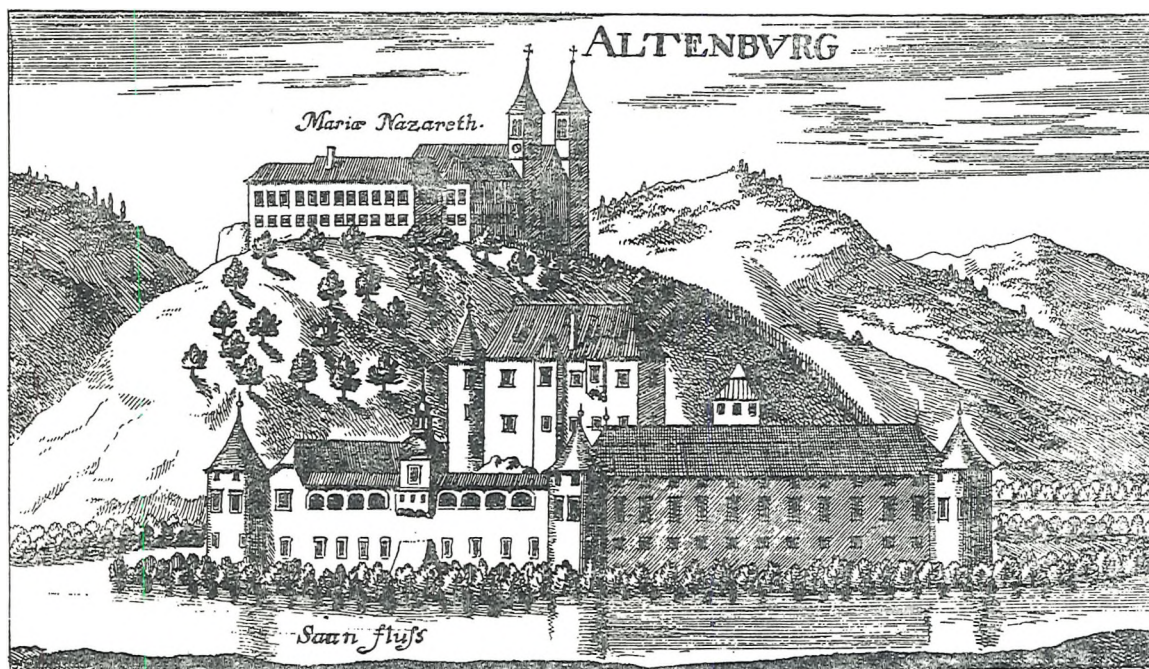
Ta zakupna pogodba ni zanimiva le po svoji vsebini, temveč tudi zaradi tega, ker je tekst te pogodbe ohranjen v nemškem in slovenskem jeziku. To je redke primer ohranjenega slovenskega teksta listine iz 17. stoletja.

Preden obrazložimo vsebino zakupne pogodbe, ki sestoji iz 21 členov, bomo podali kratko zgodovino gosposčine Gornji grad ter trgov Gornji grad in Ljubno, ki sta spadala pod jurisdikcijo ljubljanskega škofa kot lastnika gosposčine Gornji grad. Ljubljanski škof je bil v 17. stoletju lastnik razen gosposčine Gornji grad še dveh drugih gosposčin v Gornji Savinjski dolini, in sicer gradu in gosposčine Vrbovec ob sotočju Drete v Savinjo ter grada in gosposčine Rudenek v bližini trga Rečice ob Savinji. Zato je treba na kratko obrazložiti zgodovino tudi teh dveh gosposčin.

Grad in gosposčina Gornji grad sta obsegala v 12. stoletju 17.176 oralov (9876 ha) zemljišč, od tega 38 oralov njiv, 123 oralov travnikov, 779 oralov pašnikov, 5540 oralov planinskega sveta in 10.694 oralov gozdov. Prvotni grad je stal na griču, imenovanem Gradišče. O tem gradu pa danes ni več sledu. Tudi njegovi prvotni lastniki niso znani; v 11. stoletju so mu bili lastniki vovbrški grofje, za njimi pa rodbina Chager (Kager). 7. aprila 1140 sta tedanja lastnika Teobald Chager in njegova žena Truta volila v sporazumu z oglejskim patriarhom Peregrinom grad in gosposčino Gornji grad z vsemi nepremičninami, s 100 ministeriali in okoli 500 drugimi podložniki ter njihovimi ženami in otroki kot ustanovo za zgraditev benediktinskega samostana. Patriarh je podaril menihom še 10 mansusov v Budriahu v Furlaniji, da so od tam dobivali sol in olje, ter 10 mark v denarju za zidavo samostana. Ker je imela gosposčina že v 12. stoletju 500 podložnikov, smemo sklepati, da je bila Gornja Savinjska dolina že v tistih časih gosto naseljena in da sta bila poljedelstvo in živinoreja že močno razvita.

Ko je bila leta 1461 ustanovljena ljubljanska škofija, je bil tej škofiji dodeljen tudi samostan v Gornjem gradu kot dotacija škofijski menzi. V tem letu na novo izvoljeni opat Gregor Hinig, ki je bil na eno oko slep, pa ni hotel prostovoljno odstopiti od tega mesta. Papež Pij II. je proglasil po krškem škofu Ulriku njegovo izvolitev za nično. Opat Gregor pa še ni hotel ubogati. Šele leta 1463 je prišlo med njim in ljubljanskim škofom Sigmundom Lamberškim do poravnave, po kateri je bilo opatu izplačano 120 zlatnikov, opat pa je moral škofu izročiti vse gornjegrajske listine. V sredo po vseh svetih leta 1466 je ljubljanska škofija dobila od cesarja Friderika III. pravico, da sme prosto razpolagati z vsemi cerkvami, ki so bile inkorporirane samostanu. V ponedeljek po sv. Lovrencu leta 1468 pa je dobila škofija podeljeno od cesarja Friderika pravico, da sme v Solčavskih planinah kopati rude. Isti cesar je tudi izdal listino, datirano v Velikovcu na nedeljo pred nedeljo Cantate leta 1470, s katero je ljubljanska škofija dobila pravico krvnega sodstva v Gornjem gradu in v Goričanah na Kranjskem. Menihi so ostali v Gornjem gradu do leta 1473; papež Pij IV. je namreč izdal 8. aprila 1473 bulo, s katero je razpustil benediktinski samostan v Gornjem gradu. Leta 1518 je dal škof Rauber na novo sezidati grad na mestu, kjer je poprej stal samostan. Škof Tomaž Hren je v začetku 17. stoletja ustanovil v Gornjem gradu marijanišče (Collegium Marianum), katerega predstojnik je bil vsakokratni vikar župnije Gornji grad kot škofijski komisar. Člani tega kolegija so bili deloma diplomirani teologi, deloma pa novo pečeni mašniki, ki so jih sprejemali v ta inštitut, da so se kot kaplani v trgu ali pri romarskih cerkvah v Novi Štifti in pri sv. Frančišku Ksaveriju na Straži izurili v duhovniškem poklicu. Njihovo število je variiralo med 6 in 12.

Grad in gosposčina Vrbovec (nemško Altenburg) je obsegalo v 12. stoletju 409 oralov (235 ha) zemljišč, od tega 336 oralov gozdov. V 13. stoletju se je imenovala po tem gradu rodbina Altenburških. Torek po sv. Juriju leta 1360 sta brata Eberhard in Burghard Vrbovska prodala njima pripadajočo polovico te gosposčine celjskim grofom za 521 mark 53 novčičev oglejskih kovancev proti pravici do odkupa. Celjski grofje so dali to kupljeno polovico gosposčine Vrbovec v fevd Otonu in Janezu Bistriškima potem, ko jim je dal to

Vrbovec po delu G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae, 1681.

gospoščino v fevd oglejski patriarh Ludvik v St. Vidu na Koroškem. V soboto po sv. Martinu leta 1361 pa je vojvoda Rudolf izdal bratoma Nikolaju in Frideriku Vrbovškima dovoljenje, da sta njima pripadajočo polovico gradu in gospoščino Vrbovec zastavila gornjegrajskemu opatu Ulriku. V terek pred kresom leta 1367 je Kolo iz Vuzenice zastavil vso gospoščino Vrbovec celjskim grofom za znesek 1000 goldinarjev. V 15. stoletju so celjski grofje po svojem vojskovodji Vitovcu uplenili gospoščino Vrbovec. Po izumrtju celjskih grofov leta 1456 je prišla tudi gospoščina Vrbovec v last Habsburžanov. 14. maja 1530 je tedanji deželni knez izdal v Pragi listino, s katero je prepustil gospoščino Vrbovec Janezu baronu Kacijanerju in njegovim dedičem kot dedni fevd. Leta 1615 je kupil grad in gospoščino ljubljanski škof Tomaž Hren za znesek 12.000 goldinarjev. Leta 1635 pa so grad izropali puntarski kmetje.

Grad in gospoščina Rudenek (Roteneck) v bližini trga Rečice ob Savinji je obsegala v 13. stoletju zemljišča v izmeri 763 oralov (438 ha), od tega 7 oralov njiv, 97 oralov travnikov, 3 orale pašnikov, 101 oralov planinskega sveta in 553 oralov gozdov. Zgodovina tega gradu je povezana z zgodovino gradu Vrbovec. Grad Rudenek so namreč sezidali Vrbovčani pod imenom Rudenstein. Zaradi te zidave je prišlo do dolgoletnega spora med njegovimi lastniki in med gornjegrajsko opa-

tijo, ker so se čutili gornjegrajski menihi zaradi te trdnjave ogroženi. Leta 1326 je prišlo med grofom Ulrikom Pfanberškim in med samostanom v Gornjem gradu do poravnave, po kateri je grof obljubil, da bo dal grad podreti, česar pa ni storil. Ta pravda se je potem vlekla do leta 1345 in se končala z razsodbo vojvode Albrehta, ki pa ni ohranjena. Leta 1447 je Janez Vrbovski prepustil gospoščino Rudenek celjskim grofom, po njih smrti je prišla v last Habsburžanov. 20. aprila 1578 je kupil grad in gospoščino Rudenek ljubljanski škof Konrad. 18. oktobra 1628 je ljubljanski škof Hren posvetil v gradu kapelo z oltarjem. Tudi grad Rudenek so leta 1635 izropali puntarski kmetje.

Zgodovina trgov Gornji grad in Ljubno je tesno povezana z zgodovino gospoščine Gornji grad, ker sta oba imenovana trga v dobi fevdalizma spadala upravno-pravno pod to gospoščino. Po teritoriju je trg Gornji grad obsegal 131 ha, medtem ko je trg Ljubno obsegal le 35 ha. Število prebivalstva pa je v tej dobi presegalo v vsakem trgu število 600 le za malo. Vsak od obeh trgov je imel pravico do štirih letnih sejmov, od teh sta bila dva v vsakem trgu tudi živinska sejma. Ker sta oba trga tudi cerkveno-pravno spadala pod gornjegrajski samostan, je zanimiva ugotovitev, da so bili do ustanovitve ljubljanske škofije v Ljubnem vikarji vedno menihi iz Gornjega grada. Leta 1308 je moral namreč

tedanji gornjegrajski opat Wulfing I. dati svojim sobratom benediktincem pismeno obljubo, da ne bo k cerkvi v Ljubnem pošiljal posvetnih duhovnikov, temveč le svoje sobrate menihe. Ljubljanski škof Ernest grof Attems je dal med leti 1743—1757 tedanjo cerkev v Gornjem gradu podreti in sezidati na njenem mestu novo, eno največjih cerkva bivše Štajerske. Začeli so jo zidati leta 1752 in dokončali leta 1760.

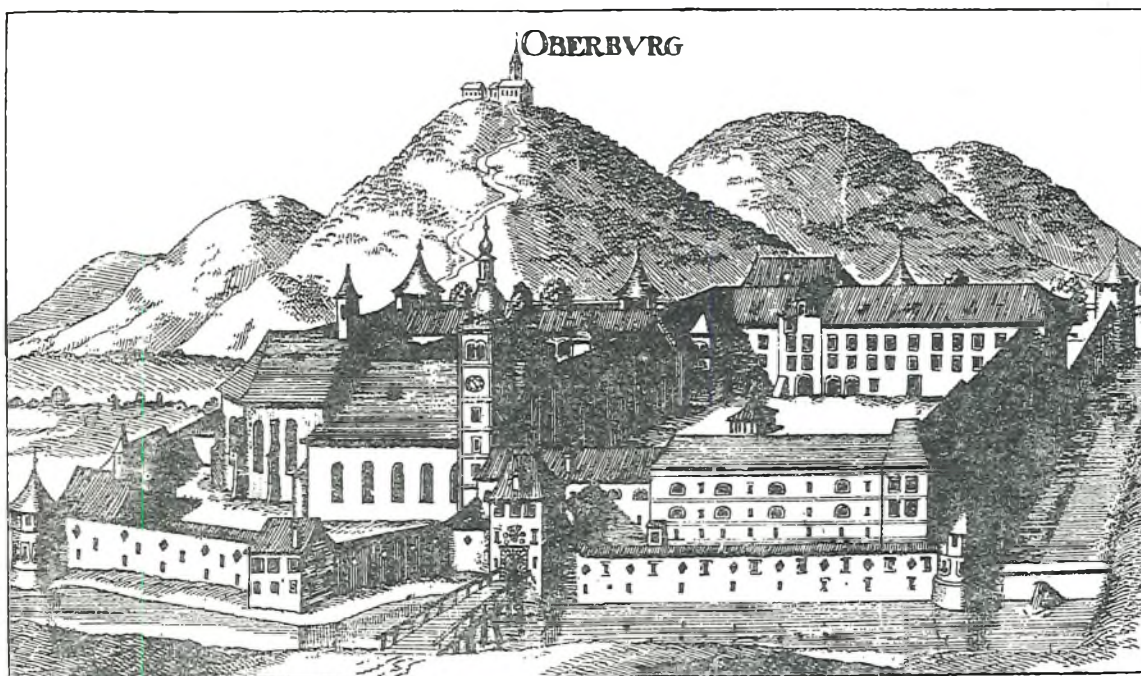
Okoliški podložniški kmetje so se zoper škofa večkrat uprli zaradi visokih denarnih dajatev in robote. Leta 1495 je moral sam papež Aleksander VI. zagroziti upornikom z visokimi cerkvenimi kaznimi, preden so upor zatrli. Med leti 1603—1607 so se kmetje zopet uprli, vodila sta jih Jakob Tlakič in Luka Železnik. Deloma je nastal ta upor zaradi pokopališča sv. Magdalene pri Gornjem gradu. Kmetom namreč niso dovolili, da bi v časih kuge pokopavali svoje mrlične na pokopališču pri župni cerkvi, temveč so jih morali pokopavati pri sv. Magdaleni. Vodji upora pa sta razširjala govorico, da pokopališče pri sv. Magdaleni ni posvečeno. Ta spor je moral reševati sam papeški nuncij leta 1607. Leta 1635 so uporniški kmetje hoteli izropati tudi gornjegrajski grad, kakor so to storili v Vrbovcu in Rudeneku.

V naslednjem podajamo vsebino zakupne pogodbe po originalu v nemškem jeziku:

Točke in dogovor o sklenjenem zakupu gosposčine Gornji grad, kakor sledi,

1. Nj. knežja visokost oddaja v zakup gosposčino Gornji grad (mišljena je samo ta) z vsemi njej podložnimi imenovanimi in neimenovanimi osebami, živino, rentami, imanji, najemninami, žitnimi in vinskimi desetninami, gozdovi, lovom, ribolovom, njivami, travniki z uporabo pristav, planinskimi pašniki, tudi vsemi pravicami in upravičenostmi, kakor jo uživa nj. knežja milost in so jo v miru uživali in imeli v lasti pri tej ustanovi njegovi predniki, pri tem ni nič rezerviranega ali pridržanega razen tistega, kar je v nadaljevanju posebej označeno, med drugim so zakupniku dodeljene tudi dajatve podložnikov gosposčine Vrbovec in posestva Rudenek na najemnini, štirikratnem davku, kontribuciji in drugimi deželnimi bremenii, gospodu Tomažu Ignaciju Andrianu na Paškem gradu, gospe Mariji Salomi, njegovi ženi, in njegovim dedičem na tri leta; ta zakup se začne dne 24. aprila tega 1652. leta in naj preneha zopet 24. aprila leta 1655.

2. Temu nasproti pa obljublajo imenovani gospod Andrian in njegovi dediči, da bodo plačevali letno za najemnino tritisoč kosov srebrnih kron na ta način, da bodo v prvem letu plačali pri nastopu zakupnine tisoč goldinarjev nemške veljave, ostanek prve polovice po preteku polovice leta, preostanek po preteku vsega najemninskega leta proti pobotnici; v ostalih dveh letih zakupne dobe pa se gospod zakupnik in njegovi dediči zavežejo plačevati polovico zakupnine po preteku polovice leta, na dan sv. Doroteje tisoč goldinarjev, ostanek pa ob koncu zakupnega leta.
3. Tretjič se dogovori in izrecno pridrži tole: Če bi štajerska dežela zahtevala, da mora lastnik plačati imenjski goldinar, ki donša 1111 goldinarjev 46 krajcarjev, iz svojega žepa v celoti ali do polovice, naj imenovani gospod Andrian ali njegovi dediči poravnajo zgoraj naznačeno naklado imenjskega goldinarja brez obremenitve nj. knežje milosti davčnemu uradu v Gradec; če bi se pa plačilo tega imenjskega goldinarja v celoti ali do polovice ne zahtevalo, je zakupnik dolžan to naklado poleg zakupnine v znesku 3000 kosov srebrnih kron poravnati in plačati imenovani knežji milosti, če bi le-ta to zahtevala.
4. Če bi pa štajerska dežela v teh treh letih zakupa sklenila razpisati na navadni ali polovični imenjski goldinar kako novo naklado, ki bi jo bili dolžni plačati lastniki iz svojega, daje škof svoje privoljenje in obljubo, da bo ta bremena prevzel sam nase, pri čemer pa niso izzeti vikarji in podložniki, da dajo škofu svojo pomoč.
5. Zakupnik naj ubogih podložnikov ne obremenjuje z neprimernimi kaznimi, s primščinami ali drugimi podobnimi dajatvami, tudi ne sme oddajati najemnin-skih hub po kupnem pravu ali izpuščati podložnikov iz podložništva. Le v primeru smrti ali če bi na drug način prišlo do sprememb pri podložniških hubah, sme zakupnik v dogovorjenem zakupnem času pobirati običajno primščino, mrtvaščino ter deseti in dvajseti novčič, kakor se je to od nekdanj prakticalo. Škof si pa pridržuje pravico glede starih hub-skih pravic in glede sprememb, ki so nastale pred nastopom zakupa, da sam izdaja listine in jih podpiše.
6. Gospod Andrian in njegovi dediči so dolžni oskrbovati označenih sedem duhovnikov, kolikor jih je sedaj pri zavodu, ter

Gornji grad po delu G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae, 1691

- vso domačo služinčad in posle na pristani brez vsakega povračila od škofa z mesom in pijačo, razen tega morajo gospoda Markoviča in slepega gospoda duhovnika oskrbovati s potrebnimi oblačili in jih vzdrževati. Če bi med označeno zakupno dobo eden ali drugi izmed teh sedmih duhovnikov umrl, ni gospod zakupnik dolžan vzdrževati več kot šest gospodov.
7. Zakupnik ne sme pod nobenimi pogoji dovoliti podložnikom, da bi zapravljali ali lupili drevesa, tudi ne sme brez škofovega privoljenja dovoljevati sečnje stavbnega in drugega lesa razen v nujni potrebi. Zakupnik mora najetega gozdarja vzdrževati na svoje lastne stroške.
 8. Škof si pridržuje pravico do ribolova v postrvnjakih in v vseh drugih ribnikih. Kljub temu pa mora zakupnik vzdrževati ribnikarja na svoje stroške.
 9. V primeru, da bo škof primoran dobaviti sto starov pšenice v Proviant, je zakupnik dolžan dobaviti to pšenico po proračunski ceni, škof pa bo nosil stroške transporta.
 10. Zakupnik je dolžan vsako leto sestavljati sodne protokole ter žitne in vinske desetinske registre, ne sme nobenemu tujcu dovoljevati vmešavanja v desetinske pravice in mora izdajati podložnikom pismena potrdila o prejetih desetinah in drugih dajatvah.
 11. Zakupnik mora redne in izredne davščine in deželne naklade v pravem času izterjevati in odvajati davčnemu uradu v Gradec, da škof in gosposčina ne bosta trpela pri tem kake škode.
 12. Zakupnik je dolžan izterjati in plačati običajni Cathedriticum in poleg zakupnine vsako leto plačati tudi stroške najetega odvetnika in solicatorja ter poštnino v Gradcu, kar znaša 41 goldinarjev.
 13. Zakupnik naj ima vso skrb za to, da ne bo zapustil kakih zaostankov razen v časih kake infekcije ali kake druge božje kazni in naj gleda na to, da ne bodo nastali kaki novi zaostanki.
 14. Če bi se kateri izmed podložnikov pritožil zoper sodbo zakupnika, si je škof pridržal pravico reševati pritožbe zoper te razsodbe pod določenimi pogoji (da bi podložnikov preveč ne razvajali).
 15. Zakupnik mora zemljišča, vinograde in druga poslopja vzdrževati v dobrem stanju in jih po potrebi popravljati, predvsem pa mora oskrbovati cerkve z vsem potrebnim.
 16. Zakupnik mora poslati škofu na pregled vse njemu poslane pravnne spise in prošnje in mora upoštevati obrazložitev škofa.
 17. Škof bo v primerih, ko bo bival v Gornjem gradu, pomagal zakupniku izterjevati davke in dajatve.

18. Če se bo v času, ko traja zakup, izdala v deželi Štajerski splošna napoved o nabiranju vojaštva, prevzame škof kot lastnik gosposčine obvezo, da bo oskrbel določeno število vojakov s konji in opremo brez povračila od podložnikov, zakupnik pa mora, če bodo duhovniki ali podložniki dolžni k temu kaj prispevati, te prispevke izterjati in o tem dati obračune.
19. Če bi v letih zakupa izbruhnile med živino kake kužne bolezni, zaradi katerih bi živina poginjala, prevzame škof po običaju, ki velja v štajerski deželi, povračilo te škode.
20. V primeru, da bi zakupnik med zakupno dobo umrl, naj gosposčino do konca zakupne dobe nemoteno upravljajo njegova vdova in njegovi dediči za plačilo letno dogovorjene zakupnine in drugih deželnih bremen, morajo pa gospodarstvo in administracijo smotrno voditi.
21. Končno se je v zvezi s to zakupno pogodbo zavezala žena zakupnika po svojem zastopniku Janezu Krstniku Gradlerju (toda njemu brez škode), da bo v primeru, če bi v teh treh zakupnih letih nastala škofu kaka nepričakovana škoda zaradi zaostankov na zakupnini ali drugih davčnih nakladah, zastavila s posebnim dogovorom njene pravice iz ženitne pogodbe in dotacije ter iz velejanskih in drugih ženskim osebam pripadajočih pravnih predpisov. V dokaz vsemu temu je bil do sestavitve običajne zakupne pogodbe sestavljen ta začasni dogovor v dveh enakih izvodih z lastnoročno signaturo in podpisom škofa in zakupnika, od katerih prejme en izvod škof, drugega pa zakupnik Andrian. Opravljeno v Gornjem gradu, dne 6. marca leta 1652.

Tomaž Ignac Andrian
na Paškem gradu

Kaj je lastnika gornjegrajske gosposčine, ljubljanskega škofa Buchheima, dovedlo do tega, da je dal gosposčino za tri leta v zakup? To izvemo iz spremnega pisma, ki ga je poslal škof z osnutkom zakupne pogodbe zakupniku Andrianu. V tem pismu škof naroča, da mora dotedanji upravitelj gosposčine takoj odložiti vso administracijo, da ga noben podložnik pod pretnjo kazni dvojnih dajatev ne sme več ubogati in da se naj vsi izogibajo njegove družbe. Iz tega smemo sklepati, da je bilo gospodarstvo gosposčine po krivdi dotedanjega upravitelja gosposčine zavoženo in da je bil to eden izmed razlogov, da je bila oddana gosposčina v zakup. Ker pa je škof

odredil, da se morajo vsi izogibati njegove družbe, ni tudi izključen verski motiv te odločitve škofa, če je bil upravitelj naklonjen morda protestantizmu.

Kaj je bil vzrok, da je bil osnutek pogodbe sestavljen tudi v slovenskem jeziku, kar je redke primer administracije v tej dobi? Sodim, da so morali vsebinsko te zakupne pogodbe javno razglasiti vsem podložnikom gosposčine ter vsem meščanom trgov Gornji grad in Ljubno, ki sta spadala pod jurisdikcijo ljubljanskega škofa. Iz tega smemo tudi sklepati, da je bilo prebivalstvo gosposčine, ki je teritorialno obsegala vso Gornjo Savinjsko dolino od Mozirja do Solčave, skoz in skoz slovensko.

Zakupnina je znašala letno 6000 goldinarjev, kar je tudi za tiste čase zelo visok znesek. Vrednost enega goveda je v tistih časih znašala deset do dvajset goldinarjev in če primerjamo vrednost ene glave goveje živine danes, pridemo do bajnih zneskov. Poleg tega je moral zakupnik oskrbovati sedem duhovnikov gornjegrajskega marijanišča ter vso hišno služinčad ter hlapce in dekline na pristavi, moral pa je oskrbovati tudi samega škofa, kadar je bival v območju gosposčine, kakor je to zahteval škof v omenjenem spremnem pismu zakupniku Andrianu.

Vsa ta bremena so seveda šla na ramena podložnikov. Škof sicer naroča v točki 5 zakupne pogodbe, naj zakupnik podložnikov preveč ne izkorišča. Že v 14. točki pa škof zahteva, naj »podložnikov preveč ne carta«. Še bolj oster pa je škof v omenjenem spremnem pismu zakupniku, kjer naroča tole: Zakupnik naj gleda na to, da bodo podložniki hodili zjutraj zgodaj na roboto. Solčavski in drugi podložniki naj plačujejo mrtvaščino in primščino. Žito, ki ga morajo podložniki oddajati, naj bo očiščeno. Vinsko in žitno desetino je treba oddajati pravočasno. Če hoče kateri izmed podložnikov svojo kmetijo prodati, se mora oglasiti pri zakupniku. Prevare naj kaznujejo z zaporom in telesnimi kaznimi. Zemljišča se ne smejo krčiti brez vednosti in dovoljenja. Meščani morajo pri merjenju žita in vina uporabljati dobre in poštene mere in vage. Nihče ne sme pod pretnjo kazni loviti rib.

Če primerjamo podatke o kulturi zemljišč vseh treh gosposčin Gornji grad, Vrbovec in Rudenek, vidimo, da je bilo največ zemljišč označenih za travnike in pašnike, kar nam dokazuje, da so se podložniški kmetje ukvarjali predvsem z živinorejo. Tu je vsekakor zanimiva obveza škofa pod točko 19 zakupne pogodbe, da prevzame na sebe plačilo škode v primerih izbruha nalezljivih bolezni med

živino. Ta obveza lastnikov gosposčin je veljala po običajnem pravu tudi na Koroškem in verjetno v vseh alpskih deželah, kjer je bila živinoreja glavni vir dohodkov prebivalstva. V tej dobi je moralo biti v Gornji Savinjski dolini še mnogo vinogradov, ker je škof v spremnem pismu naročal zakupniku, da morajo podložniki oddajati najboljše vino. Škof si je od vseh dohodkov gosposčine pridržal edino pravico do ribolova v vseh ribnikih, medtem ko je prepustil zakupniku pravico do ribolova v vseh tekočih vodah. Pri tem je tudi zanimiva ugotovitev, da so gojili postrvi v posebnih ribnikih za postrvi.

Ob koncu zakupne pogodbe je omenjena obveza žene zakupnika, da bo zastavila svoje pravice iz ženitne in darilne pogodbe. V zvezi

s to obvezo je omenjen velejanski zakon (edictum Velleianum) iz rimskega prava, zaradi česar smemo sklepati, da je plemstvo na Štajerskem uporabljalo v zakonskem in dednem pravu rimsko-pravne predpise.

VIRI IN LITERATURA

1. Kapiteljski arhiv nadškofijskega arhiva v Ljubljani, fascikel 111/2. — 2. Georg Matthäus Vischer, Topographia ducatus Stiriae, Gradec 1681, Cankarjeva založba Ljubljana 1971. — 3. Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962. — 4. Topographisch — statistisches Lexikon von Steiermark, 1878, zv. I, str. 19 in zv. II, str. 36.

LJUBLJANSKA BERAŠKA ZNAČKA IZ LETA 1667

BOŽO OTOREPEČ

Dne 22. avgusta 1968 je arheološka ekipa Mestnega muzeja v Ljubljani, ki je pod vodstvom arheologinje Ljudmile Plesničarjeve izkopavala na predelu novega Trga revolucije v Ljubljani ob Erjavčevi cesti, na področju nekdanjega nunskega vrta, našla na lokaciji antične stavbe (insule 29) zanimivo medeno ploščico z ljubljanskim grbom.

Po podatkih Lj. Plesničarjeve je ploščica ležala v humozni plasti v globini 110 cm pod površino. Zemlja je bila v tem predelu premetana in na mestu, kjer se je našla ploščica, je bil viden velik vkop.

OPIS PLOŠČICE

Medeninasta ploščica v velikosti približno 38×49 mm ima obrezane vogale, v njih pa so bile štiri majhne luknjice, ki so služile za pritrditev ploščice. Danes je desni spodnji vogal do sredine ploščice zaradi razjedenosti odpadel, precej poškodovan pa je tudi desni gornji vogal.

Sredi te ploščice je v pokončno ovalnem okviru z dvojno okrašenim robom — notranji je ožji in gladek, zunanji pa širši in posnema pleten okrask — na polkrožnem, značilno poznogotskem ščitu grb mesta Ljubljane, kot nam je znan od začetka 14. stoletja dalje in v tukaj podani obliki precej zvesta kopija tako imenovanega malega sodnega pečata iz leta 1454, ki je izdelovalcu ploščice očitno služil kot predloga pri izdelavi matrice za izsekovanje: na treh stiliziranih gričih — tukaj skoraj podobnih trem kroglam — stoji obzidje, razdeljeno na tri ploskve, nad njim pa stolp, razdeljen na dve ploskvi, oboje s koničastimi cinami na vrhu. Nad polkrožnimi vrati sta vidni dve pokončni pravokotni okni, leva in desna ploskev obzidja pa imata vsaka po eno jasno vidno strelno lino. Tudi stolp ima na vsaki strani po eno pokončno pravokotno okno. Pod cinami obzidja in stolpa teče gladek, toda precej širok napušč.

Zunaj grbovnega ščita, torej dejansko zunaj grba, toda že tik nad stolpnimi cinami, ki segajo na levi strani skoraj malo preko ščita, stoji na heraldično desno stran obrnjen dvo-nogi zmaj z iztegnjenim dolgim jezikom, dvignjenima kriloma in enkrat zavitim, precej dolgim repom.

Na vsaki strani stolpa je možno dokaj jasno razbrati številke 16 — 67, ki nedvomno pomenijo letnico 1667. Heraldika pa ne po-

zna in nikdar ne uporablja v grbu številke ali letnic, vsaj tista starejša, klasična ne. Da je tukaj v grbu bila upodobljena letnica, ki z veliko mero gotovosti kaže na leto nastanka te ploščice, je moral biti prav poseben vzrok, očitno tesno povezan z namenom ploščice.

NJEN NAMEN

Najdena ploščica je seveda sprožila vrsto ugibanj o tem, kaj naj bi pravzaprav pomenila. Grb mesta Ljubljane in štiri luknjice v vogalih, ki so očitno služile za pritrditev, so jasno kazali na to, da je bila pritrdjena na nekaj, kar je bilo last mesta Ljubljane, torej neka vrsta inventarne tablice. Drobne luknjice so dale slutiti, da je bila ploščica s sukancem ali tanko vrstico pritrdjena verjetno na blago, kajti luknjice so bile tudi za zelo tanke žebličke predrobne.

Uganko je končno pomagala razrešiti letnica v samem grbu Ljubljane, tako neobičajna v takratnih grbih. Kot rečeno, nedvomno je pomenila letnico nastanka te ploščice. Na podlagi že omenjenega sklepa, da je ploščica zaradi mestnega grba na njej očitno označevala nekaj, kar je bilo mestna last, je bil precej logičen nadaljnji sklep, da je to ploščico ali morda več njih dalo izdelati mesto samo. In ker je na srečo v Mestnem arhivu Ljubljane ohranjena do danes velika serija knjig mestnih prejemkov in izdatkov in to vse od leta 1581 do 1775, sicer z nekaterimi manjkajočimi letniki ali zvezki,¹ je bilo treba samo podrobno pregledati knjigo mestnih izdatkov za leto 1667, ki je na srečo ohranjena, in najti med izdatki, ki jih je mestni blagajnik izplačal na posebno povelje mestnega sveta, zapisek od 23. maja 1667, ko je zapisal sledeče: »Dne 23. istega (tj. maja) plačal pasarju Hansu Ulriku Leykhauffu račun za mestne značke, narejene za uboge ljudi po dekretu (mestnega sveta) z 9 goldinarji«. Pasarjev račun, ki je bil prvotno priložen pod št. 45, danes žal manjka.²

Ni nobenega dvoma, da gre pri teh »mestnih značkah« (statt zaichen) za naše ploščice. O tem govori letnica na njej, pa tudi njen namen, ki postane s tem podatkom jasen.

Ploščice z mestnim grbom so namreč označevale mestne reveže, oziroma bolje rečeno, mestne berače, ki so s tako, na obleko pristožno značko imeli pravico beračiti po mestu.

Uporaba takih »mestnih značk« oziroma ploščic z mestnim grbom je bila v ta namen in v tej dobi znana tudi drugod. Imenovali

Kovinska mednata beraška
izkaznica iz Ljubljane iz
leta 1667. Original v
Mestnem muzeju v
Ljubljani (foto Carmen
Narobè)

so jih tudi beraške značke (Bettelzaichen) in se v Nemčiji omenjajo že sredi 16. stoletja.³

Četrty člen kužnega reda (Infections Ordnung) iz leta 1625, tiskanega v Gradcu in menda sestavljenega na osnovi ljubljanskih izkušenj ob kugi 1599, navaja razne varnostne ukrepe ob izbruhih kužnih boleznih in pravi, da je treba iz mesta odstraniti vse krošnjarje, potepinske berače, kakor tudi dijake in drugo brezdelno postopajočo in lahkomiselno svojat, popolnoma onemogočiti nadaljnji prihod tujih beračev, tukajšnje stare s pravnimi znaki (zaichen) opremljene mestne berače (statt pettler) pa je treba spraviti na varne kraje. Kdor bi se proti temu prekršil, tega je bilo treba kaznovati s postavitvijo na sramotni steber (pranger), ali na kak drug način po mnenju zdravstvenih skrbnikov (provisores sanitatis).⁴

Za Gradec imamo poročilo, da je število beračev, katerim je magistrat dal dovoljenje za beračenje po mestu s podelitvijo »mestne značke« v decembru 1647 znašalo okoli 300.⁵ Mesto je 1679 zapovedalo pregled vseh beračev pri cerkvi sv. Jurija in naštelj so ob tej priliki 79 moških in 244 žensk, skupno torej 323 oseb, ki so bile rojene v Gradcu ali pa so tu živele od mladosti. Vsi so dobili »mestne značke« za beračenje. Velik del teh revežev so torej bile v tej dobi stare in nepreskrbljene ženske, katerim je bilo beračenje edini možni način za preživljanje. Ostalo množico mestnih beračev so sestavljali dni-narji in razne brezposelne osebe, med katerimi pa so našli tudi bivšega tržnega sodnika, obubožane in stare oskrbnike, gosposke sluge, kočijaže in seveda številne odslužene vojake. Računa se, da so ti reveži ok. 1680 pred-

stavljali v Gradcu ok 10 0/0 vsega mestnega prebivalstva.⁶

Podobno je bilo tudi v takratni Ljubljani. Tu so se mestnim revežem pridružili številni reveži s podeželja, predvsem iz vrst kajžarjev in gostačev. Število beračev in revežev, ki so živeli le od beračenja, je zlasti narastlo po koncu tridesetletne vojne.⁷ Zato je bila tudi Ljubljana prisiljena, da pri preskrbi mestnih revežev poseže po istih ukrepih kot drugod, tj. da uvede posebne mestne značke za tukajšnje berače. Prvo poročilo imamo iz leta 1651, ko je ljubljanski mestni svet 17. aprila sklenil, da se naslednji dan izvede vizitacija in pregled vseh beračev in naj se upravičenim (tj. verjetno tistim, ki so bili rojeni v Ljubljani ali pa so tu živeli že dolgo časa, podobno kot v Gradcu) dajo »pločevinaste značke« (plechene zaichen).⁸ To leto je bila tudi zelo huda zima, tako da je mestni svet 4. decembra izjemoma dovolil, naj berače ponoči spuste v meščanski špital in naj se jim zakuri zadnja soba,⁹ sicer bi verjetno marsikak berač ne preživel. Sliko o takratni revščini v mestu ilustrira tudi naročilo mestnega sveta od 1. decembra 1653, da naj se »goli otroci na ulicah oblečejo«. Isto leto je bil ponoven pregled beračev in verjetno delitev mestnih značk zanje, kajti 28. julija 1653 je bila poleg oglednikov mesa, tehtarjev kruha, oglednikov žita in preglednikov dimnikov imenovana tudi komisija za pregled beračev, ki sta jo sestavljala višji špitalski mojster in član notranjega sveta Anže Macol in Andrej Cvek.¹⁰

Naslednji podatek v mestnih virih o tej zadevi govori nato o naši znački iz 1667, ko je torej moral biti ponoven redni pregled beračev in so bile zato naročene in plačane pri pasarju Hansu Ulriku Leykhauffu omenjene mestne značke z grbom in letnico 1667, ki je torej označevala leto nastanka značke in leto pregleda beračev. Te preglede so opravljali vsakih nekaj let — in podeljevali nove beraške značke — kajti sicer je bilo možno, da se je kak neupravičeni polastil, morda po smrti domačega berača, njegove značke ter z njo beračil po Ljubljani. Zato je tudi razumljivo, da je značka morala imeti v grbu letnico. Po novi podelitvi značk so bile stare verjetno razveljavljene. Osem let kasneje imamo ponovno ohranjen podatek, da je bilo istemu pasarju Hansu Ulriku Leykhauffu izplačano 12. oktobra 1675 deset goldinarjev za izdelanih 200 medeninastih »mestnih značk« za tukajšnje reveže.¹¹ Število takrat narejenih — in verjetno, sodeč po ceni, jih je bilo tudi 1667 toliko — značk bi govorilo o tem, da je bilo toliko tudi mestnih revežev,

ki so imeli pravico s tako značko beračiti od hiše do hiše in se na ta način preživljati.

O pasarju Hansu Ulriku Leykhauffu vemo iz tistega časa le to, da je imel med leti 1668 do 1677 svojo delavnico v hiši na Starem trgu 32, ki je bila takrat last čevljarja Matije Vidmarja.¹² Bil je verjetno eden izmed potujočih obrtnikov tistega časa, ki se je za nekaj let ustavil v Ljubljani, nato pa zopet odrinil dalje, kajti po tem času se v mestnih virih izgubi vsaka sled za njim.

»BERASKI STRAH«

Prvotno je bila skrb za reveže prepuščena v veliki meri cerkvi, izvajala pa se je pretežno neorganizirano, od človeka do človeka. V začetku novega veka je nekako prevladalo pravilo, da naj za domače berače skrbi občina s tem, da jim preskrbi delo ali pa dovoli, da smejo beračiti v domači občini, tuje berače pa je treba odganjati. Tako najdemo med predlogi za kranjski policijski red iz ok. 1540 tudi zahtevo, naj se izženejo številni berači in postopači, ki so se klatili po deželi z dresiranimi medvedi in psi, lajnarji, vedeževalci, »Jakobovi bratje« in vsi, ki niso bili vredni miloščine. Potrebni beračem domače dežele pa naj bi duhovščina izdala primerena potrdila,¹³ s katerimi bi lahko beračili. Tu gre torej očitno že za neko uveljavljanje principa o domovinski pripadnosti beračev, ki so jo kasneje na neki način izkazovale tudi naše »mestne značke«. Vse druge, tuje berače pa je bilo treba torej pregnati. Za to so v mestih skrbeli posebni mestni uslužbenci, ki se v Avstriji omenjajo že v 15. stoletju; imenovali pa so jih nemško Bettelrichter ali Bettelvogte,¹⁴ v slovenščini pa V. Vodnik navaja zanje oznako »beraški strah«, Počtnik pa »beraški vojvd ali oskrbnik«.¹⁵

Tak beraški strah se v Ljubljani prvič omenja že leta 1545.¹⁶ Imel je nadzor nad domačimi berači in preganjal tuje. Cesar Leopold I. je 1679 izdal celo resolucijo, ki je »zum Exempel« pretila celo s smrtno kaznijo tistemu tujcu, ki bi ga zalotili tretjič pri beračenju.¹⁷ Tudi druga slovenska mesta so poznala take beraške strahove, omenjajo se npr. v Celju v 17. stoletju.¹⁸ Do leta 1575 je imela Ljubljana samo enega, to leto pa so sklenili, da nastavijo še enega, vsak naj bi imel po šest renskih goldinarjev letne plače. Razen nadzorstva nad berači sta bila tudi mestna pogrebca s trdno določeno tarifo za vsako kategorijo mrličev.¹⁹ Posebno strogo so proti beračem ukrepali v letih 1570²⁰ in 1599, ko je divjala v mestu kuga. V juliju 1599 so izgnali vse berače in zabičali beraškima strahovoma, naj jih ne pustita več v mesto.²¹

V začetku 17. stoletja, ko so kužne bolezni malo pojenjale in se je delno izboljšalo tudi gospodarsko stanje, se je število beračev v mestu zmanjšalo. V rubriki izdatkov za mestne reveže je 1601 mestni blagajnik celo zapisal: »To leto ni bilo nič beračev. Hvala bogu!«²² Zato je imelo mesto nastavljenega le enega beraškega strahu. Šele od 1629 dalje se ponovno omenjata dva.²³

Tudi v 18. stoletju je število beračev rajši narastlo kot upadlo. Spomladi leta 1715 je Ljubljano napolnilo — zaradi slabih letin in bolezni ter lakote — z dežele tako število beračev, da je mesto moralo poseči po izrednih ukrepih. Mestni svet je 26. aprila sklenil, naj se drugi dan dopoldan z javnim bobnanjem razglasi po mestu, da naj se vsi berači, tako stari, ki so bili že prej v mestu, kot tisti, ki so na novo prišli z dežele, do 2. ure popoldan zberejo pri lazaretu in naj tam počakajo na odločitev, kateri bodo prepuščeni (*passiert werden*) in kateri ne. Prepuščeni bodo oskrbovani s primernimi živili, ki jih bodo darovali usmiljeni meščani, ostali pa bodo odpravljeni iz mesta in bodo, če jih bo opaziti v mestu, prijeti po sodnih slugah, postavljeni k prangerju in izgnani iz mesta. Beraškima strahovima so posebej naročili, naj vse berače poiščejo po ulicah in trgih in jih odpravijo v lazaret. Glede oskrbe so sklenili, da se jim prvi dan dá le kruh, v bodoče pa se bo še sklevalo. Oskrba pa verjetno ni bila zadovoljiva, kajti reveži iz lazareta so vzeli grofici Barbo nekaj volov in jih pojedli, za kar je grofica terjala od mesta povračilo.²⁴

Poleg dolžnosti pogrebcev je mesto beraška strahova uporabljalo tudi za druga podobna dela. Tako sta 1718 čistila kanale in vodnjake po mestu, bila sta tudi mestna sla.²⁵ Leta 1746 sta dobila poleg sodnih slug posebno nagrado, ker sta vodila berače na delo zunaj mesta.²⁶

Leta 1752 je bila po cesarskem patentu o odpravi beračenja opravljena splošna deželna vizitacija in v ljubljanskem deželnem sodišču, ki je takrat štel 74 vasi, so našli in popisali 864 beračev, od katerih je vsak dobil od mesta 1 krajcar.²⁷

Tudi 1763 so popisali vse berače v mestu. Ker se je marca istega leta govorilo, da je bil zadnji požar v mestu podtaknjen, so sklenili »sine ullo respectu« vse brezposelne postopajoče berače poloviti in jih odpraviti iz mesta, tisti pa, ki ga znova zalotijo, bo za 5 let postavljen v kaznilnico.²⁸ Leta 1767 so baje na veliki petek pred ljubljanskimi cerkvami našli kar 4000 beračev.²⁹

Ljubljanski policijski red iz 1790 je beračenje prepovedal na vseh krajih v mestu, po-

sebno pa naj bi odstranili in poskrbeli za pohabljenе in nagnusno telesno poškodovane. Če so beračili otroci, so bili starši kaznovani.³⁰

Zanimivo je, kar poroča neki francoski oficir iz Ljubljane ok. 1800; med drugim tudi to, da v mestu ni opaziti beračev.³¹ Toda za leto 1831 poroča mestni zdravnik dr. Viljem Lipič, da je od 12.144 stalnih prebivalcev Ljubljane ok. 1200 mestnih revežev, torej kar 10 %!³²

Vsekakor je Ljubljana še v prvi polovici 19. stoletja imela dva beraška vojda (*Bettelvögte*), za katera je 1835 mestni magistrat izjavil, da sta za preprečevanje beračenja po cestah nujno potrebna ter da zadržujeta tuje berače.³³ Še 1. aprila 1865 je dr. Bleiweis zahteval v občinskem svetu glede na to, da se kljub prepovedi beračenje po hišah povečuje, naj se beraškemu vojdu dajo ostrejša navodila, nakar je župan pripomnil, da je bilo že storjeno.³⁴

Ta kratki ekskurz v zgodovino more seveda samo najbolj bežno osvetliti nekatere momente v reševanju vprašanja ljubljanskih revežev. Ljubljanski mestni arhiv hrani še številna dokumentarna pričevanja o tem, kar bi bilo morda lahko enkrat predmet posebne daljše in temeljitejše študije.

Dejstvo je torej, da je naša mestna ali beraška značka izredno zanimiv tako kulturno-zgodovinski, kot tudi »socialno-skrbstveni« preostanek izpred dobrih 300 let, redok ohranjen primer, saj kaj podobnega v dosegljivi literaturi nismo zasledili nikjer.

PRIHOD ZMAJA V LJUBLJANSKI GRB

Na drugi strani pa je njena zunanja, likovna plat enako zanimiv in važen prispevek historiatu ljubljanskega mestnega grba. Kot je znano, Ljubljana vse do konca 17. stoletja ni imela zmaja v grbu.³⁵ Toda pod vplivom zmaja, ki je služil kot držaj srebrnega mestnega pečatnika iz sredine 15. stoletja, kjer se nad grbom kot okrasek in polnilo prostora okrog ščita pojavi tudi krokodilu podobna žival, dalje pod vplivom zmaja, ki je bil že ves čas v grbu sosednjega deželnega glavnega mesta Celovca, predvsem pa v 17. stoletju po takratnih zgodovinskih prizadevanjih J. L. Schönlebna in J. V. Valvasorja kot ustanovitelja Ljubljane predstaviti Jazona, bajeslovnega kraljeviča, ki naj bi nekje na ljubljanskem barju premagal zmaja,³⁶ značilnega prebivalca močvirnih krajev, se pojavi zmaju podoben brezkrilni nestvor, »lintvern«, sedeč na ščitu z ljubljanskim grbom, torej zunaj grba, prvič v tisku Vramčeve kronike,

izdelku Mandeljčeve ljubljanske tiskarne iz 1578.³⁷ V mestnem grbu iz 1589, ki je še danes vzidan na hiši Breg 20, zmaja sploh ni.³⁸ Tudi v upodobitvi na naši ploščici je, kot rečeno, zmaj še vedno zunaj ščita oziroma grba, toda že tik nad stolpom; v naslednji ohranjeni fazi, grbu Ljubljane na veliki veduti v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske iz 1689 je zmaj že zdrknil navzdol v notranjost grba³⁹ in odtlej ostal tam na stolpu kot bistveni — v najnovejši dobi vedno večji in včasih skoraj edini (prim. nekdanji znak podjetja Ljubljana-transport!) — sestavni del ljubljanskega grba. »Prihod« zmaja v ljubljanski grb pa moremo torej odslej staviti med leta 1667—1689. Verjetno je največ zaslug pri tem imel ravno Valvasor z zgodbo o Jazonovem zmaju in trditvijo, da je zmaj znamenje čuječnosti.⁴⁰

OPOMBE

MALj = Mestni arhiv Ljubljane v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

1. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Poročila in pregledi gradiva zv. 1. Ljubljana 1959, str. 89. — 2. MALj, cod. XIII/34-1667, knjiga izdatkov fol. 41. — 3. Deutsches Rechtswörterbuch II/2, str. 233. — 4. Infections Ordnung, Gratz 1625, MALj, Reg. I/43, fol. 8.; prim. J. Vrhovec, Die Pest in Laibach, Mitteilungen des Musealvereines für Krain 12, 1899, str. 32, 89. — 5. F. Popelka, Geschichte der Stadt Graz I, str. 131. — 6. ravno tam, II, str. 330—331. — 7. J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, Zgodovinski časopis 10—11,

1956—1957, str. 120; J. Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje. Ljubljana 1957, str. 20. — 8. MALj, cod. I/27-1651, fol. 86. — 9. ravno tam, fol. 256. — 10. MALj, cod. I/28-1653, fol. 140', 209'. — 11. MALj, cod. XIII/92-1675, fol. 40'. — 12. V. Fabjančič, Knjiga ljubljanskih hiš, I. Stari trg, str. 354 (rokopis v MALj). — 13. J. Žontar, omenjeno delo, str. 34. — 14. M. Dolenc, »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest 4, 1937, str. 72; Deutsches Rechtswörterbuch II/2, str. 232-233. — 15. Wolf, Deutsch-slovenisches Wörterbuch, 1860, I, 243. — 16. MALj cod. I/5-1545, fol. 109 (Pettler Richter). — 17. M. Dolenc, omenjeno delo, str. 72. — 18. J. Orožen, Zgodovina Celja II, str. 127—128. — 19. MALj, cod. I/12-1575, fol. 98-98'; J. Mal, omenjeno delo, str. 90. — 20. MALj, cod. I/10-1570, fol. 100-100'; J. Mal, omenjeno delo, str. 81. — 21. MALj, cod. I/16-1599, fol. 91. — 22. MALj, cod. XIII/20-1601, knjiga izdatkov fol. 119. — 23. MALj, cod. XIII/47-1629, knjiga izdatkov fol. 115. — 24. MALj, cod. I/61-1715, fol. 71, 114', 182; V. Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od leta 1660 do leta 1718, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 11, 1901, str. 176—177. — 25. MALj cod. XIII/135-1718, knjiga izdatkov fol. 58, 73. — 26. MALj, cod. I/85-1746, str. 288—289. — 27. MALj, cod. I/91-1752, str. 104, 160—161. — 28. MALj, cod. I/102-1763, fol. 24', 48'—49. — 29. J. Mal, omenjeno delo, str. 21. — 30. Allgemeine Polizeieinrichtung für die Hauptstadt Laibach od 25. novembra 1790 v MALj, Reg. I/12, fol. 204. — 31. J. Mal, omenjeno delo, str. 19. — 32. W. Lippich, Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, 1834, str. 126. — 33. MALj, Kreijski akti fasc. 16. — 34. MALj, cod. III/16-1865, fol. 53; Laibacher Zeitung 3. IV. 1865, št. 76, str. 306. — 35. M. Kos, Pečat in grb mesta Ljubljane, Zbornik za umetnostno zgodovino 19, 1943, str. 43. — 36. Valvasor, Ehre, XI, 705. — 37. M. Kos, omenjeno delo, str. 43, 46—47. — 38. ravno tam, str. 45, 47. — 39. ravno tam, str. 47, 49. — 40. Valvasor, Ehre, XI, 705.

SMRT GRENADIRSKEGA STOTNIKA
MEHADIA 1770

FERDINAND TANCIK-BRANKO KOROSEČ

IN MEMORIAM višjemu kustosu Ferdinandu Tanciku, kolegi in prijatelju.

Med preučevanjem arhivalij o zemljemercu, idrijskem rudniškem upravniku, kartografu in piscu Francu Antonu pl. Steinbergu, sem v fasciklu aktov Testamenta in zapuščinski zapisniki Arhiva Slovenije našel tudi sveženj listin, ki se nanašajo na grenadirskega stotnika Jožefa Antona pl. Steinberga.

Dokumenti so sicer v tesni zvezi s stotnikom Steinbergom, vendar posredujejo tudi podatke, ki so zanimivi tudi za vojnega zgodovinarja. Pokojni višji kustos je rad raziskoval in preučeval takšno gradivo. Odločila sva se, da vsak s svojega interesnega vidika preučiva gradivo ter ga publicirava.

Zal je nenadna smrt prijatelju onemogočila namero in njegov del članka je ostal v osnutku. Dosedanje sodelovanje med nama mi je dalo toliko moči in poguma, da sem sestavek dokončal sam v trdni veri, da se v njem nisem preveč oddaljil od zasnove, ki si jo je zastavil pokojni prijatelj. S tem skromnim poskusom se skušam odolžiti tudi njegovi nesebični strokovni pomoči.

Branko Korošec

1.

Deželno glavarstvo v Temišvaru na Ogrskem je februarja 1771 poslalo deželnemu glavarstvu vojvodine Kranjske v Ljubljani sveženj listin, ki mu jih je poverilo tamkajšnje vojaško poveljstvo v nadaljnje ukrepanje: listine obravnavajo primer umrlega grenadirskega stotnika in poveljnika vojaških enot v Mehadiji, Antona Jožefa pl. Steinberga.

Po predpisih, ki so v vojni administraciji avstrijske monarhije veljali za primere smrti pripadnikov armade v mirnem času,¹ je štabni avditorij² vojaškega poveljstva v Mehadiji komisijsko popisal imetje pokojnega stotnika Steinberga, uredil in poravnal njegove osebne dohodke in denarne obveznosti ter overovljene akte izročil skupaj s pokojnikovima oporokama svojemu nadrejenemu, temišvarskemu vojaškemu poveljstvu. To jih je potem s spremnim dopisom odposlalo v Ljubljano. Originalne listine so ostale v arhivu deželnega glavarstva v Ljubljani, svojem umrlega je glavarstvo izročilo le njihove prepise.

V ovojnico s številko 116 fascikla Testamenta in zapuščinski popisi Arhiva Slovenije je vloženo spremno pismo temišvarskega deželnega glavarstva, dvoje originalnih oporok umrlega stotnika, na poveljstvu v Mehadiji sestavljeni in overovljeni popis njegove imovine ter overovljeni prepisi denarnih terjatev in poravnave obveznosti iz zapuščine umrlega. Gotovinski obračun stotnikove zapuščine je opravila štabna blagajna poveljstva v Mehadiji, prepisi posameznih obračunskih prilog in potrdil so zvrščeni po abecednem redu (lit. A do lit. I).

Aktov ali zaznamb o ukrepih kranjskega deželnega glavarstva v tej obojnici ni; sicer pa namenu tega sestavka ti niti niso potrebni.

2.

Navedene listine posredujejo bralcu dvojno sliko: obe oporoki identificirata osebnost umrlega grenadirskega stotnika, zapuščinski zapisnik in obračun pa posredujeta podobo osebnih razmer materialnega in življenjskega okolja takratnega armadnega višjega oficirja v sicer nemirnem skrajnem vzhodnem mejnem območju monarhije med dvema vojnama s Turčijo v letih 1739 in 1788.

Prvo oporoko je umrli stotnik sestavil ter podpisal 23. januarja 1758 v Ljubljani. Njeno besedilo je napisano v neformalnem slogu, z vrinjenim vstavkom ter brez overovitve prič, ki je za veljavnost tovrstnega dokumenta potrebna. Stotnik jo je napisal — kot navaja sam v uvodnem stavku — pred odhodom na bojišče³ ter v njej določa za svojega glavnega dediča sina Leopolda. Svoji ženi in morebitnim bodočim otrokom voli v poročni pogodbi predvideno in določeno vzdrževalnino, svojemu očetu, »od katerega sem v svojem življenju vse najboljše prejemal«, pa zaupa skrbništvo nad sicer mladoletnim sinom in dedičem Leopoldom. Vstavek pooblašča za skrbništvo stotnikove tri brate za primer, če bi njegov oče umrl pred opravljanjem skrbništva nad vnukom ali med njim. Razen sinovega ne navaja osebnih imen žene, očeta ali bratov, prav tako ne vsote vzdrževalnine ali imovinskega stanja zapuščine, oporoko — prej bi jo lahko šteli za izjavo — pa oporočnik podpiše s svojim polnim imenom in vo-

VOJNA KRAJINA 1770

- Avstrijsko-turška meja 1739
- Vojna krajina 1739-1791
- po beograjskem miru 1739 izgubljena območja
- sedež poveljstva
- pomembnejši kraji
- mejaške vasi (Vlahi)

KRAJIŠKI REGIMENTI

1	Gospiški	9	Durdevski
2	Otoški	10	Glinški
3	Ogulinski	11	Petrinjski
4	Šunjski	12	Nemško-banatski
5	Gradiški	13	Srbsko-banatski
6	Brodski	14	Vlaško-banatski
7	Petrovaradinski	15	Šajkaški bataljon
8	Križevski		

jaškim statusom: Anton Jožef pl. Steinberg, grenadirski stotnik karlovško-ogulinskega regimenta.⁴

Druga oporoka je datirana 9. januarja 1768 ter jo je stotnik Steinberg narekoval upravniku vojaške bolnice (lazareta) v Mehadiji (mestece v Transilvanskih Alpah; glej tudi zemljevid), podpisala pa sta jo kot pričr Markiz Giovanni Gadio in nadzornik lazaretske karantene J. Wolfgang Berghandt (Bergant). Sestavljena po veljavnem običaju je oporoka razdeljena v deset točk, od katerih prvih sedem določa način pogrebnega obredja ter denarna volila cerkvi, duhovščini in pogrebem. V osmi točki oporoke naroča Steinberg poravnavo dolga trgovcu Amigu Mayerju v Temišvaru, v deveti določa volilo ženi Elizabeti, rojeni Mannzwerth in sinu Leopoldu, v deseti pa pooblašča poveljujočega generala, barona von Lietzena, za izvršitev oporoke. Glavni dedič je žena Elizabeta, doma v Ljubljani na Kranjskem, z njo naj uživa dediščino tudi edinec Leopold. Skrbništvo nad njim ni več omenjeno, prav tako ne stotnikov oče

in bratje, ki bi skrbništvo lahko prevzeli. Dediščina znaša 553 zlatnikov in 22 in pol krajcarja v gotovini, dolgovi naj se izplačajo iz te vsote. Oporočnik se je podpisal samo z rodbinskim imenom kot stotnik grenadirjev v Mehadiji,⁵ svoj podpis je overovil z osebnim pečatom.

Drugo oporoka je stotnik Steinberg, ki je bil tisti čas poveljnik grenadirskega polka v Mehadiji, narekoval na bolniški postelji »v hudi bolezni«, kot je naročil zapisati v oporoki, ter močno zaskrbljen »za blagor svoje duše« in spokojno smrt, ki pa ga je doletela šele jeseni leta 1770. Zapuščinske zadeve je prevzel v ureditev štabni avditorij poveljstva v Mehadiji. Da zadeva ni potekla gladko, razberemo iz popisa stotnikove zapuščine ter predvsem iz prilog h gotovinskemu obračunu zapuščine.

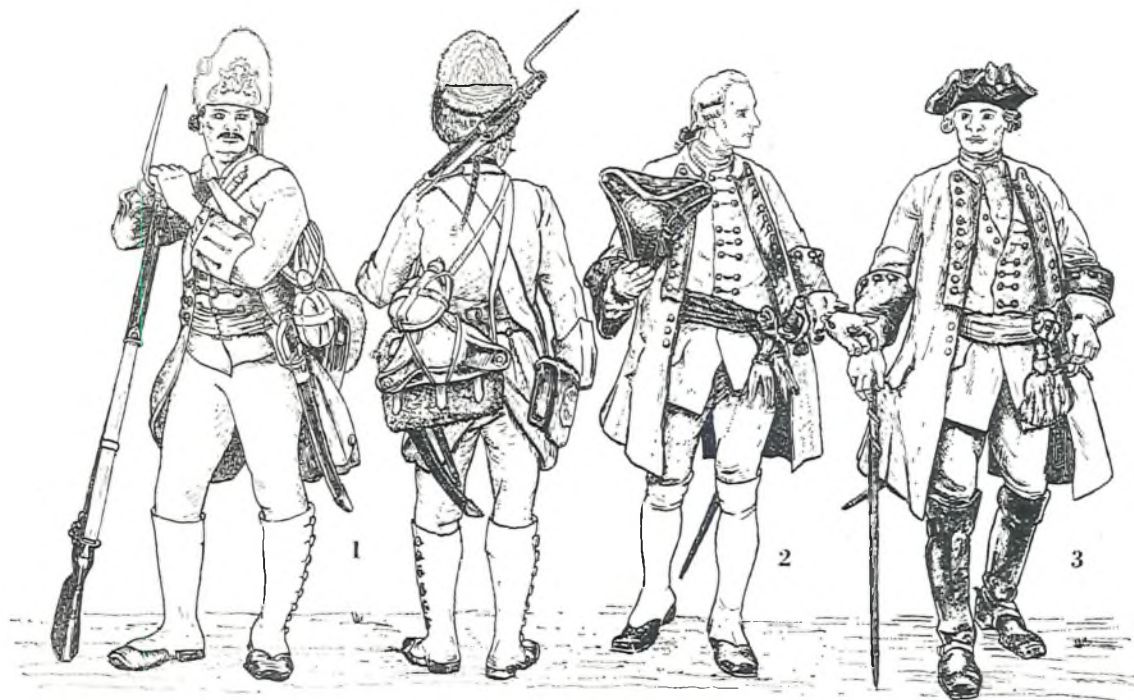
Štabna avditorja Josip Seifert in Johann Frigott sta v Mehadiji, sedežu grenadirskega poveljstva ter službenem mestu svojega poveljnika, stotnika Steinberga, zbrala ter popisala vse terjatve do pokojnika, jih porav-

nala iz zaostale stotnikove plače, ki pa ni pokrila vsote dolgov ter je avditor Seifert razliko primaknil iz svojega žepa, in blagajniški zapisnik zadeve s popisom zapuščine vred poslala generalnemu poveljstvu v Temišvar. Tu se je vprašanje stotnikove imovine zopet zapletlo. Del Steinbergove lastnine je namreč ostal v Ogulinu in Karlovcu, v garnizijah, kjer je stotnik Steinberg služboval pred premostitvijo svojega polka v Medahijo.

Popisovalca Steinbergove mehadijske zapuščine sta priložila svojemu zapisniku prepis pisma nadporočnika ogulinske garnizije, von Passeja, iz leta 1765 (prepis kot priloga lit. B), v katerem leta Steinbergu sporoča, da je uspel na licitaciji razprodati le del stotnikove tamkajšnje imovine,⁶ »ker kot vam (tj. Steinbergu) je znano, so bile zahteve vaše soproge zelo velike in je to povzročilo obilo neljubih posledic, za katere ne morem prevzeti odgovornosti. Ostalega pa zaradi zahtev upnikov in drugih nihče ni maral kupiti. Tukajšnjemu vojnemu poveljstvu bi bilo nadvse prav, da sami prevzamete svoje stvari in jih spravite odtod predvsem zaradi tega, da se onemogočijo nadaljnje nevšečnosti.« Zelo zgovorno pismo, kljub vsemu pa Steinberg preostale imovine v Ogulinu ni prevzel ter je ostala na skrbi tamkajšnjega poveljstva. Tudi pismo stotnika de Wienbur-

ga iz garnizije v Karlovcu, datirano 18. februarja 1770 (aktom priloženi prepis lit. C), zgovorno priča, da se je bolni Steinberg skušal znebiti v Ogulinu in Karlovcu puščenega pohištva in stanovanjske opreme z licitacijo, ki pa de Wienburgu verjetno iz istih razlogov kot von Passeju v Ogulinu leta 1765 ni uspela. Tudi lastništvo licitirane opreme je moralo biti vprašljivo, sicer de Wienburg ne bi omenjal pritožb in jeze karlovskega garnizijskega poveljnika. Po Steinbergovi lastnini so torej segali njegova žena in številni upniki, kar je je ostalo, je obtičala v rokah garnizijskih poveljstev.

Po stotnikovi smrti v oktobru 1770 je štabni avditorij generalnega poveljstva v Temišvaru odprl Steinbergovo ljubljansko oporo iz leta 1758, ki je avditorij v Medahiji ni odpiral. V tem dokumentu določeni glavni dedič, sin Leopold, je bil v času očetove smrti gojenec Vojne akademije v Dunajskem Novem mestu⁷ in še mladoleten, stotnikovi oče ter brata duhovnika niso več živeli. Med svojo boleznijo je ovdovel, sin Leopold ter ljubljansko sorodstvo pa, kot kaže, niso uveljavljali zahtev po njegovi mehadijski zapuščini. Avditoriat in poveljstvo v Temišvaru sta skušala urediti zadevo, kakor sta vedela in znala. Precej utemeljena pa je domneva, da so se zdele zadeve z zapuščino in dedovanjem stotnika Steinberga poveljstvu toliko zamotane

Sl. 1. Grenadir avstrijske redne armade v uniformi in z opremo iz let 1758–1770. Sl. 2. Grenadirski zastavnik. Sl. 3. Grenadirski stotnik

in odveč, da je naročilo tajniku avditorija, dr. Francu pl. Frangefeldu, popisati le stotnikovo mehadijsko imovino ter overovljeni popis s prilogami odstopilo civilnim oblastem (deželnemu glavarstvu) v Temišvaru.

3.

Zapuščinski zapisnik stotnikove imovine — INVENTARIUM und Respective Schatz Libell — navaja aktivni del imetja ter izdatke (passiva), ki so bili od zapuščinske glavnice odvzeti za poravnavo stroškov za stotnikov pogreb in dolgove. Predvsem popis aktive — Steinbergovih osebnih stvari in stanovanjske opreme — je zanimiv in zgovoren dokument ne samo o osebnosti umrlega stotnika, temveč tudi o življenjskih razmerah in okolju, v katerem je kot poveljujoči častnik živel.

Seznam pisem⁸ in pisanih dokumentov navaja poleg zadevo spremljajoče korespondence še naslednje dokumente:

originalno oporoko pokojnika, datirano 9. januarja v Mehadiji,⁹

prepis oporoke pokojnikovega očeta Franca Antona pl. Steinberga, datirane v Ljubljani dne 15. sept. 1762 in prepis popravka te oporoke z dne 10. junija 1764,¹⁰ ter

povelje c. k. dvorne vojne komore z dne 9. maja 1759 o stotnikovi premestitvi v karlovški generalat Vojne krajine.

Popis zlatnine, srebrnine in drugih dragocenosti našteva:

pozlačen prstan iz tombaka¹¹ z vdelanim brušenim turkizom,

staro žepno uro iz tombaka,

garnituro (6 kosov) srebrnega namiznega jedilnega pribora z majhno zajemalko, šestimi kavnimi žličkami in solnico,

srebrni jedilni pribor za eno osebo,

srebrno ovratno zaponko,

garnituro medeninastih uniformnih zaponk z vložki iz dragega kamenja,

razbit zlat medaljon z deškim portretom, pokvarjeno medeninasto stensko uro v črnem lesenem ohišju,

dvajset manjših in različnih uniformnih srebrnih gumbov, ki pa po mnenju popisovalcev niso vredni ocenitve.

Seznam oblačil vsebuje:

močno obrabljeno uniformo: suknjo, suknič in hlače,

rdečo uniformno suknjo s srebrno obrobo.

obrabljeno rdečo suknjo in enak suknič iz hlačevine (Kamisoll) z zlatimi (= verjetno le pozlačenimi) zaponkami,

obnošeno platneno suknjo mišjerjave barve,

hlačevinasto modro letno suknjo in hlače, staro in zelo obrabljeno pepelnatosivo letno suknjo,

obnošen moder platnen suknič (Kamisoll), dva bela barhantasta telovnika, gamašne hlače,

srebrno obrobljen trirogelnik z belim peresjem,

zlato obrobljen trirogelnik z belim peresjem,

trirogelnik s poveljniško kokardo, zlatim obrobjem in našivkom,

trirogelnik z ozkim zlatim obšivom,

povsem raztrgan in neraben črn slamnik, mišjesivo zimsko suknjo s podlogo iz lišičjega krzna,

suknič (kamižolo) iz mišjesivega sukna,

zelo obnošeno in natrgano jutranjo haljo iz tenkega atlasa in podloženo s flanelo,

par izrabljenih copat,

par krznenih zimskih škornjev,

par s flanelo podloženih močno obrablenih škornjev,

par starih belih uniformnih rokavic.

Od popisane osebne in posteljne perila naj omenimo, da je po stotniku ostalo 10 dobro ohranjenih in 6 ponošenih srajc, 6 dobro ohranjenih in 2 ponošeni spalni srajci, trije pari skoraj novih uniformnih belih nogavic iz sukanca, kup izrabljenih in luknjavih nogavic, nekaj rut in robcev, 3 pari poškrabljenih golenic (gamaš), kar 15 svilenih, močno obrablenih ovratnic, nekaj prtov in serviet, ponošenih svilenih nogavic, poškrabljenih zapestnikov (manšet) in ovratnikov. Tudi stotnikova posteljina je bila že močno obrabljena, tako nekaj rjuh, žimnica, tri blazine, odeje in posteljne prevleke.

Od sobne in hišne opreme našteva inventarni zapisnik:

orehov kanapé z rdečimi usnjenimi blazinami,

dvanajst stolov z enako prevleko,

orehovo mizo s predali,

poljsko mizico in stol,

staro skrinjo,

troje namiznih prtov,

zavese,

sliko v okviru in manjši ženski portret,

dvajset grafičnih odtisov,

manjše poškodovano ogledalo,

štiri medeninaste svečnike,

veliko in manjšo kavno ročko (džezvo),

bakren pladenj in pozlačene kavne skodelice,

lice,

železni likalnik,
15 kuhinjskih nožev in vilice,
6 zajemalk,
medeninast mlinček za kavo,
več steklenic, večjih in manjših kozarcev
in kozarčkov.

Dalje navaja seznam ducat porcelanastih belomodrih skodelic za kavo, nekaj krožnikov in skled ter namizne posode in majolike iz keramike.

V popisu *kositrnega posodja* je naštetu 16 večjih in manjših jušnikov (terin), štirje ducati (!) krožnikov, dve večji in tri manjše kositrne posode, med njimi aquamanila in posteljni grelec (Schraubflasche), dalje čajna ročka, kropilnik in svečnik. Del naštetega posodja je signiran kot kvalitetna kositrnina, ostalo je nesignirano in manj vredno.

Popisano je tudi 30 kosov *kuhinjskega posodja in orodja* (bakreni in železni lonci, ponve in kozice, pekače, drobno kuhinjsko orodje ter klešče, lopatica in grebljica za ogenj).

Za nas zanimivejši pa je *seznam knjig*, ki pa kljub površnemu popisu posameznih naslovov le daje vpogled na izbor beriva umrlega stotnika. Seznam našteva:

Dr. dok. Aug. Pehmen Medizinische Fama in: 8vo, Dres: und Leipz. 1718,

Neu eröffnete guldene Kunst-Pforte, II. zv. in 8vo, Frankf. u. Leipz. 1751.

Fr: Basilij Valentini Chymische Schrifften in 8vo, Hamburg 1677,

D: Christ: Weisbach Warschafft: und gründliche Kur aller zustossenden Krankheiten in 8vo, Strassburg 1729,

Gottlob Vysskogl von eröffnete Magazin aller Arten der Künsten, v dveh delih, 8vo, Bamberg 1756,

Sekretarij jeztziger Zeit, in 12mo, Frankfurt 1690,

Gründliche Nachricht von denn in Inner Krain gelegenen Czirknizer See, in 4to, Laybach 1758,

molitvenik,
dva zvezka Vojaškega pravilnika iz leta 1749, ki pa sta bila po mnenju popisovalcev zapuščine izločena in vrnjena vojaškemu poveljstvu.¹²

Orožje, lovska in vojna oprema:

dve lovski puški,
vojaška puška — vetrovka,¹³
službeni meč z enim novim in enim obrabljenim pasom s portepéjem,¹⁴
službena sablja,
turška konjeniška sablja,

zarjavel in neuporaben častniški meč brez ročaja,

dve stari sablji,
lovski nož,
staro in zarjavelo prožilo puške,
rdeče podloženi in s srebrom okovani šabarak¹⁵ z orli in pištolami,
šabrag z zeleno podlogo in svilenim obšivom,

nabojnača grenadirskega častnika z orlom. K stotnikovi zapuščini je pripisan še vojaški koleselj z oblazinjenim sedežem, dva stara konjska komata z vprežnim jermenjem in uzdo,

konj, vlaški vranec, katerega pa je poveljstvo v Mehadiji 18. oktobra 1770 s starim sedlom in modro obsedelno torbo s pištolama vred prodalo, da prihrani stroške za vzdrževanje in plačilo konjarju,

pregrinjalo na kolesju iz medvedje kože, ter

orodje za obdelavo kovin in struženje, kovaški meh,

poškodovan in neraben perspectiv.¹⁶

Popisano Steinbergovo imetje je poveljstvo v Mehadiji ocenilo na 815 goldinarjev in 26 krajcarjev vrednosti. Poravnava stotnikovega dolga trgovcu Amigu Mayeru je vrednost zapuščine zmanjšala na 753 gld. in 11 krajcarjev.

Sl. 4. Pešaka — linijska strelca redne armade v uniformi in z opremo iz let 1758—1770. Regimenti strelcev so dopolnjevali mejaško vojsko in trdnjavske posadke.

Drugače pa je bilo s stotnikovo denarno zapuščino. Po odbitku vseh stroškov, ki jih je vojaška blagajna poplačala Steinbergu med njegovo boleznijo in po smrti — predvsem dolgove častniškim kolegom — je regimentnemu blagajniku ostalo le 134 gld. in 21 kr. Steinbergove gotovine. Stotnik Ferdinand grof v. Königsmark, Steinbergov namestnik v polku, je z avditorjem Seifertom poravnal stroške pogreba¹⁷ ter Steinbergove dolgove pri mehadijskih trgovcih Nikoli, Georgyju, Petku Peroviću in Dimitru. Ti izdatki so skupaj znašali več, kot je Steinbergovega denarja še ostalo — 136 gld. in 7 kr. — ter je avditor Seifert, kot že omenjeno, razliko plačal iz svojega žepa.

4.

Skopi osebni podatki v obeh oporokah grenadirskega stotnika Steinberga ter dejstvo, da so bili spisi zapuščinske zadeve poslani v dokončno reševanje kranjskemu deželnemu glavarstvu v Ljubljani, so bili osnovni napotek za ugotovitev njegove identitete. Prepis oporoke njegovega očeta med inventariziranimi dokumenti ter knjiga o Cerkniskem jezeru ga spravljata v neposredno družinsko zvezo z zemljemercem, kartografom, piscem in slikarjem Francem Antonom pl. Steinbergom, nekdanjim cestnim nadzornikom na Notranjskem in dolgoletnim upravnikom idrijskega živosrebrnega rudnika. Stotnik Anton Jožef pl. Steinberg je bil četrti sin in predzadnji od desetih otrok pisca knjige o Cerkniskem jezeru (Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Krain gelegenen Czirknitzer See, Laybach 1758, ter povzetka iste knjige v francoščini *Le Lac Merveilleux ou Description du Lac de Czirknitz en Carniole*, Bruselj, 1758), rojen leta 1731 v Idriji ter vzgojen v isti kadetnici terezijanske vojne akademije v Dunajskem Novem mestu, kamor je poslal 1765 tudi svojega edinca. Postal je grenadirski stotnik ter med leti 1759 in 1765 poveljeval grenadirski stotnji 3. karlovško-ogulinskega regimenta v Ogulinu in Karlovcu. Ženo Elizabeto, rojeno Mannzwerkh, in sina Leopolda omenjata njegovi oporoki. Leta 1765 je bil premeščen v Mehadijo, kjer je poveljeval krajevni garniziji. Med leti 1768 in 1770 mu je umrla žena Elizabeta, sam je v tem času že bolnik na karantenskem oddelku mehadijskega vojnega lazareta. Njegova smrt septembra 1770 spravi v zadrego vojne oblasti, vestnost uradnikov temišvarskega in kranjskega deželnega glavarstva pa nam ohranja zgovorne fragmente njegove življenjske poti.

5.

Med neposredne posledice sklenitve miru med Avstrijo in Turčijo v Beogradu 1739 sodi vsekakor tudi reorganizacija armade v Vojni krajini. V triletni vojni s Turki (1736—1739) je Avstrija — zaveznica Rusije — izgubila vse po požarevskem miru 1718 pridobljeno ozemlje južno od Save in Donave ter severno Srbijo in ozek pas Bosne.¹⁸ Ohranila pa je Banat in Vlaško med Donavo in vznožjem Transilvanskih Alp. Cesarica Marija Terezija je leta 1746 razdelila obmejno območje v štiri generalate (donavsko-savski, tisa-maroški, varaždinski in karlovški), od katerih je karlovški z vojnim (krajiškim) načelstvom Liko in hrvaško bansko vojsko imel pod orožjem 20.146 mož. Redno armado karlovškega generalata so sestavljali 4 regimenti pešakov (haramij) in 8 huzarskih stotnij krajišnikov: iz avstrijske nasledstvene vojne slavni Giucciardijev, Herbersteinov, Dillisijev in Petazzijev regiment.¹⁹ Tako je v času Steinbergovega poveljevanja v Mehadiji štela redna vojna sila celotnega mejnega območja blizu 62.000 mož, sestavljalo pa jo je 14.400 Karlovčanov, 7200 Varaždincev, 7200 banskih Hrvatov, 10.800 Slavoncev, 6700 Banatčanov, 14.400 Vlahov in 1000 Čajkašev donavskega brodarkega korpusa. Marija Terezija je zelo cenila bojne sposobnosti karlovških mejnih čet, ki so se 1745 še posebej odlikovale v bojih v Italiji. Že 1747 je dekret dvornega vojnega sveta povzdignil karlovške in varaždinske krajišnike v regularne mejne regimente, katerim sta bili pridodani po dve stotnji grenadirjev. Istega leta so se Karlovčani, Otočani, Slunjčani in Ličani bojevali na Nizozemskem (sedemletna vojna med Avstrijo in Prusijo), kjer je bilo 40.000 krajišnikov (34.000 pešcev in 6000 huzarjev-pandurjev). Po veljavi in rangi so se odslej Karlovčani titularno imenovali takoj za Varaždinci, ki so se kot dotlej edina regularna krajiška vojska proslavili pod generalom grofom Neippergom že v avstrijski nasledstveni vojni (1700—1714).

Moštvo karlovško-ogulinskega polka, v katerem je najprej služil Steinberg, so sestavljali Kordunaši, Ličani, Žumberčani in Istrani ter Bosnjaki in Srbi («Iliri» v avstrijskem uradnem jeziku), od Slovencev pa Kranjci, Korošci in Tržačani (Slovenci in Italijani). Mesto Trst je dajalo polku 500 regrutov — prostovoljcev, zato je imelo pravico, da za vsakih svojih 100 mož postavi v polk po enega zastavnika ali poročnika Tržačana.²⁰ Do leta 1756 so karlovški generalat oskrbovali s proviantom, opremo, konji, strelivom in denarjem kranjski in koroški deželni stanovi,

v Steinbergovem času je Hilburghausenova reorganizacija spremenila zadevo toliko, da se je generalat oskrboval sam iz denarnih dajatev Kranjske in Koroške, od koder je v glavnem prihajal tudi ves njegov častniški zbor — plemstvo obeh dežel.

Moštvo grenadirskih stotnij je bilo narodnostno manj mešano, v njih ni bilo »Ilirov«, pač pa več Nemcev. Ker so grenadirji veljali za elitne čete, so za vstop mednje veljali tudi ostrejši pogoji: grenadir ni smel biti mlajši od 18 in ne starejši od 30 let, moral je biti telesno krepak ter visok vsaj 5 sežnjev in 3 palce (pribl. 170 cm). Grenadirji so bili prostovoljci, prejeli so višjo plačo, vendar so si morali uniformo, orožje in opremo odkupiti od erarja sami. Med moštvom je bilo malo poročenih — največ 5 od vsakih 100 mož — nasprotno je bilo s častniki, le-te so njihove družine spremljale iz kraja v kraj službovanja, od garnizona do garnizona.

Kot je razvidno iz obravnavanih listin, je stotnik Steinberg služboval najprej v grenadirski stotnji v Ogulinu, potem pa v Karlovcu. Žena Elizabeta in sin Leopold sta tisti čas živela na Steinbergovem domu v Ljubljani, sam je živel prijetno in razgibano življenje »slamnatega« vдовca v najetem sta-

novanju in z lastnim gospodinjstvom. Priloge A, B in C temišvarskega zapisnika potrjujejo domnevo, da je stotnik rad živel »na veliko«, se zadolževal in bil slab plačnik svojih dolgov in skrbnik družine v Ljubljani, sicer mu žena ne bi delala preglavic pri prodaji v Ogulinu zaostale imovine. V Karlovcu z njim ni bilo nič drugače, tudi tam je zapustil dolgove, kar so mu upniki pustili, pa je skušal prodati na dražbi.

Zadnje službeno mesto poveljnika grenadirjev v Mehadiji je bilo v družabnem oziru zanj še zahtevnejše.

Tisa-maroški generalat s poveljstvom v Temišvaru je bil po svojem vojaškem sestavu še pestrejši od karloško-ogulinskega. Sodil je pod jurisdikcijo in oskrbo ogrske dvorne komore, njegovo vojno silo pa so sestavljale čete krajišnikov mejnih komitatov Bacs, Csongrad, Csanad in Arad, sedmograški vlaški mejni regiment ter banatska in vlaška deželna milica mejaških vasi. Moštvo so sestavljali Nemci, transilvanski Saksonci, Madžari, Vlahi, »Iliri« (preko Donave prebegli Srbi) ter slavonski Hrvatje. Ko je bil v letih 1765 in 1766 formiran nov banatski mejni regiment — tisa-maroško mejno območje je dotlej rekrutiralo le deželno milico — sta mu

Sl. 5. Pešaka — mejaša hrvaške banske vojske. Sl. 6. in 7. Pešaka karloško-slunjskega mejaškega regimenta v značilnih uniformah svojih regimentov. Barvno pestre in narodnim nošnjam slične uniforme iz let 1758–1770 je pozneje zamenjala enotna mejaška uniforma.

bili dodeljeni dve elitni grenadirski stotnji, Steinbergova, ki je v Mehadijo prišla iz Karlovca, ter druga, varaždinska, po 1766 premeščena v Temišvar, kjer je bilo glavno poveljstvo cone. V ogrskem delu Sedmograške sta bila v Steinbergovem času stacionirana še dva konjeniška regimenta, ogrski huzarski (Szehcerji) in vlaški dragonski polk ter šest baterij lahkega topništva, konjeniški polk pandurjev-krajišnikov se je vrnil v hrvaško bansko vojno območje.

6.

Pestrosti narodnostnega sestava armade v Vojni krajini enaka je bila uniformiranost njenih polkov. Šele leta 1770 — v letu Steinbergove smrti — je mejaška pehota zamenjala svoje dotlej zelo barvite, po nošah posameznih narodnosti prikrojene uniforme z belo suknjo in uniformo avstrijskih regularnih linijskih čet. Tudi posamezni krajišniški polki so se razlikovali med seboj po barvah in kroju svojih uniform. Karlovško-ogulinski pešci in slunjsko-liški mejaši (haramije) so nosili modre uniforme z rdečo kamižolo, uniformni suknjič je bil podoben »ilirski« surki (slika 7). Obuti so bili v pletene opanke, njihovo pokrivalo je bila ovčja kučma. Oboroženi so bili z dolgo puško-prednjačo linijskih strelcev modela 1745 s ploskim kratkim bodežem ter kratko sabljo ogrsko-hrvaškega tipa. Hrvaške in ogrske regularne mejne enote so nosile bele, belo-modre in belo-rjave uniforme enostavnega kroja, bele oprijete hlače, na glavi kačkete in fesom podobne kučme ter komisne čevlje, oborožene pa so bile z dolgimi puškami-prednjačami na kresilo z bodeži, s kratkimi puškami lovcev (brez bodeža), s kratkimi infanterijskimi sabljami, mejaški ostrostrelci celo še s sulicami (slike 5, 6 in 8). V času Steinbergovega poveljevanja v Mehadiji so belo uniformo z modrimi zavihki suknje in rokavov bele usnjene ali platnene golenice (gamaše) ter črn trirogelnik oziroma krzveno polkučmo kačket nosili le grenadirji in linijski strelci (sliki 1 in 4). Plašči grenadirjev so bili beli (po 1770 mišjesive barve za vso armado), čezramniki črnih nabojnač z orlom (»bandolier«) in krušnjakov so bili beli, ostalo jermenje bojne opreme pa rjave barve. Grenadir je bil oborožen z dolgo puško-prednjačo s šilastim bodežem modela kremenjač iz leta 1745 ter kratko sabljo, v žepih bandolirja je nosil dve kartuši. Uniforma in oprema grenadirskega častnika je bila bogatejša. Njegovo garderobo je sestavljalo po več sukenj in plaščev (Caputrock, Staubrock), paradnih in bojnih uniform s telovniki, nogavicami dokolenkami, čevlji s

sponko in nadkolenskimi škornji — višji častniki so namreč jezdili — ter trirogelniki z belo perjanico in bolj ali manj bogatim zlatim obrobjem (borduro). Častnik je nosil opasnico (Feldbinde), častniški stopnji ustrezno palico (= za kaznovanje!) ter častniški meč (Spado) (sliki 2 in 3). Oborožen je bil z dvema sedelnima pištolama na kresilo v posebnih sedelnih tokih na šabraku. Nižji častniki, ki niso jezdili, so bili oboroženi s kratkimi puškami lovskih čet brez bodeža in kartušami.

Obseg in pestrost osebne garderobe grenadirskega stotnika nam do neke mere posreduje popis Steinbergove zapuščine, ki v danih razmerah nikakor ni ostala nedotaknjena. V popisu navedeni posamezni deli uniform, opreme in perila izpričujejo, da je za umrlim stotnikom ostalo le to, kar ni bilo uporabnega kolegom in upnikom, saj popis ne navaja niti ene popolne in neobrabljene uniforme. Enako je z njegovim orožjem in opremo: konja in sedlo s pištolami je mehadijsko poveljstvo iz varčnosti prodalo, ostali pa sta lovski puški in trofejni turški sablji, katerih v mejni coni res ni moglo primanjkovati. Častniška paradna nabojnjača in meč v popisu manjkata, prav tako tudi marsikateri drug predmet oficirske opreme.

Vsekakor je položaj stotnika in poveljnika grenadirjev v garnizonskem mestecu zahteval določeno reprezentativnost osebnega okolja, stanovanja in opreme, primerne oficialnim in tovariškim sprejemom podrejenega in nadrejenega častniškega zbora v regimentu. Zapuščinski inventar nakazuje določeno udobnost in opremljenost samskega stanovanja višjega častnika ter dopušča vpogled v njegovo kuhinjo, jedilnico, sprejemnico, knjižni kot v salonu in celo spalnico. Navedeni borni ostanki Steinbergove mehadijske imovine pa vendarle potrjujejo zaključke, da je njegovo poveljniško stanovanje v garniziji v dobršni meri posnemalo udobje meščanskih in polplemiških domov v matični deželi ter mu dajalo pridih domačnosti rodne hiše tudi v tujini. Popis preostalega kuhinjskega inventarja podčrtuje reprezentančnost stotnikovega stanovanja; njegova kuhinja je povsem meščanskega okusa — namizne garniture kositrnine in slabega porcelana se mešajo z bosensko-turškim kavnim priborom. Navedeni sliki in gravure (ali radiranke — žal ni navedena ne vsebina, ne avtor teh podob) nakazujejo s preostalimi knjigami estetsko zadostitev lastnika ter meščansko lagodnost improviziranega salona.

Zanimiva je zabeležba orodja za obdelavo kovin in struženje. Žal posamezno orodje ni

navedeno, vendar že sama navedba tovrstnega orodja in kovaškega meha kot lastnine umrlega stotnika nakazuje domnevo, da se je stotnik v svojem prostem času vsaj včasih ukvarjal tudi z mehaniko, s popravili ali celo izdelovanjem mehničnega orodja (navedeni pokvarjeni perspektiv na koncu popisa), kar niti ne bi presenečalo, če upoštevamo, da je bil njegov oče ne samo zemljemrec, temveč tudi amaterski mehanik, ki si je večino svojega merilnega orodja izdelal sam (Composium in jamski teodolit v Idriji).²¹ Da se je stotnik Steinberg vsaj bežno posvečal tudi tehniki, kemiji in umetnim obrtem, končno izpričujejo tudi naslovi knjig, ki so po smrti ostale za njim.

Pestra paleta predmetov Steinbergove zapuščine nam torej s spremno korespondenco mehadijskega in temišvarskega vojaškega poveljstva do določene mere razkriva osebnost in okolje kranjskega častnika v mejaški službi. Ker gre za sina za slovensko kulturno zgodovino pomembne osebnosti, je beležka o zapuščinski proceduri po umrlem stotniku lahko bralcu še posebej zanimiva.

OPOMBE

1. 27. člen de Lacyjevega Pravilnika o vojaških služnostih cesarsko-kraljeve armade, mejnih enot in krajišnikov, Dunaj 1769. — 2. Vojaško sodišče. — 3. Pravilneje: vojno območje — del Vojne krajine ob Uni je bil sicer nemiren, vendar razen obmejnih spopadov in prask vojne ni bilo. — 4. Pešpolka; pok. Tancik je v razliko po Napoleonovih vojnah reformiranih pešpolkov uporabljal izraz regiment. — 5. Akti vojaškega avditorija ga nasprotno naslavljajo kot poveljnika (mehadijske garnizije). — 6. Imenujejo jo »Bagage«: prtljaga. — 7. Theresianische Akademie — Pflanz Schulle, Wiener Neustadt. Leopold pl. Steinberg je bil v kadetnico sprejet na priporočilo kranjskega deželnega glavarstva leta 1765 kot protikandidat za prvo kranjsko kandidatno mesto kadetnice za leto 1765. To leto so na kranjska mesta v kadetnici kandidirali brata Jožef in Anton pl. Obersberg in Alojz pl. Klein, proti kandidati istih mest pa so bili Leopold pl. Steinberg, Johann de Klee in Anton pl. Göster z Dolenjske. Ob sprejemu v kadetnico je bil Leopold star devet let. Leta 1769 ga je uprava kadetnice na podlagi zdravniškega izvida spoznala za nesposobnega za vojno službo ter ga izključila, vzrok je bila očesna poškodba ali slabovidnost. Dečka je kadetnica vrnila svojem v Ljubljani — tu so še živeli njegov stric ter dve teti — ki pa se z odpustom niso strinjali. Utemeljitev odpustitve je kadetnica ponovila še v avgustu 1773, kranjsko deželno glavarstvo pa leto dni kasneje (1774). Nadaljnja usoda slabovidnega dečka je zaradi pomanjkanja avtentičnih dokumentov težko da identična s Steinbergom istega imena,

lastnikom hiše v Salendrovi ulici 4 in 6 v Ljubljani ter dedove tobačne faktorije na Bregu — glej Viri. — 8. Steinbergova zasebna korespondenca ni omenjena nikjer; verjetno se avditorjema ni zdela toliko pomembna, da bi jo, z izjemo dolžniško-upniških dokumentov, vključila v popis. — 9. To sta avditorja kot novejšo odprla; ljubljanska »oporoka« iz januarja 1758 ni bila pravnomočna. — 10. Originalna oporoka Franca Antona pl. Steinberga je hranjena v AS, Testamenta, Lit S, št. 100. — 11. Franc. tombac, rdeča med, zlitina bakra in cinka. — 12. Knjige tako različne vsebine, kot to daje slutiti navedeni seznam — verjetno je bilo knjig več, pa so jih zasegli stotnikovi upniki — nakazujejo precejšnjo intelektualno razgledanost stotnika. Ker navedeni naslovi niso naštet v zapuščini njegovega očeta, Franca Antona pl. Steinberga iz leta 1765 (AS, fasc. XXXXIV, lit. S št. 180) je kazno, da je pokojnik nabavil knjige sam. — 13. Puška šibrarica, sicer lovsko orožje, ki pa so jo uporabljali tudi v vojski. — 14. Franc. port-épée, nosilni jermen častniške sablje ali meča z zlato ali srebrno reso ali čopom. — 15. Franc. chabracque, podsedelna preproga z dvema usnjema tokovoma za pištoli, običajno bogato okovana in v barvah vojaške enote lastnika. — 16. Perspektiv, preprost merilni instrument, izpekljanka diopterja, z njim so se dale meriti različne oddaljenosti ter ga je v armadi uporabljalo topništvo. — 17. Stotnikov pogreb je bil primeren položaju poveljnika: krsto so spremljali trije duhovniki, nosilo jo je dvanajst grenadirjev. Pred krsto so korakali bobnarji in piškači regimanta, pred temi je stopalo dvanajst dečkov s prižganimi svečami — vestni Seifertov zabeležek izdatkov navaja 9 funtov sveč — najeti so bili žalovalci (»Naricaljke«). Podrobnosti pogrebne obreda je določil že Steinberg sam v svoji oporoki, stroškovnik obreda pa kaže, da so na poveljstvu zvesto ustregli njegovi zadnji želji. Drobni zneski izdatkov za brivca, grobarja, postavitve mrtvaškega odra in nabavo potrebnega dekorja so enako vestno zabeleženi in obračunani v posebnih prilogah obračuna. — 18. Glej tudi: Zgodovina narodov Jugoslavije, II. zv., poglavje XLI., Hrvati. — 19. Vojno krajino je vojaško reorganiziral pravzaprav princ Hilburg-Hausen, vrhovni poveljnik armade. Liški (1., prej imenovan po svojem poveljniku Guicciardiju), otoški (2., prej Herbersteinov), ogulinski (3., prej Dillisijev) in karlovško-slunjski (4., prej Petazzijev) regiment, vsak s po štirimi bataljoni s 4 kompanijami ter 8 huzarskimi kompanijami so sestavljali vojno silo karlovškega, križevskega (8.) in durdevskega (9.) s petimi kompanijami huzarjev in kanonirjev (6 topov in 34 mož v vsaki kompaniji) pa varaždinskega generalata. Hrvaško bansko mejno vojsko so sestavljali brodski (6.), gradiški (5.) in petrovaraždinski (7.) regiment ter regiment huzarjev. — 20. Sopotpisnik Steinbergove mehadijske oporoke je markiz Gadio, prav verjetno tržaški Italijan. — 21. To orodje se ni ohranilo v celoti; opis v orisu Steinbergovega zemljemerskega dela (tipkopis pri GZ SRS v

Ljubljani) se oslanja na njegove lastne navedbe v knjigi o Cerkljiškem jezeru.

VIRI

AS — Testamenta, lit. S- št. 116.

AS — Zapuščinski inventar s kopijami spremne korespondence, ibid.

AS — Testamenta, lit. S- št. 100.

Oscar Teuber in A. Dolleczek. Die Oesterreichische Arme 1700—1867.

Oesterreich — Porträt in Wort und Bild, Wien 1968.

AS — Reg. IV, fasc. #3 — Militär-Akademie zu W. Neustadt.

O VOJNI Z ITALIJO (1914—1915)

DUŠAN NEČAK

O problemu vstopa Italije v vojno na strani antantnih sil in o pogajanjih med Italijo in Avstro-Ogrsko o odcepitvi dela avstro-ogrškega ozemlja Italiji, ki naj bi bil pogoj, da Italija ostane vsaj nevtralna, je sorazmerno že dosti znanega. Morda pa bi bilo za jasnejšo in popolnejšo sliko te problematike vredno ogledati tudi protokole skupnega ministrskega sveta Avstro-Ogrske, ki jih je z veliko natančnostjo zbral Miklós Komjáty in objavil v knjigi »Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie« (1914—1918).¹

Kot primerjavo z uradno avstroogrsko politiko do vojne z Italijo pa bomo uporabili knjižico *Adriaticusa*² »O vojni proti Italiji od feldmaršala Borojevića« (Ljubljana, 1923) in dokument, ki je bil osnova za to knjižico in ga hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (fasc. 39, št. R 10).

Pri njej gre za spominski zapisek znanega avstrijskega feldmaršala Svetozarja Borojevića, ki je bil komandant tako imenovane jugozahodne fronte proti Italiji, bolj znane pod imenom »soška fronta«. Borojević je, tako vsaj kaže, napisal besedilo takoj po prvi svetovni vojni, ko je živel na avstrijskem Koroškem v Celovcu, kjer je leta 1920 tudi umrl.³ V dokumentu se Borojević ni spuščal v podrobno razlago in razčlenitev »soških bitk«, temveč je hotel kot vojak predvsem pokazati, kako se je Italija, ki je večino ozemeljskih pridobitev dobila za zeleno mizo, obnašala v vojni.

Kot je znano, je italijanska vlada zahtevala od Avstro-Ogrske ozemeljske kompenzacije zaradi njenih pridobitev na Balkanu, sklicujoč se na VII. člen pogodbe o »trozvezji«. ⁴ Razumljivo je, da je kompenzacijsko vprašanje prišlo tudi na dnevni red zasedanja skupnega ministrskega sveta. Kaže, da so najbolj zavzeto začeli razpravljati o tem vprašanju na seji 8. avgusta 1914.⁵ Skupni ministrski svet se je že prej odločil, da bo poskušal zadovoljiti zahteve Italije po kompenzacijah. Avstroogrski veleposlanik v Rimu se je zato pogovarjal z italijanskim zunanjim ministrom o možnih kompenzacijah v Afriki, Albaniji ali Franciji. Italijanski minister pa ni hotel o tem nič slišati in je zahteval Trentino,⁶ obenem pa tudi namignil, da bi bila situacija drugačna, če bi se sporazumeli okoli te kompenzacije. Avstrijski veleposlanik je sicer odločno zavrnil ta predlog, vendar pa vse kaže, da se je Avstro-Ogr-

ska le v začetku vojne odločno upirala takim kompenzacijam in pritisku Nemčije, naj privoli vanje.⁷ Predsednik te seje ministrskega sveta, zunanji minister grof Berchtold, je v tej zvezi dejal, da bi bila velika napaka, če bi popustili pritisku Nemčije in je zato predlagal, naj prisotni zaradi pomembnosti vprašanja, ki ga lahko reši samo ministrski svet, povejo o tem svoje mnenje.

Najprej se je oglasil ogrski ministrski predsednik, ki pa je hotel najprej poročilo šefa generalštaba o vojaškem položaju. V kratkem je šef generalnega štaba baron Conrad von Hötzendorf dejal, da Avstro-Ogrska ne more dajati nikakršnega odpora, če bi Italija napadla Trst ali Istro, pa tudi na Južnem Tirolskem nima nobenih enot. Kot vojak je zatrdil, da z vojaškega stališča ne bi bila nobena cena prevelika, samo da Italija ostane nevtralna. Očitno je tako stanje ostalo vse do vstopa Italije v vojno na strani antantnih sil, saj je feldmaršal Borojević v imenovani knjižici in dokumentu, ohranjenem na INV, med drugim zapisal: »Ko je Italija v maju 1915 stopila v vojno in je svojemu dolgoletnemu zavezniku udarila v hrbet, je imela pred očmi dejstvo, da bo lahko na najbolj cenen način izpolnila svoje nacionalne pretenzije. Takrat je bila monarhija že 9 mesecev v vojni in se je borila na dveh frontah. Na bojnem polju je imela že vse z vpoklicem zbrane enote.« Na jugozahodni fronti je bila takrat Avstro-Ogrska skoraj brez vojske, zato bi po Borojevićevem mnenju morala že v vojno stanje postavljena tamkajšnja armada zadoščati za doseg italijanskih ciljev — okupacijo k njej »sodečih« ozemelj.⁸

Kljub pesimističnemu poročilu generalštaba pa se je ogrski ministrski predsednik postavil proti dajanju kakršnihkoli koncesij Italiji. V glavnem je svoje odklonilno stališče podprl s tem, da bi kakršnakoli odcepitev avstroogrskih ozemelj Italiji naredila veliko politično škodo tako doma, kot tudi v tujini.⁹ O tem vprašanju je govoril tudi cesarsko-kraljevski ministrski predsednik grof Stürgkh. Poudaril je, da se pridružuje mnenju ogrskega ministrskega predsednika, ki je dejal, da Italiji ne smejo dele ozemlja, ki pripadajo monarhiji, obljubiti in še manj dati. Že takrat je bil prepričan, da italijanska nevtralnost ne bo naklonjena Avstro-Ogrski in da bodo Italijani izkoristili vsako možnost, da bi od monarhije izsilili koncesije in bi jo, če bi bilo treba, tudi napadli. »Na italijanski

meji ne moremo organizirati nobene resne obrambe in naš položaj bi bil izgubljen, če bi Italijani prišli do Ljubljane in Gradca,«¹⁰ je dejal Stürgkh. Glede na to se mu je zdelo nevarno, da bi kar čakali na italijanski napad. Predlagal je, da bi jih zamotili z nekakšno tajno pogodbo. »Proti brigantom, kakršni so sedaj Italijani, ne bi bila nobena diplomatska zvižaja prehuda,« je zatrdil.¹¹ Natančno je tudi razložil, kakšna naj bi bila ta zvižaja: »Nemčija bi za našim hrbtom, vendar z našo vednostjo, sklenila z italijansko vlado tajno pogodbo, v kateri bi se obvezala:

1. priznati italijanske zahteve do Avstro-Ogrske glede na veljavnost čl. VII pogodbe o trozvezi; Nemčija bi se dalje obvezala, da se bo ob koncu vojne z vsemi silami zavzela za izpolnitev kompenzacij, ki jih Italija zahteva od Avstro-Ogrske; Nemčija bi tako zagotovitev vezala na pogoj, da mora zunaj kompenzacijskih zahtev ostati ozemlje Trsta z okolico in druga z Italijani naseljena območja na avstrijskem Primorju ter ogrsko-hrvaški obali ob Jadranu. S tem bi bil Trentino implicitno imenovan kot kompenzacijski objekt. Italija pa naj bi se obvezala:

1. priznati »casus foederis« in popolnoma izpeljati obveznosti iz pogodbe o trozvezi ter z obema zaveznikoma cesarstvom sodelovati na vodi in na kopnem;

2. da bo med vojno Avstro-Ogrske s Srbijo (do katere Avstro-Ogrska nima nobenih ozemeljskih pretenzij) zavzela do Avstro-Ogrske zavezništvu ustrezno stališče in ob koncu vojne z njo prevzela določene ukrepe za zagotovitev trajnega miru na Balkanu ter Avstro-Ogrsko pri tem ne bo ovirala.«¹²

Tako bi Italija dobila od nemške vlade zagotovilo za Trentino. Istočasno pa naj bi nemška vlada sklenila tudi z avstroogrsko vlado tajno pogodbo, ki naj bi imela sledečo vsebino:

»1. Nemčija priznava nujnost vzpostavitve trajnega reda na Balkanu zaradi varstva in gotovosti položaja Avstro-Ogrske na jugovzhodu. V soglasju z Avstro-Ogrsko vidi Nemčija kot bistvene pogoje za dosego tega cilja politično slabitev zavezniških kraljevin Srbije in Črne gore. To pa se lahko doseže le z zmanjšanjem njihovega teritorialnega obsega. Kot drug pomemben pogoj pa se postavlja odstranitev obeh vladajočih dinastij in njih nadomestitev z neko zahodno dinastijo. To zadnje bosta Nemčija in Avstro-Ogrska sklenili v tesnem sporazumu po koncu vojne na Balkanu.

2. Če bi med vojno ali ob njenem zaključku Italija zavzela stališče, ki bi uresničevanje

prej označenih interesov Avstro-Ogrske oviralo, se Nemčija obvezuje, da bo z vsemi silami podpirala uresničitev teh interesov in na zahtevo Avstro-Ogrske, če bo treba, tudi z orožjem.¹³

Cesarsko — kraljevi ministrski predsednik je bil mnenja, da Italija nikoli ne bo pristala na novo ureditev na Balkanu, še manj pa na odstranitev črnogorske dinastije, s katero je bila italijanska v sorodu, kajti italijanska kraljica je bila črnogorska princesa Jelena. S tem bi Nemčija stopila na stran Avstro-Ogrske, jo podprla z orožjem in Trentino ne bi bil nikoli v italijanskih rokah.

Kljub skrbno izdelanemu načrtu avstrijskega ministrskega predsednika pa skupni ministrski svet ni sprejel take zamisli. Predvsem sta bila proti takemu predlogu ogrski ministrski predsednik grof Tisza in ogrski minister grof Burian. Oba sta zatrdila, da ne verjameta, da bi se s tako pogodbo dala Italija premotiti, pa tudi če bi jo, bi to vendarle pomenilo dokaz slabosti, ki bi Avstro-Ogrsko diskreditiral tudi v očeh Romunije (Avstro-Ogrska je namreč tudi Romunijo snubila v tabor centralnih sil).¹⁴ Po daljši razpravi je nato skupni ministrski svet odločil, da naj se pogajanja z Italijo neobvezno nadaljujejo, vendar z namenom, da ohranijo italijansko nevtralnost toliko časa, dokler ne pride do odločitve v Franciji in Rusiji. Če pa bi Italija prej napadla Trentino, je treba to sprejeti, pri čemer bodo o načinu obrambe pred italijanskim napadom sklepali pozneje.

Do napada Italije na Trentino sicer ni prišlo tako kmalu, kot so na Dunaju računali, toda kljub temu so že na naslednji seji ministrskega sveta, 19. avgusta 1914, pod predsedstvom samega cesarja razpravljali o tem, kako bi bilo, če bi jih Italija napadla.¹⁵ Predmet razprave na seji je bila utrditev Dunaja, Budimpešte in prehodov preko Donave. Kaže, da je bil eden izmed vzrokov za to razpravo tudi telegrafski predlog komandanta armade nadvojvode Friedricha, ki so ga prebrali na seji. V njem nadvojvoda piše, da bi se morala Avstro-Ogrska ob napadu Italije kmalu boriti na treh frontah. Toda ker nima nobenih razpoložljivih sil, ki bi jih lahko postavila proti Italiji, je treba nujno sprejeti ukrepe, ki bi zadržali italijanski napad.¹⁶ Cesar je k temu še dodal, da je utrditev Dunaja, Budimpešte in Donave že desetletja predmet razprave med vojaškimi avtoritetami.

Za cesarjem je govoril avstroogrski vojni minister Alexander vitez Krobotin. Najprej je razložil, kako naj bi mesti in Donavo utrdili, nato pa je med drugim opozoril, da bi za utrditev obeh mest potrebovali 8 tednov, ita-

lijanska armada pa bi lahko prišla do Dunaja v 4 tednih.¹⁷ Ministrski predsednik Stürgkh je sicer označil izvajanja vojnega ministra kot zelo pesimistična, toda razprava se je vendarle končala s sklepom, da je obe mesti in Donavo treba utrditi ter se na ne preveč viden in provokativen način ukvarjati z vojnimi pripravami proti Italiji. Skupni ministrski svet je bil tudi mnenja, naj se javnosti sporoči o nameravanih ukrepih za utrditev Dunaja, Budimpešte in Donave šele čez dan ali dva, in sicer, če je le mogoče v takem trenutku, da ne bi preveč prizadeli javno mnenje. Očitno torej avstrijski politiki niso hoteli pokazati javnosti, kako slabo stojijo na jugozahodni meji. Tudi sam cesar je mnenja, da je treba na tej meji v vojaškem smislu narediti vse, kar je mogoče, da bi mejo z Italijo lahko varoval čim dalj.¹⁸

Na meji z Italijo se je Avstro-Ogrska takoj začela pripravljati na vojno že vsaj devet mesecev, preden je izbruhnila. Kljub temu pa je maršal Borojevič v imenovanem dokumentu in knjižici zapisal, da je imela Avstro-Ogrska 23. maja 1915 na jugozahodni fronti (soška fronta) le 6 divizij, nasproti 24 italijanskim. Italijani pa so imeli še prednost, da so lahko na fronto poslali še nadaljnjih 12 divizij, ki so jih sestavili prav v prvih dneh vojne s splošno mobilizacijo.¹⁹

Naslednji protokol skupnega ministrskega sveta nosi datum 7. september 1914. Če je iz vseh prejšnjih razvidno, da se je Nemčija zelo vmešavala v zunanjo in vojaško politiko Avstro-Ogrske, potem nam ta protokol in vsi naslednji do začetka vojne z Italijo pokažejo, kako zelo odvisna je bila avstroogrška zunanja politika od zunanjepolitičnih in vojaških akcij Nemčije, čeprav se je skupni ministrski svet trudil obraniti se nemškega vpliva. Eno najbolj značilnih znamenj nemške premoči je bil predlog Nemčije, ki ga je ministrski svet s »studom zavrnil«, da naj bi Avstro-Ogrska sicer protestirala, a vendar prepustila Trentino Italiji.

Za vojaško stanje na jugozahodni fronti pa je morda najbolj značilna izjava ogrskega ministrskega predsednika. Ta je dejal, da je sicer nujno treba morebitni italijanski napad pričakati z orožjem v roki, toda na tem področju nimajo dovolj sil, da bi lahko premagali italijansko armado, z glavnih bojišč pa tudi ne morejo odtegniti enot brez posledic. Zato je zatrdil, da je in ostaja glavna naloga vse razpoložljive sile poslati na rusko fronto.

Na naslednjih dveh sejah skupnega ministrskega sveta pred vstopom Italije v vojno na strani antantnih sil, 20. septembra in 31.

Svetozar Borojevič (1856—1920)

oktobra 1914, je bilo »italijansko vprašanje« nekoliko potisnjeno ob stran. Jesen prvega vojnega leta je namreč prinesla centralnim silam vrsto porazov in zato je bilo vodenje vojne eno najpomembnejših vprašanj, s katerim se je ukvarjal ta čas ministrski svet. Konec avgusta in prve dni septembra je bila 3. avstroogrška armada pod vodstvom generala Brudermana dvakrat katastrofalno poražena pri Lvovu in ruska armada je bila v ofenzivi. Na zahodni fronti pa so bile nemške enote ustavljene na Marni. Vojaški položaj torej ni bil rožnat in zato je Nemčija, ki je vedno bolj vodila avstroogrsko zunanjo politiko, tako kot je svoj čas predlagala prepustitev Trentina Italiji, sedaj predlagala prepustitev Sedmograške Romuniji, samo da ta ne bi napadla centralnih sil.

Oktober se je položaj sicer nekoliko izboljšal, saj je v vojno na strani centralnih sil vstopila Turčija in napadla ruska pristanišča v Črnem morju, vendar je bilo o Italiji govora le v zvezi z Albanijo. Italijanska vlada je namreč sporočila avstroogrski, da bo v Valono poslala ekspedicijo z zdravstvenovarstvenim namenom. Na široko pa se je ministrski svet razgovoril o italijanskem vprašanju na predzadnji seji pred vojno z Italijo, 3. februarja 1915. Takrat je o zunanjepolitičnem položaju govoril novi zunanji minister baron István Burián.²⁰ Prav gotovo je naj-

pomembnejši tisti del njegovega ekspezeja, kjer govori o pogovorih, ki jih je imel 23. januarja 1915 z nemškim cesarjem in odločujočimi politiki. Članom sveta je zatrdil, da je dosegel enotnost pogledov na vprašanja ozemeljskih odcepitev. Jasno je poudaril, da kapitulacija pred italijanskim izsiljevanjem ne bi prinesla nobene koristi. Odcepitev Trentina ne bi pripomogla k razorožitvi Italije, pa tudi ne k dobrohotni nevtralnosti do konca vojne. »Tudi v Nemčiji«, je dejal Burián, »so si popolnoma na jasnem, da bi imela taka transakcija samo kratko učinkovanje in bi Italija v trenutku, ko bi bila vojaško popolnoma pripravljena, prišla na dan z novimi zahtevami.«²¹ Na drugi strani pa so bili nemški sogovorniki avstrijskega zunanjega ministra prepričani, da je treba z Italijo nadaljevati prijateljska in skrbna pogajanja za sporazumevanje na temelju pogodbe o trozvezi. Z drugimi besedami, z Italijo je treba delati zelo skrbno, da ji na noben način ne bi dali vzroka za sovražnosti..

Miklós Komjáty pa je prišel ob tem do zanimive ugotovitve. Ko je protokol zasedanja skupnega ministrskega sveta primerjal s spomini barona Buriána (Drei Jahre, Berlin

1923, str. 32), je ugotovil, da Burián trdi, da z Nemci ni našel skupnega jezika, kar se tiče vprašanja teritorialnih odcepitev. Glede na razvoj dogodkov in glede na dotedanjo politiko Nemčije do italijanskih in drugih zahtev po avstroogorskem ozemlju je bolj verjetna trditev v spominih.

Dne 8. marca 1915 je problematika o odcepitvi nekaterih ozemelj Avstro-Ogrske Italiji prišla zadnjič na dnevni red zasedanja skupnega ministrskega sveta. Ministrski svet je na tem zasedanju sklenil zaradi zagotovitve italijanske nevtralnosti v vojni odstopiti Italiji določene minimalne teritorije. Taka odločitev je prav gotovo tudi posledica nemškega pritiska na Avstro-Ogrsko. Odločitev ni bila lahko sprejeta, še posebej zato, ker so člani sveta ostro napadli Nemce in njihovo politiko. Nihče od članov ministrskega sveta kot najvišjega vladajočega organa pa ni hotel niti slišati o odcepitvi še kakšnega drugega dela Avstro-Ogrske, razen Trentina.

Toda očitno je bila ta odločitev prepozna in Italija je dobila vse večje garancije za avstroogrska ozemlja od Antante. Avstro-Ogrska pa tudi v času odločitve še ni bila vojaško sposobna braniti jugozahodno mejo, tako so

Kaverne in skladišča na soški fronti blizu Mrzlega vrha in Krna

vsaj položaj na poznejši »soški fronti« ocenjevali na skupnem ministrskem svetu. Ministrski predsednik grof Stürgkh je na navedeni seji sveta med drugim dejal: »... da se Italiji absolutno ne moremo postaviti po robu s kakršnimkoli upanjem na uspeh. Tudi če bi italijanski napad na Trentino lahko zadržali, bi bilo to na Soči in v Dalmaciji s četami, ki so na razpolago, popolnoma nemogoče«. Ob takih okoliščinah in ob dejstvu, da Italije ni mogoče na nikakršen drug način pomiriti, je tudi on moral priti do zaključka, da je treba srejeti to hudo žrtev.²² Nadalje je bil grof Stürgkh mnenja, da je treba pri razdeljevanju ozemlja Južne Tirolske in pri določevanju bodoče meje potegniti le-to glede na strateško pomembnost in ne po etnični meji. Odločno pa je bil proti odcepitvi ozemlja v Posočju (Isonzolinie). Prepričan je bil, da ne smejo dopustiti, da bi mejo potisnili bliže k Trstu, ker bi to imelo usodne posledice za vse Primorje. »Če bi bile italijanske aspiracije do Primorja tudi v najmanjši meri izpolnjene, bi obstajala nevarnost, da bi tam postala politična situacija nevzdržna.²³ Kako zelo odvisna je bila avstro-ogrska zunanja politika od Nemčije, pa nam pokaže tudi njegov naslednji stavek: »Iz teh razlogov bi rad nujno prosil, da se nemška vlada najnujnejše opozori na to, da pod nobenimi pogoji ne pristanemo na odcepitev ozemlja v Posočju (Isonzogebiet) in da od nje pričakujemo, da bo vsa topogledna italijanska namigovanja odločno odklonila.«²⁴

Tudi drugi člani ministrskega sveta na čelu s cesarjem so bili podobnega mnenja. Le šef generalnega štaba baron von Conrad je dodal, da bi pred Italijani lahko nekaj časa varovali le Pulj in Južno Tirolsko.²⁵ Ves strah avstrijskega vrhovnega poveljstva in odgovornih politikov pa je bil odveč. Cadorno, poveljujoči general italijanske vojske, ni napadel v smeri Trentina, Trsta in Gorice, kakor je pričakoval Borojevič. Takrat izgubljeni čas se je moral Italiji v bodočnosti grenko »obrestovati« in to je v resnici tudi bilo tako,

trdi Borojevič. Namesto da bi Italijani zmagoslavno končali vojno v nekaj tednih, se je leta zavlekla nad tri krvava leta in njihova zmaga ni prišla več v poštev. Z močjo svojega orožja Italija vse do konca vojne ni mogla doseči niti majhnega dela tistega, kar ji je spomladi leta 1915 diplomatsko in vojaško ležalo pred nogami.²⁶

OPOMBE

1. Miklós Komjáty, Protokolle des Gemeinsames Ministerrates des Österreichisch — Ungarischen Monarchie (1914—1918), Akademiai Kiado, Budapest, 1966. — 2. Tu naj pripomnim, da se za psevdonimom Adriaticus skriva advokat Otokar Rybař. Podatke o tem mi je ljubezno posredoval tov. Miloš Rybař iz NUK. — 3. Josip Zontar — Arhiv poveljstva skupine maršala Svetozarja Borojevića, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, IV/1956, št. 1, str. 39—47. — 4. Gre za 3. pogodbo o trozvezi (6. maja 1891) med Avstro-Ogrsko, Nemčijo in Italijo, ki je v členu VII hotela obdržati ozemeljski status quo na Orientu kolikor mogoče dolgo. V pogodbi med drugim piše, da »si bodo podpisniki v ta namen izmenjavali zadevna poročila in se medsebojno obveščali o svojih, kakor tudi o načrtih drugih sil«. — 5. Komjáty, Protokolle..., str. 159. — 6. Ibid., str. 160. — 7. Ibid., str. 160. — 8. Arhiv Instituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Cankarjeva 5, fsc. 39, št. R 10; prim. Adriaticus, O vojni... str. 6. — 9. Prim. Komjáty, Protokolle..., str. 162. — 10. Ibid., str. 163. — 11. Ibid. — 12. Ibid., str. 164. — 13. Ibid., str. 164/165. — 14. Ibid., str. 165. — 15. Ibid., str. 168—172. — 16. Ibid., str. 169. — 17. Ibid., str. 169. — 18. Ibid., 172. — 19. Arhiv INV, fasc. 39, št. R 10; Adriaticus, O vojni... str. 7 in priloga 1. — 20. Baron Burián je bil prej v kabinetu Tisze Minister am allerhöchsten Hoflager. Dne 13. januarja 1915 ga je Franc Jožef postavil za zunanjega ministra namesto grofa Berchtolda. Dne 14. januarja 1915 je prevzel vodstvo ministrstva, 3. februarja pa je prvič predsedoval seji skupnega ministrskega sveta. — 21. Komjáty, Protokolle..., str. 195. — 22. Komjáty, Protokolle..., str. 224. — 23. Ibid., str. 225. — 24. Ibid., str. 225. — 25. Ibid., str. 231. — 26. Arhiv INV, fasc. 39, št. R 10.

LETO BAZOVIŠKIH ŽRTEV 1930

(NEPOSREDNO ITALIJANSKO OZADJE IN SLOVENSKO ZADRŽANJE PO FAŠISTIČNIH VIRIH.)

IVO JEVANČIČ

Udarec po slovenskih, zlasti mladinskih prosvetnih organizacijah je jeseni 1927 rodil dve tajni organizaciji, obe povezani z narodnimi prosvetnimi društvi meščanske smeri. Bili sta odgovor na namere fašizma zatreti vse, kar je neitalijanskega; bili sta torej odpor genocidu: goriški TIGR (Trst—Istra—Gorica—Reka) in bolj radikalna tržaška Borba. Treba je še dodati, da sta nastali brez vednosti in privoljenja vodilnih političnih mož (dr. Josip Vilfan, Trst; dr. Karel Podgornik, Gorica). Za TIGR-om so stali že bolj zreli starejši, a še vedno mladi ljudje (Jelinčič, Rejec, dr. Sfiligoj itd.). Vsaj ustanovitve TIGR so se udeležili tudi Tržačani istih let (dr. Jože Dekleva, dr. Dorče Sarđoč itd.). Nimamo še poglobljene, kritične študije o tem in tu tudi ni mesto, da bi se spuščali v to kar zamotano vprašanje, čeprav bo naša naloga razjasniti neposredno dogajanje, v katerem se je odvijalo delo TIGR in Borbe, le marsikaj razjasnila.¹

Spomini V. Špangerja² so edini vir, ki so nam res samo po spominu pisca očrtali pravila Borbe in razliko med obema organizacijama. Borba je zahtevala od svojih aktivnih članov — osnova je bila celica, sestavljena iz treh do petih trojk — da morajo biti neoženjeni, da »nihče ne more postati aktiven član, dokler ne izvede protifašistične akcije«. Poznamo te akcije iz njegove knjige in iz fašističnih dokumentov: šlo je zlasti za požige otroških vrtcev in šol, zgrajenih za politične slovenske dece. Prva taka akcija je bila v noči od 28. na 29. september 1927.

Sodim, da je mlade člane Borbe k temu ostrejšemu nastopu napotil specifični položaj Trsta in Krasa, o katerem sem že pisal (Kronika XXI-1973 št. 3). V Trstu sta se med seboj bili dve struji fašistov, a po Krasu se je v tem času pojavila brezposelnost in mnogi kruhoborci in oportunisti so se dali zapeljati po fašističnih vabah. O »slovenskih« fašistih ni da bi tu razpravljaj; zdi se mi, da jih je, čeprav le v neznatni noveli (nato v filmu) »Tistega lepega dne« Ciril Kosmač dobro označil. Protifašistične akcije Borbe so hotele vnesti večji razdor med fašiste, preplašiti pa tudi tiste, ki so se spogledovali s fašizmom na slovenski strani. Vendar pa so protifašistične akcije bile pretežno požigi šol in vrtcev, torej jih lahko ocenjujemo kot sabotaže.

Kaj pa atentati? Že avgusta 1928³ je nekdo ali nekateri pospravil z miličnikom Cerkenikom iz Divače. Posebno sodišče je septembra 1930 Bazovičane obtožilo kar 99 zločinov, med temi 17 ubojev. Španger piše (l. c. s 115—116): »Od teh umorov smo vedeli le z a e n e g a, ki pa se je dogodil po nesreči ob razstrelitvi peklenškega stroja v tiskarni »Il Popolo di Trieste« (glej še Kroniko XXI/3). Vsi obtoženi so se tako branili; sodišče ni dokazalo niti enega zločina, niti enega umora. Španger zelo skromno in preprosto nadaljuje prav tam: »Napihnjena stvar, potrjena in prilagojena okoliščinam.« Tako je ob procesu gledalo in sodilo tudi slovensko ljudstvo Trsta in Goriške. Zato pa je obsodba na smrt in njena takojšnja izvršitev udarila kot strela iz jasnega. Kdo je le pričakoval streljanje! Fašizem je pokazal svoj pravi, zločinski obraz.

Ob razliki med TIGR in Borbo, ki smo jo tu omenili, je pa le treba dodati, da prva organizacija ni zajela samo Goriške in druga ne samo tržaškega ozemlja. Posebno fašistično sodišče je tudi to ugotovilo. Prvi tržaški proces je bil predvsem udarec po članih Borbe, med obtoženimi in sojenimi so bili že kar trije Goričani: Andrej Manfreda iz Kobarida, Slavko Bevk iz Cerknega in Ciril Kosmač, poznejši pisatelj; vsi trije so bili še dijaki, Ciril Kosmač še mladoleten. Samo za Manfreda imamo študijo zadnjih let,⁴ za katerega izvemo, da je pristal na linijo antifašističnih akcij Borbe. TIGR-ova skupina je bila sojena posebej, več kot leto pozneje in to 4. decembra 1931 pred posebnim sodiščem v Rimu.

Pozneje bomo videli, da goriško ljudstvo in tudi goriški fašisti niso delali razlike med tigrovci in člani Borbe, ko je smrtna obsodba zadela štiri njene vodilne in najbolj agilne privrženice. Ljudstvo je prav tako sočustvovalo z obsojenimi Tržačani, kot je trepetalo za življenje goriških tigrovcev, ki so še čakali na proces. Šlo je zlasti za Jelinčiča, Sfiligoja iz Brd in Rejca iz Tolmina, ki pa se je že rešil z begom čez mejo.

Po tem uvodu o organizacijah TIGR in Borba, ki sta delovali komaj dve leti, od jeseni 1927 do pomladi 1930, je naloga pričujočega članka pokazati položaj Italije in fašizma v tej dobi.

Pod Italijo tu razumem le antifašistično Italijo. Samo komunistična partija je vztrajala na terenu v vsej državi.

Žrtve so bile hude, o tem priča knjiga Aula IV (seznam obsodb posebnega sodišča), komunisti so šele iskali prave prijeme za svoje ilegalno delo, saj vsi zgodovinarji ugotavljajo, da je nastop fašistične diktature prese- netil vse politične stranke. Meščanskih anti- fašistov je bilo še precej, toda le posamezne skupine so še delale, pa še to le v večjih centrih (Milan, Turin, Firenze). Pač pa so bili zelo agilni anti- fašisti v emigraciji. Predvsem v Franciji, kjer se je snovala »Con- centrazione antifascista«, ki naj bi zajela vse politične stranke od desnih do levih. Partija na to udeležbo ni pristala.

V takem položaju je fašizem v teh letih dosegel svoj vrhunec prav v letih 1928 do 1930, čeprav se je že pojavila svetovna gospodarska kriza, ki je leta 1929 zadela naj- prej ZDA. Šlo je samo za politični vrhunec fašizma v času, ko je nemški »Führer« Hitler bil še malopomembna po- litična figura, medtem ko je »duce« Musso- lini užival občudovanje vsega konservativne- ga in reakcionarnega meščanskega evropske- ga sveta. Ne bi tu našteval imen osebnosti, ki so v tem času prihajale na obisk v Rim, naj zadostuje samo izrek velikega konserva- tivca Winstona Churchilla: »Če bi bil Itali- jan, bi bil fašist«. Mussolinija so občudovali predvsem, ker je v Italiji napravil »red«, ob- varoval državo pred proletarsko revolucijo.

Posebno si je Mussolini pridobil svoj »slo- ves« v začetku leta 1929, ko se je z lateran- skimi sporazumi in s konkordatom pomiril z Vatikanom (11. 2. 1929) in rešil tako ime- novano »rimsko vprašanje«, ki se je začelo, ko je združena Italija postopoma zasedla cer- kveno državo, nazadnje Rim 1870. Lateran- ski sporazumi so rimskemu papežu v zameno za staro državo priznali »Stato città Vatica- no« — Vatikansko državo ob precejšnji od- škodnini v tekočem denarju in v vrednost- nih papirjih. V vzporedni pogodbi, konkord- datu, pa je rimska cerkev bila od države bo- gato poplačana: katolicizem je priznan kot državna vera, verouk vpeljan v šole, samo pred duhovnikom sklenjeni zakoni so držav- no priznani itd.

Italijanski konkordat je bil deveti po vrsti, ki ga je sklenil Achile Ratti, poznejši Pij XI., prvi papež, ki je izšel iz meščanske družine; alpinist, znanstvenik (bibliotekar Ambrosia- ne v Milanu, nato Vaticane v Rimu), toda velik italijanski nacionalist in hudo antikomunistično usmerjen, bil je papeški delegat na Poljskem v času sovjetsko-poljskih spo- padov.

V vseh konkordatih pred italijanskim je, kjer je bilo treba, člen o pravicah narodnih

manjšin. Italijanski takega člena nima, ga ne pozna. Kmalu po podpisu se je zvedelo, da ga Vatikan ni zahteval, oziroma popustil v tem vprašanju na ljubo fašizmu. Imela pa je Italija razen Slovencev in Hrvatov v Istri, Dalmaciji, še četrta milijona Nemcev na Juž- nem Tirolskem.⁵

Ne samo to, za manjšine je bil hud udarec člen 22. konkordata, ki je ob zahtevi, da mo- ra biti vsak župnik »italijanski državljani«, dodal, da po »potrebi lahko dobe pomočnike«, ki govorijo še »krajevni jezik«. Fašizem je lahko triumfiral, Mussolini je za koncesije Vatikanu dobil protiusluge, drobiž teh kup- čij so bile narodne manjšine. Le posamezni liberalno usmerjeni intelektualci so dvignili svoj glas, med njimi filozof-zgodovinar B. Croce, ki je spočetka fašizem celo pozdravil.

Duce je izrabil ta položaj in razpustil par- lament iz leta 1924, v katerem sta še sedela slovenska poslanca dr. Josip Vilfan in dr. Berto Besednjak, in razpisal za 24. marec 1929 nove volitve, ki so poznale le fašistično stranko z volilnim geslom: Potrdite lateran- ske sporazume!

Pri teh je odigrala slovenska ilegala tako TIGR kot Borba svojo vlogo. V Istri je pri- šlo ob teh volitvah do najhujšega... in 17. oktobra 1929 je pod streli fašističnih milič- nikov padel na smrt obsojeni Vladimir Gor- tan, ki je bil do neke mere povezan s tržaško Borbo. Na Tržaškem in na Goriškem pa je bila močna agitacija prav tigrovcev in članov Borbe proti udeležbi na volitvah, če ne celo z geslom, naj volijo proti. S tem so se sloven- ski narodnjaki znašli na isti liniji z italijan- skimi in slovenskimi komunisti in še s slo- vensko in hrvaško duhovščino.

Sam nadškof nadškofije Franc B. Sedej je bil, ki je sicer položaj ocenil v privat- nem pismu (sošolcu iz mladih let dr. Primoži- ču v Zagreb res šele 28. 11. 1929) z beseda- mi: »Smo na slabšem od preje«. Kako je mož čutil s svojim ljudstvom, nam povedo besede njegovega zadnjega pisma (11. 6. 1931): Po- zdrave »iz lepe, a nesrečne domovine«. Slo- venski duhovniki so bili z njim. Z njim je bil tudi tržaško-koprski škof dr. Alojz Fogar.

Dokaze za to imamo v arhivu goriške kve- sture.⁷ Gre za mape antifašistov-duhovnikov, kar dva fascikla jih je. Le nekaj podatkov iz prvih map. V mapi: Alojz Filipič, župnik v Grgarju, je zapisek: Eden redkih, ki kaže simpatije za režim in je 1929 volil (NB »sim- patije«, pa je le med osumljenimi!). Za njim sledi Franjo Franke iz Šempasa: Ni volil... A. Novak, dekan iz Črnič, je imel pogum za- pisati na volilni listek: Za red: Da, zaradi pravic slovenskega ljudstva: Ne. In sledi še

vrsta duhovnikov iz zgornje Vipavske doline, ki so volili: Ne. V arhivu goriške prefekture je kartoteka službenih imenovanj in tu in tam najdemo zapisek: se ni udeležil volitev. In to, ko je Vatikan pozival vse katoličane Italije, naj glasujejo z »Da«.

Stara Jugoslavija, kraljevina SHS, je v tem času doživljala svojo prvo veliko krizo. Prav pred sklenitvijo italijanskega konkordata 6. januarja 1929 je kralj Aleksander ukinil ustavo in začel svojo diktaturo . . . : razpust strank in društev, med njimi tudi Jugoslovanske matice, ki je skrbel za zamejce. Cenzura je takoj zaprla možnost obregati se ob fašizem . . . Časopisje v Sloveniji pa tudi drugod v Jugoslaviji ni moglo, tudi če bi hotelo, prinašati vesti, kako se godi sonarodnjakom pod Italijo. Uradna poročila so sporazum Mussolini-Pij XI. odobraval. Vendar pa je v tem času bila Slovenska ljudska stranka (klerikalna) proti diktaturi, slovensko ljudstvo pa v veliki večini ob strani Hrvatov. Na Goriškem pa se je prav pred volitvami 24. marca 1929 zgodilo, da je Mussolini sprejel bivša poslanca dr. E. Besednjaka in V. Ščeka, oba katoliške smeri, dr. Josip Vilfan je bil v tem času že v emigraciji. Težko bo reči, kaj je Mussolinija nagnilo, da je osebno Besednjaku dovolil tri liste: Novi list v slovenščini, Istarski list za Hrvate, oba samo kot »novičarja« in tednika; in še slovenski mesečnik, družinski list »Družina«. V tem času je duče že imel stike s hrvaškimi politikom Paveličem, ki je delal za razbitje stare Jugoslavije. Morda je menil, da mu bosta rimsko-katoliški duhovnik V. Šček in krščanski socialist Besednjak, ki sta rešitev rimskega vprašanja »na zunaj« jasno pozdravila, ob krizi v stari Jugoslaviji le nudila kakšno protiuslugo?

Vsaj glede konkordata se je »Novi list« izkazal in razkril čudno ozadje pogajanj in popuščanj Vatikana⁵. Glede obsodbe Bazovičanov, prvega tržaškega procesa, kot že preje Gortanovega procesa (1929) in procesa proti TIGR decembra 1931 pa velja, da je fašistična justica hotela prizadeti Jugoslovane kot take; vse fašistične sodbe in komentarji fašističnega časopisja so napadali Jugoslavijo, ki »podpira atentatorje«, »teroriste«. Glede obsodbe »Borbe« — fašistični sodni dokumenti imajo ime »Organizacija« — pa velja imeti pred očmi, kar piše L. Čermelj, čeprav ne dokumentira⁸, da je iz Rima prišel ukaz, naj se proces zaključi že dne 5. septembra, kajti naslednji dan so se morale v Beogradu . . . izročiti polkom nove zastave . . . »Proslavo je treba motiti z ustrelitvijo slovenskih mladeničev v Trstu«, pravi isti dan v jutro.

Primorsko ljudstvo tega ni vedelo, reagiralo je iz svojega prepričanja in gledanja na položaj . . . In zopet se je zgodilo, kot ob volitvah e n o t n o : Ob komunistih narodni in z njimi slovenska duhovščina. O tem govore italijanski fašistični dokumenti v arhivu IZDG v Ljubljani⁹. Res je, da ti dokumenti govore predvsem o zadržanju goriških Slovencev, toda če je Goriška endužno obsodila fašistični juridični umor, si lahko mislimo, da so to tem bolj občutili Trst, Postojna in Ilirska Bistrica, ki so štiri na smrt obsojene in nato ustreljene imeli za svoje domačine.

Gre za arhiv fašistične stranke PNF (partito nazionale fascista) iz Gorice, ki nam pokažejo položaj Goriške pred Bazovico in po njej. Bil je že govor o položaju fašistov v Trstu (glej Kroniko 1973, XXI/3). Nič boljši ni bil položaj v Gorici, vendar s to razliko, da je v Trstu bila močnejša skupina avtohtonih fašistov, v Gorici pa je vodil fašistično stranko prišlek Avenanti (prej je bil v isti funkciji tajnika v Dalmaciji, v Zadru). Avenanti je negativno ocenil vse svoje predhodnike, celo Francesca Caceseja, ki je bil od leta 1924 celo poslanec in prav tako prišlek iz »kraljevine«, iz Italije. V začetku zelo »divje« razporežen kot v Trstu Francesco Giunta, ki je začel s požigom Narodnega doma, še preden je bila podpisana rapalska pogodba in izvedena pravna aneksija. Cacese v Gorici je bil tisti, ki je organiziral vsaj poskuse požigov, se znesel zlasti nad nadškofom Sedejem, kateremu je dal popisati s sramotilnimi parolami vso njegovo rezidenco. Toda Avenanti je našel »izvirni greh« Caceseja, ki se je počasi unesel. Poročil se je s hčerko goriškega veletrgovca Orsana, ki ga je Avenanti kratko in malo proglasil za »avstrijakanta«. Liberalni Orsan, osebni prijatelj nadškofa Sedeja, je v resnici bil iredentist. Ne sodi v našo študijo, na kratko povejmo, da so goriški iredentisti, italijanski liberalci, že pred prvo svetovno vojno drugače gledali na Slovence kot pa tržaški, ali celo istrski, ki so bili povsem šovinistično nastrojani. Gestrin-Melikova zgodovina nam pove, da so goriški precej časa v deželi vladali s slovensko katoliško stranko dr. A. Gregorčiča.

Za oris razpora med goriškimi fašisti nam zelo dobro služijo spomini takratnega goriškega prefekta Sergia Dompierija¹⁰ od srede julija do konca 1930.

S. Dompieri je bil rojen v Trstu in je bil edini Tržačan, ki je dosegel čast prefekta. Pove nam sam, da sta ga že na goriški železniški postaji ob njegovem prihodu pozdravili dve skupini fašistov. Sam negativno ocenil fašistično politiko, ko piše, da je nacional-

na politika bila »d'incertezza, d'ignoranza, di contradizione« (negotova, nevedna, protislovna). Pisal je tako šele po letu 1945. Toda priznati je treba, da je mož le imel neko mero poštenosti. V Trstu je bil v stiku s škofom P'ogarjem; sam piše, da je cenil nadškofa Sedeja, omeni, da se je dobro razumel z dr. Besednjakom. O Bazovici ne piše, saj je spadala pod Trst, ali o zločinu v vasi Koprivišče (pri Kalu Kanalskem, ki pade še v leto Bazovice, glej Čermelj l. c. 8), zapiše, da je 30. 11. 1930 ubiti finančar bil žrtev ljubosumnega kolega in ne žrtev trinajstih Slovencev, šele 1932 obsojenih na 30 in na 20 let ječe.

Za Dompierija je pa najboljši dokaz, da Avenantijev ohranjeni fascikel PNF daje jasen pečat antiprefektovske politike, čeprav je ta prikrit. Dompieri je bil le do neke mere na liniji naravne asimilacije slovenskega ljudstva, medtem ko je fašistični tajnik bil za politiko sile, moči, proti našemu ljudstvu, kot bomo še videli.

Da bo triperesna deteljica popolna, omeni mo še kvestorja Modestija. Arhiv goriške kvesture, kolikor je ohranjen in nam dostopen, ga slika takole: oster in energičen. Toda živi goriški ljudje, ki so ga poznali — bil je že starejši gospod — vedo povedati, da je nekaj starega liberalca še živelo v njem, da je znal biti vsaj malo akademsko dostopen za ugovore, zlasti ko je imel opravka s slovenskimi inteligenti; razumljivo, do komunistov je bil

ne samo »pes, ki laja«, ampak tudi »pes, ki grize«. Naj še dodamo, da nam pregled map goriških antifašistov pokaže, da so vse nastale prav v tej dobi: Avenanti-Dompieri-Modesti. Ne poznamo pa dekreta notranjega ministrstva, to se pravi, javne varnosti, ki je izdala ukaz za vpeljavo posebnih map.

V takem vzdušju so Tržačani in Goričani doživeli obsodbo prvega tržaškega procesa... Mussolini je hotel izzvati Beograd s streli na Bazovici... Istočasno zastrašiti ljudstvo ob Soči, na Krasu... Slovenski človek je takrat to obsodbo sprejel — pišem kot človek, ki je tam živel — kot nekaj popolnoma nepričakovanega, nerazumljivega, groznega, saj ni bilo prav nobenega dokaza proti obsojenim, da bi oni izvršili sploh katerikoli umor ali uboj. Obsodba V. Gortana je imela vsaj neke videze, ob volitvah so padli streli, dva sta bila ranjena in eden od njih je ranam podlegel.

Avenanti je bil zelo vesten federalni tajnik; nimamo vsega njegovega arhiva, toda kar nam je dostopno in nosi njegov podpis, ga prikazuje v jasni luči: stoodstoten fašist, po vrhu še inteligenten. Že ko je prišlo do prvih aretacij članov obeh organizacij konec leta 1929 in v začetku 1930, ko so že omenjeni mladi Tolminci: Manfreda, Bevk in Kosmač sedeli v preiskovalnem zaporu, je 25. 3. 1930 (št. 70 riser. personale I-I AB) odposlal v Rim glavnemu tajniku fašijev Turattiju

LETO XI. 15. SEPTEMBRA 1930. ŠTEV. 5

PROLETARCI VSEH DEŽEL ZDRUŽITE SE!

DELO

Delavci, kmetje in celotni narodi Italije in Jugoslavije, združite se pod revolucionarno zastavo Komunistične stranke!

GLASILO KOMUNISTIČNE STRANKE ITALIJE IN JUGOSLAVIJE

POSLEDNJI FAŠISTIČNI ZLOČIN
ŠTIRI SMRTNE OBSODBE IN 137 LET JEČE

Prvega septembra 11. je prišlo v Trst fašistično Izredno sodišče za zaščito države, da sodi skupino mladih slovenskih delavcev in kmetov, ki so bili napovedali fašističnemu terorizmu nezprosni boj. Proces je trajal od 1. do 5. septembra in je bil tajen. O procesu vemo le to kar so o njem poročali fašistični žurnalisti, ki so edini smeli prisostovati razpravam. Poročali so samo to, kar je bilo po volji Mussoliniju in njegovim razbojniškim sodnikom. V pelek 5. septembra se je proces končal in so bile razglašene obsodbe. Obsojeni so bili: *Zvonimir Miloš, Ferdinand Bidovec, Franc Marušič in Alojz Valentič* na smrt z opombo, da se jih mora ustreliti v hrbel. Nadalje so dobili: *Slavko Bevk*, 5 let zapora; *Andrej Manfreda*, 10 let; *Sofija Korže*, 2 leti in pol; *Miroslav Perlot*, 5 let; *Marij Zabar*, 5 let; *Lorenco Čuč*, 15 let; *Josip Kosmač*, 5 let; *Nikolaj Kozmač*, 25 let; *Vladimir Staka*, 20 let; *Karl Rupelj*, 15 let; *Ivan Obad*, 10 let; *Alojz Spanger*, 20 let. *Loopold Sirač in Ciril Kozmač* sta bila oproščena. Miloš, Bidovec,

Boj, ki so ga začeli slovenski delavci in kmetje v Julijski Krajini, je čisto naravna posledica razmer v katere je fašizem pahnil tamosnje slovensko ljudstvo. Fašistični zločini so morali roditi in so rodili odpor. Ta odpor se s tržaškimi procesom ne bo nehal. Krivice so segle pregloboko v duše in v srca. Ljudstvo ima pravico da živi po svoje. Te pravice mu ne bo dal nihče, marveč si jo bo moral izvojevati samo v trdem revolucionarnem boju. Zato mi ob odprtem grobu starih usmrčenih žrtev, ne maramo pisati papirnatih protestov, marveč pozivljamo vse slovensko in hrvatsko ljudstvo, v prvi vrsti slovenske in hrvatske delavce in kmete, ki v tem ljudstvu tvorijo ogromno večino, da se strnejo v splošno fronto z delavci in kmeti cele Italije in da pripravijo, da organizirajo pod vodstvom komunistične stranke odločilni revolucionarni sudek proti italijanskemu in proti svetovnemu imperijalizmu, ki je ne soodgovoren marveč edini odgovoren za vse fašistične zločine.

Legalno glasilo KP Italije in Jugoslavije »Delo« je 15. septembra 1930 spročilo vest o obsodbi bazoviških žrtev

spomenico, v kateri je zahteval ukinitvev slovenske gimnazije-liceja v Tolminu. Osnovna trditev je bila naslednja: Slovensko ljudstvo je kmečko, preprečiti je treba, da zapusti zemljo... Italianizacija dijakov ni uspela, kljub temu da so mnogi gojenci državnega zavoda »Scodnich« v Tolminu; prejemale so podporo. Omenimo pa naj tu, da nihče od obtoženih ni bil deležen te podpore. In še se sprašuje, ali naj fašistična, državna ustanova vzgaja slovensko inteligenco. Dejstvo je, kot bomo še videli, da je ta njegov predlog bil nato sprejet, gimnazija je bila ukinjena; Tolmin je dobil le mlekarški tečaj. Kaj so mu marca odgovorili, ni ohranjeno.

Po obsodbi Bazovičanov in po njih ustrelitvi je pa Avenanti šel takoj na delo. Že 6. septembra, ko so pred sončnim vzhodom padli štirje nedolžni, je poslal vsem fašističnim tajnikom Goriške tajno okrožnico (št. 34, riservata I-II) in zahteval, naj mu sporoče: »verità vera, nuda, cruda« (jasno, golo, surovo resnico) in ne kakšnega duplikata karabinjerskih ali kvesturinskih poročil; pač pa »impressioni date viva voce del popole«, povedo naj, kaj ljudstvo govori in priča. Ob tem ukazu se seveda nam zbudi pomislek, saj je splošno znano dejstvo, da fašistični tajniki niso znali slovenski, da pa je ta čas ljudstvo še lahko javno govorilo v svojem jeziku. Tajniki so v veliki večini bili celo »prišleki«: učitelji, uradniki, nameščenci, zdravniki. Vendar pisano je: Poslušajte in poročajte! (Marsikje so že imeli svoje »plačance«, tudi taki so se našli, čeprav je ljudstvo v celoti bilo zavedno, antifašistično).

Kar za obširen fascikel je teh poročil in vsako je razmeroma dolgo, da pa moram le omeniti prav posebej, da je v vseh kar obširna obvezna fašistična retorika, ki je pa, kot je splošno znano, prirojena Italijanu nasploh; fašisti so ji dali še svojo obliko in svoj nadih. Tu je moč podati iz teh poročil samo najbolj bistveno, kolikor je moč z besedami, kot stoje zapisane. V oklepaju pa je dodano naše tolmačenje oziroma pojasnilo, če je potrebno. Sledim tudi krajem, kot sem jih v fasciklu našel.

Sempas, 10. 9. 1930. Poroča tajnik Orazzietti (omenjam ga, ker je bil izjema, domačin-Goričan in je znal še kar slovenski). Hvali fašistično pravico, ne poroča vtisov, ljudje mu niso zaupali. Pove pa, da je učitelj v Oseku zjutraj ob sedmi uri in pol našel na vratih listek: »Ladri, assassini, porchi«. (V originalu piše: »a sassini«). Očitno gre za pisanje šolskega otroka, ki ne zna italijanski.

Sentvid (danes Podnanos), 13. 9. 1930. Ljudstvo je dezinteresirano, uboga zakon.

Črniče, 9. 9. 1930. Obsodbo sprejeli s cinizmom, a brez komentarja.

Črni vrh nad Idrijo, 9. 9. 1930. Tajnik je izvedel, da so v sosedni Hotedršici (bila je že onstran meje pod Jugoslavijo) že pripravljene jugoslovanske letaki, a niso še prišli čez mejo.

Rihemberk (danes Branik), 10. 9. 1930. Ljudje se sprašujejo, kako je mogoče, da je sodišče prizaneslo banditu Colenigu v Istri s smrtno obsodbo, ko jih je več ubil, tu pa obsodilo štirih za en umor na smrt. (Dodajmo: Kraj je imel kar močno komunistično celico in nekaj tigrovcev.)

Prvačina, 9. 9. 1930. Ni glasov ne za, ne proti...

Vipava, 10. 9. 1930. Masa kmečkega ljudstva se ne interesira, toda izobraženi element bo izrabil obsodbo za podtalno akcijo.

V *Sv. Križu* je »famozni« župnik Rejec (mož ima mapo med antifašisti, bil je tudi interniran zaradi slovenskega cerkvenega petja)... Ti vsi molče in se kvečjemu sklicujejo na pisanje »Novega lista«. (Da, ta je obsojal akcije proti državni oblasti; bila je to linija tudi organizacije »Kongresi narodnosti«, katere predsednik je bil J. Vilfan. Linija katoliške morale, toda ne edina, kot bomo videli... Tudi obe partiji: KPJ in KPI sta z drugačnega vidika, vsaj ta čas, obsojale »anarhoidne podvige Borbe«).

Col, 13. 9. 1930. Brez posebnih vtisov, vendar se le najde »qualche caporion«, ki bo to izrabil za svoje politično delo.

Idrija, 9. 9. 1930. »Molče, največ se sliši: oblatniki pretiravajo«.

Podbrdo, 6. 10. 1930. Zaprti so..., ni moči spoznati skritih misli. (Baška grapa je imela primat tigrovcev; zlasti v naslednji dobi po letu 1930. Preko Črne prsti je šel prehod čez mejo, tu čez so prebegali tudi antifašistični emigranti Italijani, tu je prehajala tudi italijanska literatura iz Francije).

Grgar, 3. 10. 1930. Delikatna preiskava, nisem mogel doseči zadovoljivih zaključkov, ali kažejo nezainteresiranost, ali pa molče.

Trnovo nad Gorico, 3. 10. 1930. Večina ljudi je v gozdu, prevozniki so. Nisem se jim mogel približati.

Ločnik, 7. 10. 1930. Nič. (Večina je tu bila furlansko-italijanska ali ta čas še avtohtonih prebivalcev; komunisti so tu imeli kar trdna jedra.)

Sv. Lucija (danes Most na Soči), 5. 10. 1930. Ljudstvo je indiferentno brez komentarjev...; nekateri »pomilujejo pravico«, imajo pa ršpekt pred režimom.

INTERMEZO. Tu je v fasciklu *ponoven omenin Avenantija z dne 3. 10. 1930*, ki urgira takojšen odgovor.

Bovec, 5. 10. 1930. Tajnik se opravičuje, da je bil bolan. Poroča, da so indiferentni, da pa obsojajo atentate na šole. (Opomba: Že jeseni je bil poskus požgati bovško šolo. Kmalu nato je zgorela šola v Čezsoči, ki je dala vrsto somišljenikov TIGR: Ferdo Kravanja-Skalar, Franc Kavš, ki je pripravljala celo atentat na Mussolinija, ko je šel skozi Kobanid. Žrtev II. tržaškega proce-

sa je bil še Ivan Ivančič iz Čezsoče in E. Mlekuž iz Bovca. Glej Čermelj 1. c. s. 333 pod 8).

Sentpeter pri Gorici, 8. 9. 1930. Tajnik je šel v gostilno in prisluškoval. (Danes novogoriško predmestje je imelo takrat precej Italijanov). »Prav se ji godi, mulariji! Požigati šole! Vendar eden le meni: Mladi so in zadosti bi bilo 30 let. Dati jim je treba upanje v življenje... Poroča še, da so brali tako »Piccolo« kot »Novi list«. Večina pa odobrava obsodbo...

Podgora, 13. 9. 1930. Odobravajo obsodbo, toda slavofili so se zaprli in nič nočejo pokazati.

Solkan, 13. 9. 1930. Poznam jih...! Zlobo teh ljudi... Rafinirani so... Nočejo se izjaviti, še manj obsojati, vodilni so se odtujili.

INTERMEZO. — *Glasovi iz goriške Furlanije Capriva*, 16. 9. 1930, *Mariano*, 8. 9., *Sagrado*, 10. 9. 1930. Prvi indiferentni, drugi živo odobravanje. V *Sagrado* so pa našli v neki kaverni protifašistične letake, ki so jih izročili karabinjerjem. (Gre pač za italijanske letake. Ni verjetno da bi že šlo za razglas KPI, ki je bil razširjen v obeh jezikih. Začel se je: Proč z fašističnimi rablji! Končal pa: Delavci in kmetje Italije, zatirane manjšine Julijske Benečije in Južnega Tirola, združite se!¹¹)

Miren, 9. 9. 1930. Fašistični tajnik meni, da bi jih v Srbiji postrelili takoj (to se pravi brez procesa). Sodba ljudi: Italijanska oblast bo sedaj še bolj pritiskala na manjšino. (To je bila splošna sodba obeh meščanskih strank, tako napredne kot katoliške, ki sta stali na liniji lojalnosti do države, kot že omenjeni Kongresi narodnosti.)

Opatje selo, 10. 9. 1930. Obsodbo sprejeli z indiferenco. Med procesom so nekateri že videli vojno z Jugoslavijo. Župnik v pridigi: Ne ubijaj, velja za vse. Za eno in za drugo stran. (Mapa fascikla 7 pripoveduje o usodi župnika Franca Cemažarja, rojenega Ljubljancana, star je bil (rojen 1875). Šele 1931 mu je Rim rešil opcijo in dal državljanstvo »na preklic«; medtem so ga lokalni oblastniki ocenili za politikanta in iredentista, opcijo so preklicali in javna varnost v Rimu je zahtevala njegovo odstranitev... Mož se je branil... do leta 1933, ko je bil izgnan.)

Štanjel, 12. 9. 1930. Kmet ne zaupa, ni odkrit, vendar je neka ženska izjavila: »Za naše štiri bo padlo osem Italijanov...« Malo opit kmet: »Živio slovenska kri!« Da so to posamezni primeri... Poda pa svoje vtise: Večina je konsternirana, niso pričakovali štirih smrtnih obsodb. kvečjemu dve, za dinamitarja. Indiferentni so tisti, ki jih policija kontrolira... gotovo se ukvarjajo z iredentistično dejavnostjo, zbirajo se pa zunaj Štanjela...

Komen, 14. 9. 1930. ... Nisem mogel ugotoviti, da bi jih pomilovali.

Temnica, 19. 9. 1930. Slovenski element: stroga rezerviranost. Komentirali so, ali ne javno.

Dolenje, 10. 9. 1930. Slovenski element išče olajševalne okoliščine, da bi ne komentiral. Za Slovenca je sodba zdravilna in eksekucija več kot na mestu.

Kojsko, 11. 9. 1930. Dezinteresiranost. V vrstah vernih se niso izjavili, čeprav ne odobravajo terorističnih akcij... Nekateri so obsojali boja-zljivo zadržanje obsojenih.

Dobrovo, 8. 9. 1930. Družina Šfiligoj in njeno sorodstvo molči, je žalostno... Valerij Simčič, bratranec Avgusta Šfiligoja, uči glasbo. Pri njem so do 1. septembra bili skoraj majhni koncerti, nato je vse utihnulo... (Šfiligoj je bil sojen s tigrovci šele decembra 1931.)

Volčja draga, 8. 9. 1930. »Zmedenost...« Vrsta uspešnih terorističnih akcij je povzročila, da so ljudje menili, da so neranljivi... Toleranco oblasti so presojali za nemoč (Avenanti je to rdeče podčrtal). Poročevalec sodi: Sodba bo dobro vplivala na ljudstvo (= »razza« = pleme), ki priznava in občuduje le silo in disciplino. So tudi taki, ki bodo skušali izrabiti sodbo Trsta za svoje protidržavne namene... Mirnejši element bo pridobil na moči in se uprl nepremišljenim prišepetavanjem.

INTERMEZO. — *Glas iz Furlanije*

Gradisca — (*Gradiška*), 8. 9. 1930. Gre za pretežno italijansko prebivalstvo s slovensko manjšino... *Romans*, 10. 9. 1930. Isto... Ni ne pri enem, ne pri drugem »navdušenja« ali »odobranja« (ki ga je Avenanti pričakoval).

Fara, 10. 9. 1930. Dobro sprejeli... Vendar so taki, ki delajo za komuniste, za povezavo s celicami onstran meje (misli na Avstrijo, Francijo), ob podpori avstrijakantov tu. (To so bili Furlani, zlasti katoliški element bivše ljudske stranke A. Faiduttija, po rodu beneškega Slovenca.)

Pismo Avenantija v Tolmin (kopija), 27. 9. 1930. Odgovor na poročilo. »Vi pravite, da bi po prepričanju nacionalno izobraženih (Italijanov), morali Slovenci sami izključiti iz svojih vrst mučenike-delinkvente... Nasprotujem!« (Tu gre za glas liberalnih, avtohtonih Italijanov, katerim Avenanti nasprotuje.) Dodajmo pojasnilo: Takrat je bil za italijanskega kaplana in kateheta v Tolminu Nicolò Brumat, po rodu Furlan, učenc ne Fogarjev, ki je znal slovenski; ta je zbiral in podpiral umirjene italijanske tokove v Tolminu. Moral je kmalu iti. Njegov stric Giacomo Brumat je s slovenskimi profesorji goriškega bogoslovja — bil je ravnatelj — doživel svoj politični »opomin« kvesture (glej Čermelj 1. c. s. 218 pod 8).

Tolmin 25. 9. 1930. Poleg omenjenega je poročal še: Štirje teroristi še niso ljudstvo, to pa je sprejelo obsodbo z žalostjo, ne da bi se pojavil kak izbruh... Mnogi učitelji so že odstranjeni, drugi pa onemogočeni (ta čas so še bile po šolah slovenske učne moči, ki pa so morale učiti italijanski). Nič ni moči napraviti proti duhovščini... Licej bi morali ukiniti... 60 mest plačuje država v zavodu »Scodnich«.

Anhovo, 13. 9. 1930. Ni odkrite vznemirjenosti, ne komentarjev.

Breginj, 10. 9. 1930. Vse mirno.

Čepovan, 8. 9. 1930. Ljudstvo se vzdržuje vsa-ke ocene. Tisti, ki sem se jim bližal, so menili.

naj plačajo škodo (Diplomatsko dvoumen odgovor!).

Kobarid, 11. 9. 1930. Govori o frakcijah, o strujah, o tistih, ki »Piccola« niso brali... Intelektualni krogi Kobarida poznajo obsojenega Manfreda, Berta Rejca... Poročevalec je do neke mere zaskrbljen, skrita propaganda laži, alj ne bo služila zavajanju ljudstva? Nacionalni so se med procesom poskrili, redko so se pokazali na cesti, kar dokazuje, da so nepoboljšljivi iredentisti; zakon jih mora udariti.

Cerkno, 12. 9. 1930. Slovensko ljudstvo ni eksplozivno. Zaprti so po naravi... Prikrivajo se, niso se izjavili. Družina Slavka Rejca je še kar zadovoljna, da je dobil samo pet let, ko je državnj tožilec zahteval sedem.

Med mladino je iredentistična agitacija živa... Živa neka nervoznost in to tako, da lahko eksplodira s hudimi posledicami. Zdi se, da zastraševanje z obsodbo ni uspelo. Še je, kot se zdi, okrog deset oseb, ki so v »organizaciji« (= Borbi).

Tako govore poročila. Pregled nam pove, da so upoštevani vsi kraji goriške pokrajine, ki so imeli svoje fašistične tajnike. Kritični pregled mora pač bolj upoštevati zlasti večje centre: Kobarid, Tolmin, Cerkno, Vipava itd., kjer je bil slovenski element močnejši, ne le po kvantiteti, temveč tudi kvalitativno, bolj izobražen, razgledan, bolj zaveden; gre za meščanski in polmeščanski sloj, ta je zastopan po trgovcih, gostilničarjih, obrtnikih itd.

Kdor bo vse upošteval, bo prišel do zaključka: Slovenski živelj je pokazal svoje neodobravanje, svoj tihi odpor na fašistično okrutnost, pa naj je imel prej in še sedaj svoje kritične pripombe glede zadržanja in akcij mladih slovenskih ilegalcev.

Videli smo, da je »Novi list« imel svoje pripombe, se držal tiste linije katoliške morale, ki je povsem stala na strani oblastnikov in države. Toda ta linija se je izoblikovala in postala edina in prevladujoča v srednjem veku. Že teoretik Tomaž Akvinski je vsaj kot možnost nakazal neko drugo linijo, linijo samobrambe, ki sloni na naravnem pravu. Progresivni krščanski ljudje npr. prištaši italijanskega risorgimenta kot Manzoni in Pellico so jo poznali; med slovensko katoliško bolj razgibano duhovščino je začela prodirati šele med prvo svetovno vojno ob majski deklaraciji pod vplivom Janeza Evangelista Kreka. Mape antifašistov duhovnikov Goriške govore pa jasno, da je tu začela zajemati širši krog in je slonela na načelu: Obramba narodnih kulturnih pravic je dolžnost, kot je dolžnost braniti lastno življenje in sloni na naravnem pravu.

Zgoraj smo že omenili župnika iz Opatjega sela. Pogled v mape antifašistov iz goriške kvesture nam daje nove primere. Le nekaj imen. Vinko Aljančič, župni upravitelj v Kredu (umrl mlad 1938 v rojstnem Kovorju na Gorenjskem), je bil dolga leta trn v peti fašistom. Bil je mladostno viharen, dostikrat kar preveč odkrit, tako najdemo v mapi zapis, da je izrekel: »Če bi prišli na oblast, poznam nekatere, menil je Kobariško, ki bi morali viseti.«

Oskar Pahor, župnik v Mirnu (umrl je po osvoboditvi. Kot begunec med prvo svetovno vojno je bil kratek čas v pisarni škofa Jegliča, nato škofa Karlina v Trstu. Bil je rajši strog gospod v cerkvi, toda v zunanjem občevanju kar širok, po rodu iz Brd, živahen in zaveden). Mapa (št. 5) poroča, da je o ustreljenem mladincu Marušiču prenašal njegove zadnje besede: Umiram nedolžen, moja kri je kot kri Odrešenika. Bidovec in Miloš da sta umrla z vzklikom: Naj živi Jugoslavija! Obtožen najbrže po fašističnem tajniku, učitelju, mu je sam prefekt Dompieri predlagal policijski opomin, ki ga je dobil že 21. 10. 1930. (Naj povem, da je Pahor pred svojimi znanci lepo zamolčal ta svoj »politični delikt in kazen« samo iz tega razloga, da bi bolj boječih ne preplašil, ki bi se ga zato izogibali in ne obiskovali. Znano je, da so vsi, ki so dobili »opomin«, bili pod kontrolo.)

V drugi polovici septembra 1930 so bile v malem semenišču (škofijska gimnazija, delo nadškofa Sedeja) duhovne vaje za duhovne; udeležba je bila vedno tudi iz škofije Trsta in celo Reke. Ob tej priložnosti se je opravila večja akcija, o kateri je avtor tega članka bil na tekočem.

Pobudnik in edini akter je bil župnik iz Pevme, ki je leto poprej zaradi gonje s kvesturo moral zapustiti Sv. Lucijo (danes Most na Soči), alpinist Jože Abram-Trentar, od študentovskih let z dr. Antonom Brecljem, mladim Otonom Župančičem, katerima je ostal prijatelj do smrti, učenec dr. Janeza E. Kreka. (Več glej članek v Planinskem vestniku 1968 ob 30-letnici Abramove smrti.) Trentar je prisotnim duhovnom Slovincem delil prepis zadnjega pisma ustreljenega Valenčiča, ki ga je posredoval furlanski duhovnik Mario Trampuz, bivši avstrijski vojni kurat, ki je prišel v tržaških zaporih v stik z obsojenimi Bazovičani. Šlo bi vse v redu, če bi se ne ponesrečilo staremu gospodu, župniku iz Libušenj Ivanu Lebanu (bil je živ leksikon o Simonu Gregorčiču in njegovi družini). Prišli so mu na sled, ko je pismo kazal že v Gorici. Sledile so preiskave in zasliševanja, o tem pa govori njegova mapa na goriški kve-

sturi. Zaslišali so tudi Trampuza, ki je kratko odgovoril: Ne poznam Lebana. Leban sam pa se je zagovarjal, da je nekdo pismo vtaknil v njegovo potno torbo. Hujših posledic ni bilo.

Duhovščina je spoznala to, kar je omenil na kratko že tajnik fašija iz Kojškega: ob sojala je atentate po eni strani, toda spoznala je, da Bazovičani niso atentatorji, ne teroristi zaradi akcij samih, temveč mladi ljudje, ki čutijo dolžnost upreti se genocidu, dolžnost braniti duhovni razvoj in napredek narodnega življenja in njegovo kulturo.

Še en dogodek naj omenim in korigiram Čermelja (l. c. s. 20 P pod 8). Decembra 1930 so fašisti ovirali slovenski misijon v cerkvi sv. Ignacija v Gorici. Čermelj piše, da se je kvestor Modesti oglasil pri nadškofu Sedeju in zahteval prepoved slovenskih pridig. V resnici je bil nadškof tisti, ki ga je klical k sebi in od njega zahteval, da prepreči vsako razgrajanje pred cerkvijo in v njej, sicer da se bo pritožil v Rimu, saj mu konkordat daje to pravico. Moj vir je bil že takrat nadškofov tajnik Ivan Caneva, ki je bil navzoč pri razburljivem pogovoru Sedeja z Modestijem; sporočil mi je to še isti dan. Akcija proti slovenskim pridigam je bila delo Avenantija in zato je tu omenjena. Sedejev korak je uspel, razgrajati so se umaknili. Kvestor je le imel večjo moč od fašističnega tajnika, namignil mu je, da naj odneha.

Nastane še vprašanje, kako je Avenanti reagiral na poročila tajnikov iz pokrajine. Dodati še moramo, da je poleg teh poročil dobival vedno tudi poročila in obvestila od kvesture. O tem priča arhiv PNF Gorice, saj je v njem tudi precej takih dokumentov, čeprav gre le za ostanke. Avenanti je bil torej o položaju na Goriškem kar dobro obveščen.

AVENANTIJEVA REAKCIJA NA ZADRŽANJE SLOVENCEV IN NJENE POSLEDICE

Avenanti je poročila tajnikov prebiral, podčrtaval in že 2. 10. 1930, ko še ni vseh prejel, poslal svoje obvestilo v Rim glavnemu tajniku stranke in tudi prefektu Dompieriju (riservata No 50/I-LB). Iz Rima je že 6. 10. 1930 (osebno 14848) prejel odgovor Staraceja, namestnika glavnega tajnika, da je direktno obvestil Mussolinija, »capo del governo«, poglavarja vlade. Kakšni so bili Avenantijevi zaključki glede na situacijo v goriški pokrajini? Dodam takoj, da je Avenantijev pogled šel čez meje goriškega ozemlja, zajel je slovensko vprašanje v svoji celoti.

Po obsodbi je močno vidna glavna poteza: »indiferentnost, molk, popolna rezerviranost« (vsaj v kopiji je to podčrtano). Nato nadaljuje, da se »slovenski element loči od italijanskega zadržanja, da je zelo nevarno in da daje vtis, da maloštevilni, toda sposobni in odgovorni možje vodijo odpor večine in uspevajo z vztrajno trmoglavostjo doseči, da se ne prizna dobra volja fašističnega režima, in verjamejo v boljšo bodočnost slovenstva...«

»Nasprotujoči duh obvladuje zlasti inteligenco, duhovnike, študente in mladino sploh; ta s stalno akcijo, ki je ni moč kontrolirati, vzdržuje rezistenco vse drugorodne mase. Če ne posežemo vmes, bomo doživeli nova presenečenja...« »Zainteresirajte poglavarja vlade!« Nato podčrta: »Drugorodnega elementa ni moči premagati ali eliminirati z akti policije, to je negativna in ne pozitivna sila, ni asimilacijska in prodirna.« »Z akti policije jih ne eliminiramo,« ubrati je treba novo pot »p o t prisilne asimilacije«, kar sledi iz nadaljnjih Avenantijeve besedi in predlogov, ki jih za to da. Gre za pravo italijansko invazijo z »vitalnimi ukrepi«, kot sam piše:

1. Zamena slovenskega učiteljstva in uradništva z zmožnimi in nadvse fašističnimi italijanskimi elementi.

2. Postopno eliminiranje slovenske kvalificirane sile med delavstvom (neposredno po eno petino) v Idriji, kjer se čuti bližina Ljubljane in ne Gorice.

3. Intervencija vlade... Nakup slovenske zemlje za italijanske kolone.

4. »Constituire un clero italiano.« Dobiti italijanski kler.

In za konec še:

5. »Od Mussolinija je treba doseči, da se začne z enotno politiko v vseh obmejnih pokrajinah.«

Tu je Avenanti pokazal svoje rozičke proti politiki prefekta Dompierija, čeprav ga nikjer ne omenja; ne najdemo proti njemu niti črke v preostalem nam znanem arhivu PNF. Lasti si pa Avenanti pravico gledati tudi na Trst itd.

Če Starace zelo na kratko odgovori in to že po štirih dneh (6. 10. 1930) Avenantiju osebno, češ da je situacijo ocenil zelo jasno, točno-con esatezza, je iz tega razvidno, da je Avenanti imel vso podporo strankinega vodstva v Rimu.

Ko je Avenanti to pismo bral, je že vedel, da je pod streli neznanec 4. 10. 1930 v Vrhpolju padel italijanski učitelj Sottosanti. Še danes ne vemo, kdo je nanj streljal; že takrat je bila splošna ljudska sodba, da je šlo za skupinico od onstran meje, ki se je ob-

časno prikazovala na Goriškem in izvedela za Sottosantija, da je v svojem šovinističnem sovraštvu slovenskemu otroku pljunil v usta, če ga je slišal govoriti v materinem jeziku.

Avenantiju je smrt »camerata Sottosantija« prišla kot nalašč, kakor voda na njegov mlin, kar lahko sklepamo iz drugega poročila z dne 9. 10. 1930 (št. 55 riservata personale I-I-AB) na novega fašističnega tajnika, Turattijevega naslednika, Giovannija Giurattija in istočasno s kopijo Staraceju, njegovemu namestniku.

Gre za »organizacijo«, gre za »il leone goriziano«, goriškega leva, kot se imenuje nova organizacija v Gorici in v Tolminu, njeni člani da so v nasprotju z »organizacijo« (= Borbo), ki je samo v izrednih primerih posegla po nasilju, za »maščevanje in terorizem«, vsaj štiri fašiste (NB glej prej poročilo iz Štanjela) je treba pobiti (kot v obsodbi II. tržaškega procesa). Iz teh Avenantijevih besedi zveni priznanje, da je obtožnica o 99 zločinih itd. za II. tržaški proces bila plod fašistične fantazije, saj priznava, da je »Borba« le v »izrednih primerih« uporabila silo. Tudi o »goriškem levu« nimamo podatkov s slovenske strani. Za njim bo po reku: strah ima velike oči, fašizem sam. Vendar pa Avenanti v nadaljnjem mirno in jasno zasleduje svoj cilj, ki ga je začrtal v svojem prvem poročilu; dodaja še nove predloge.

»Po dvajsetih letih položaj ni rožnat...« in doda nekaj drobnih, manj važnih novic, omeni grozilna pisma fašistom in zaključí: »Depresija vlada zlasti med učitelji in zdravniki. Tajnik, zdravnik v Komnu, dr. Sterci je dobil grozilno pismo z natančno vnaprej določeno uro smrti. Ti primeri da povedo, da so razkropljeni kameradi posamič ali v skupinah v hudem položaju. Polovični ukrepi ne veljajo zato: a) ajdovski karabinjerji potrebujejo policijskega psa, b) obmejna milica je nezadostna, saj straži zahrbtno mejo. Maks Rejec, brat Berta Rejca, tigrovca, da je bil v Tolminu. Iz tega podatka lahko sklepamo, da je tudi Avenanti vedel za glas, da so Sottosantijevi atentatorji prišli od onstran meje.

Glavni nujni ukrep pa zadeva »Novi list«. Če je že potreben slovenski list, ga moramo izdajati mi, fašisti, ne pa antifašist Besednjak, ki vzdržuje okoli lista celo združenje (»associazione«) v našo škodo. Da bi našega lista ne brali? Potem drži, da vodje drugorodcev nočejo posredovati le novic v slovenskem jeziku, temveč hočejo antifašistični list. Združenje okoli lista (gre najbrže za »bralce«, ne samo za »naročnike«, saj je list šel iz rok v roke) da »ima 20.000 privržencev, to pa je

desetkrat več kot naši sindikati... To je za nas politika harakiri.« Dostavi še, da upa osebno poročati čimpreje.

S tem bi lahko zaključili. Toda med »raztresenimi« listi, dopisi in sezname najdemo nekaj podatkov, ki nam pojasnjujejo Avenantijeve ukrepe in delo. Pismo v Rim (11. 10. 1930, ris. personale I-I B) omenja grozilno pismo zdravniku v Črničah Bevilacqua, omeni, da je sorodnik Cristinija, predsednika posebnega sodišča; Avenanti pa doda sam svojo ugotovitev, da grožnja ne prihaja s slovenske strani, ker v pismu piše: Marusich, Valencich po italijansko in ne po slovensko. Dokaz, kako so tudi na Goriškem imeli svoje obračune med seboj. Bolj važni so sezname gojencev zavoda »Scodnich« v Tolminu z datumom 7. 8. 1930. Seznam 111 učiteljskih moči (30. 9. 1930, št. 47 ris. personale I-I AB), ki bi jih bilo treba premestiti v Italijo. In še je dodan Staracejev odgovor: Se bom interesiral. Gre za slovenske učitelje, ki so še poučevali doma, čeprav v italijansčini.

Zaključek. Upoštevajmo le pisma in poročila, ki smo jih analizirali, in vprašajmo se, ali je Avenanti uspel. Vprašanje je odveč, kdor pozna Čermeljevo knjigo (8 l. c.). Važna ugotovitev te študije je v tem, da je Avenanti imel pobudo, čeprav je bil tajnik le v Gorici; v Trstu so se fašisti med seboj prepirali. Na kratko ugotovimo sledeče:

1. Že leta 1930 preneha izhajati »Novi list«; dr. Besednjak in dr. Bitežnik, njegova desna roka, dobta od prefekta Dompierija opozorilo in potne liste, da se izogneta vsaj konfinciaciji. Kmalu je odpoklican sam Dompieri in ob meji se začne enotna fašistična politika.

2. Učitelji so premeščeni že jeseni 1930. Mnogi so šli rajši v Jugoslavijo, drugi pa so se razkropili po vsej srednji in južni Italiji. Kaj so tam doživeli, kakšno »civilizacijo« in »kulturo« so tam našli, o tem bi bilo treba še in še pisati. Pred očmi imam le spomine Marije Rutar, sestre konfinirane Ljudmile, nato ženo Slavka Bevka, obsojenega na I. tržaškem procesu (Bilten odbora za postavitve šole v Cerknem, julij 1970).

3. Licej-gimnazija v Tolminu sta bila ukinjena. Avenanti pa ni uspel s svojim predlogom glede idrijskih kvalificiranih rudarjev. Italija ni imela delavcev za tako delo, še navadnih rudarjev ne. Dokaz o tem imamo še danes, v letu 1974, ko rudniška uprava v Rablju (Kanalska dolina) išče in rada sprejme Bovčane, ki so že sto let tam iskali in dobili delo.

4. Avenanti je uspel z »nakupom slovenske zemlje«, z italijansko kolonizacijo. Ente-rena-scita agraria delle tre Venezie je 1931 dobila nalogo, da opravlja ta posel (več Čermelj 1. c. s. 174 pod 8). Šlo je za posledice vojnih škod in gospodarske krize, ko so mnoga slovenska posestva šla na boben; ta je Ente odkupoval in naseljeval tam italijanske kolone.

5. Samo en Avenantijev predlog je ostal »trda kost za fašistične zobe« (izraz je nekoč o sebi uporabil nadškof Sedej): zamena slovenskega klera z italijanskim. O tem govore mape duhovnov antifašistov in še druge (v arhivu IZDG). To je pa vprašanje za sebe. Študija o goriških in tržaških duhovnih ter »Čedermacih« (F. Bevk, Kaplan Čedermac).

OPOMBE

1. Jelinčič, Koledar Goriške založbe, Trst 1946. Dopolnili članki v Primorskem dnevniku, v Jadranskem koledarju 1930. Glavni italijanski vir sta oba procesa proti »Borbi« in TIGR 1930 in 1931. Kritični članki npr. M. Kacin-Wohinz, Ob 30. letih II. tržaškega procesa, Borec 1971, št. 12, kjer oceni tudi I. tržaški proces. 2. Podatki za »Borbo« so spomini V. Špangerja, Bazoviški spo-

menik, Trst 1965. Glavni vir za to »organizacijo«, kot je Jelinčič za TIGR. 3. E. Apih, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943, Bari 1966, dobro loči TIGR-Orjuno. Niso pa vsi »atentati« itd. bili delo TIGR ali Borbe, kot to domneva. Šlo je marsikje za dejanja posameznikov; naj navedem le primer Janka Premrla-Vojka, ki je kot učenček napravil poskus in streljal na učitelja s puško, ki si jo je sam sestavil. 4. Vid Vremec, Andrej Manfreda, Ljubljana 1973, ima podatek za TIGR, da so se ustanovitve udeležili tudi tržaški predstavniki. 5. Ozadje konkordata: M. Missiroli, Date a Cesare, Roma 1929. Odgovor Vatikana: Date a Dio, Osservatore Romano, 1929, članki, nato brošura. O tem danes številna literatura, ki je ni moči navesti, potrjuje pa zgornje ugotovitve. 6. Korespondenca Sedej—Primožič nekaj v »Istri«, 1932 št. 51-52, nato v brošuri Dr. Josip Sedej, F. B. Sedej, Ljubljana 1972. Originali so v mariborski Visokošolski in študijski knjižnici. 7. Arhiv IZGD, Ljubljana: Neurejeni arhiv goriške kvesture, fasc. 4, 5; prefektore fasc. 7 in PNF fasc. 8. 8. Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo. Ljubljana 1965. 9. Glej pod 7. Tu gre za arhiv PNF 8 in ostale razpršene dok. 10. Sergio Dompieri, spomini v Porta Orientale, 1968 junij—julij (št. 14) in nadaljnje številke. 11. Oris kronologije delavskega gibanja 1867—1968, Ljubljana 1969, s. 100.

PRVI POSKUS VPELJAVE ZGODOVINSKEGA SLIKARSTVA
V SLOVENSKO UMETNOST

JURE MIKUŽ

Za razvoj slovenskega slikarstva je značilno dejstvo, da devetnajsto stoletje, ki je v upodabljajoči umetnosti vzpostavilo historično tematiko kot enega izmed opredeljujočih dejavnikov, v slovenski umetnosti ni pobudilo zgodovinskega slikarstva.¹ Ta pojav je tako iz politične kakor tudi iz umetniške potrebe zajel vso Zahodno in Vzhodno Evropo ter zelo odločno Ameriko, na plodna tla pa je naletel celo pri drugih jugoslovanskih narodih. Slovenci smo dobili prve historične slike šele tik pred začetkom druge svetovne vojne in še to na razpis s precej omejujočimi pogoji. Čeprav je dejstvo, da smo morali Slovenci toliko časa čakati na zgodovinsko slikarstvo, že samo po sebi zanimivo in vredno premisleka in analize, pa ga na tem mestu puščamo ob strani. Naš namen je namreč zopet — tokrat morda iz nekoliko drugačne (tudi časovne) perspektive — spregovoriti prav ob osnutkih, ki so bili poslani na prvi razpis za slovensko zgodovinsko sliko.²

Že leta 1935 (se) je spraševal Saša Šantel, »zakaj je sploh zgodovinsko slikarstvo pri nas tako zanemarjeno.« Temeljno misel je razširil na vrsto vprašanj: ali daje naša »borna« zgodovina dovolj zanimivih snovi za zgodovinskega slikarja, ali je tako slikarstvo za našo izobrazbo sploh potrebno ali pa imamo morda kakšne načelne pomisleke; morda nimamo denarja ali pa umetnika? V nadaljevanju spisa je ugotovil, da ni nikakršnih (razen morda materialnih) zadržkov za realizacijo slovenske zgodovinske slike, saj jo vsi pogrešajo. Da bi podkrepil nujnost svoje zahteve, je v drugem delu priobčil reprodukcije in opise vseh znanih mu (sedem) podob na temo ustoličenja koroških vojvod, od dveh bakrorezov iz Valvasorjeve »Ehre« do znane sli-

ke H. Schmidta iz leta 1911 za celovško deželno hišo. Pri zadnji je še posebej poudaril njene razširjene in popularne barvne reprodukcije. V nasprotju s konceptom vseh predstavljenih slik je priporočil slovenskemu slikarju »zgrabiti dejanje iz obratne strani«, tako da bi bil poudarek na pomembni vlogi kmetov pri dogajanju, kajti »taka slika bi prijala našemu čutenju ter bi skrivala v sebi eno pravično tendenco, ki bi narodu govorila o časih, ko je bil še sam svoj gospod.«³

Konkretna možnost za uresničitev zgodovinske slike se je slovenskim slikarjem ponudila oktobra 1938, ko je ban dravske banovine dr. Marko Natlačen razpisal natečaj za izdelavo slik iz naše zgodovine, to je, njene »najmarkantnejše prizore ali momente«. Pri natečaju je bilo treba upoštevati arhitekturo konkretnega prostora, glavnega hodnika banovinske palače v Ljubljani. Natečaja so se udeležili sledeči slikarji, vsi člani Slovenskega umetniškega društva: Hinko Smrekar, Saša Šantel, Fran Tratnik, Gojmir A. Kos, Albert Sirk, Tone Kralj, Maksim Sedej, Mira Pregljeva, Rajko Slapernik, Marij Pregelj in Tine Gorjup. Strokovna komisija umetnostnih zgodovinarjev (France Stelè, France Mesnel, Rajko Ložar in kot arhitekt Josip Černivec) je prisodila prvo nagrado G. A. Kosu. drugo Maksimu Sedeju in tretjo Franu Tratniku. Poleg tega je odkupila še osnutke štirih umetnikov. Naročilo za realizacijo velikih platen (v funkciji fresk) je tako prejel G. A. Kos, ki je delo končal leta 1940.

Rajko Ložar je že v navedenem članku⁴ podrobno analiziral vse prejete osnutke ter ugotovil, da se kot motiv največkrat pojavljajo: ustoličenje, Ciril in Metod v Panoniji, prihod Slovanov v novo domovino, kmečki upo-

Kosov osnutek Ustoličenja za natečaj banovine (Osnutek hrani Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana, foto C. Stoka)

Pregljev osnutek Ustoličenja za natečaj banovine (Muzej ljudske revolucije, Ljubljana. Foto C. Stoka)

ri itd. Dalje je iz njegovega pisanja razvidno, da je komisijo vodilo poleg ocenjevanja vsakega osnutka posebej (celotna poslikava je namreč obsegala dva večja in dva manjša prizora ter supraporte) tudi zanimanje za zamišljeno celovitost slogovne in vsebinske zasnove pri opremi prostora. Danes se zdi, da je bila za rezultat natečaja odločilna misel, da ima »plastično — monumentalna izvedba telesnih in prostorskih oblik vselej za posledico enostavnost in velikopoteznost kolorita, ki postane s tem smislen...«, kar pomeni, da sta »edina, ki še vztrajata pri plastični formi, G. A. Kos in Tratnik...«, »oba najmarkantnejša zastopnika mladih Sedej in Pregelj pa sta zvesta učenca moderne; forma je v njunih delih samo barvasta ploskev in zaradi tega se zdi, da sestoje slike iz samih raznobarnih lis, dasi imajo ravno zaradi tega v sebi velike koloristične vrednote. Od te ploskve bo morala nekoč slikarjeva paleta prodreti v telesnino forme in tedaj bosta na sliki zavladata mir ter kompozicionalni red, česar danes še ni ravno videti.«⁵

O Kosovi realizaciji je obširno poročal Stelè, ko je bila slika *Umestitve* končana,⁶ in Mesesnel, ko so bile vse slike razstavljene v Jakopičevem paviljonu.⁷ Stelè je predvsem poudaril, da je Kos v natečajnem osnutku pojmoval slikovno ploskev kot friz z »vrsto figur, ki so enakomerno razdeljene po ploskvi« in ki ga »formalno najprimerneje obvladamo z enakomerno ritmičnim nizanem navpičnih sestavin drugo ob drugo.« Končana slika pa je rezultat umetnikovega čuta za monumentalni izraz in je »izrazito statična, le malo razgibana kompozicija prvega zasnutka.«⁸

Čeprav nameravamo pisati o problematiki osnutkov z omenjenega razpisa in Kosove realizacije v okviru razvoja slovenske umetnosti, moramo na kratko opozoriti še na nekatere kasnejše poskuse zgodovinskega slikarstva pri nas. Prvem razpisu banovine je kmalu sledil drugi, katerega namen je bil, da »dobimo Slovenci sliko ali kip, motivno vzet iz naše zgodovine, ki ga bo mogoče (in tudi vredno) reproducirati in v domoljubne namene razširiti kot ilustracijo.« Kvalitetno popolnoma neuspelega razpisa so se udeležili trije kiparji in osem slikarjev. Poleg nekaterih udeležencev prvega razpisa še Nikolaj Omerza, Miha Maleš itd.⁹

V povojnem razvoju v slovensko umetnost komaj vpeljanega zgodovinskega slikarstva moramo opozoriti na zanimivo dvojnost. Tematika starejše slovenske zgodovine, ki so jo skušali nadaljevati v prvih povojnih letih, to je v času sloga socialističnega realizma, slikarji Marij Pregelj, Riko Debenjak, Maksim Sedej, Boris Kobe itd. je še zadnjič zaživela v freskah Slavka Pengova v novi skupščinski zgradbi v Ljubljani leta 1958. Tudi če upoštevamo nekatere manj znane poskuse (nekaj jih je ostalo samo v risbah: na primer dela Vita Globočnika, Maksima Sedeja itd., ali v ilustracijah), lahko ugotovimo, da je ta smer zgodovinskega slikarstva počasi zamirala, da po vojni nimamo realizacije, ki bi jo mogli primerjati celo z nekaterimi predvojnimi osnutki za prvi natečaj, ali pa po pomembnosti kakorkoli uvrstiti v razvoj slovenskega slikarstva. Po drugi strani pa je ljudska revolucija jugoslovanskih narodov pomenila slovenskemu (kakor tudi vsemu jugoslovanske-

mu) slikarstvu pravo zakladnico novih tem in motivov; še več, bila je vir novih navdihov in iniciativ. Slogovno in motivno strogo opredeljena upodabljajoča tvornost medvojnega časa Božidarja Jakca, Franceta Miheliča in seveda prav vseh drugih partizanskih umetnikov ter produkcija prvih povojnih let Toneta Kralja, Nikolaja Omerze in drugih je konstituirala podstat izkušenj, iz katerih so se realizirale resnično monumentalno doživljene podobe (na primer Pregljeva Sutjeska itd.), ki nastajajo še danes (na primer Jakčeva risba ob tridesetletnici drugega zasedanja AVNOJ).

Po uvodnem, skiciranem orisu razvoja slovenskega zgodovinskega slikarstva se zopet vračamo k problematiki začetka. Od prispelih osnutkov na natečaj za okrasitev banske palače je komisija upravičeno prisodila nagrade G. A. Kosu, Tratniku in Sedeju, od drugih odkupljenih pa so predvsem zanimivi Pregljevi predlogi. Zato bomo pritegnili v analizo dela omenjenih avtorjev. Že v uvodu smo nakazali, da veje iz odločitve žirije nekak očitak mlajšim, ki ga lepo razberemo tudi iz sledeče Ložarjeve misli: »Moderno slikarstvo pa je izpodrezalo tla monumentalnemu tudi s tem, da je od impresionizma sem forsiralo barvo samo kot ploskev, formo pa kot zadevo barve in subjektivnega pojmovanja, medtem ko je zanemarjalo dejansko, naravno obliko, npr. okroglo, plastično formo telesa in podobno.«¹⁰ Opozoriti moramo, da je razpis sam zahteval »freskasti značaj slik«, ki ga »narekuje močna direktna luč oken nasprotne stene, ki bi pri oljnatih slikah povzročila močne reflekse.«¹¹

Da bo analiza slikarskih principov lažje razumljiva in da bo mogoča enostavnejša

komparacija, smo vzeli kot primere kar tri prizore ustoličenja: Kosovega, Pregljevega in Sedejevega.

Dogajanje, ki ga je upodobil v osnutku Gojmir A. Kos, je razdeljeno v tri skupine. Osrednjo sestavljajo na kamnu v sredi sedeči kmet in okoli njega v polkrogu stoječe postave kneza ter njegovih in kmetovih spremljevalcev. Avtor se je torej pri upodobitvi osrednje, najpomembnejše skupine poslužil teatarskega principa, tako da je prerezal krog ljudi, ki obdaja osrednjo postavo v polkrog. Ta se iluzionistično sklepa v krog v prostoru med sliko in gledalcem, ki ga tako neposredno pritegne v dogajanje.¹² Stranski dve skupini služita osrednji le kot dopolnilo. Desna predvsem kot zgodovinska ilustracija, ki pomaga gledalcu prepoznavati in vzbujati proces upodobljenega dogajanja (naslikana sta zgodovinsko izročena lisasti vol in konj), leva pa predvsem kot pendant desne (kompozicijsko) in kot ilustracija vsakdanjega življenja (motivno). Obe skupini pa sta z osrednjo tudi formalno povezani: skupino radovednežev na levi vodi žena, ki je likovno poudarjena s svetlo barvo in s prstom kaže na osrednje dogajanje (gib, ki velja v enaki meri tudi gledalcu in je znan iz evropske umetnosti, tako na primer tudi iz slovenske gotike); na desni pa je prav tako osvetljen konj, čigar glava in vrat sta obrnjena proti sredini, za povodce pa ga drži vojak, ki že sodi k osrednji skupini. Konsistenco tako grajeve kompozicije soustvarja tudi izredno nizko postavljeni horizont — v spodnjo tretjino slike. V natečajnem osnutku je trodelnost kompozicije slikar poudaril tudi z zastavami, ki plapolajo nad glavami prisotnih, nad osrednjo skupino jih je več in verjetno želijo pred-

Sedejev osnutek Ustoličenja za natečaj banovine (Muzej ljudske revolucije, Ljubljana. Foto C. Stoka)

Detajl Kosovega osnutka
Ustoličenja

staviti knezove oznake. V končni realizaciji na platnu pa jih je strnil tako, da ne motijo osrednjega dogajanja, temveč ga le obroblija-jo z obeh strani. Barvno bi lahko označili osnutek bolj kot kolorirano risbo: anatomsko skoraj akademsko idealno obdelane postave — kar je razvidno tudi iz skrbno izrisanih pripravljajalnih študij za osnutek — so pobarvane z nežnimi, prosojnimi barvami. Tako so v skladu s pogoji razpisa pa zato nekoliko v nasprotju z drugim Kosovim slikarstvom, na osnutku prav najneizrazitejše svetle barve tiste, ki pomenijo gledalcu oporne točke pri dojemanju kompozicije.

Marij Pregelj je v svojem kompozicijsko dvodelnem osnutku ustoličenja postavil osrednje dogajanje — kmeta na kamnu in bližajočega se kneza — v središče. Ker se naslikani prostor pogloblja strmo navzgor, fungira kot osrednji drugi pas. Zato se v sprednjem, prvem pasu človeške postave z

vizualno predimenzioniranimi nogami in stopali v loku dvigujejo proti sredini, s čimer usmerjajo gledalčevo pot dojemanja tako, da bodisi vodijo njegov pogled iz leve in desne skupine proti kmetu in knezu v sredini ali obratno. Dva svetova, skupino slovenskih kmetov na čelu s sodnikom oziroma vojvodskim kmetom na levi in desno kneza ter njegovega spremstva, loči ostra cezura, kjer se odpira pogled v krajino. Že v tem osnutku je prisoten element, ki je zelo značilen za kasnejše Pregljeve mnogofiguralne kompozicije. Slikarju bi lahko prvotna figuralna kompozicija razpadla v sicer gosto, a neorganizirano množico postav, iz katerih bi gledalec lahko izluščil posamezne, same v sebi zelo zanimive in kompozicijsko dognane skupine z dvema, tremi ali več osebami. V našem primeru se je zato poslužil že v renesansi uveljavljenega likovnega pomagala — dvignjenih kopij, ki ritmično razporejena po

prostoru prispevajo k homogenosti celotnega grupiranja, da je uspel vse, lahko rečemo kar pregljevsko, notranje in zunanje razgibane individue vkleniti v logično celoto.¹³ Drugi element, ki soustvarja kompozicijo, so pastozne in zamolke barve. Predvsem je pomembna rdeča, ki v vseh mogočih odtenkih (inkarnat, draperija) sicer ne dominira, vendar z notranjo urejenostjo razporeditve po slikovni ploskvi povezuje kompozicijo v strnjeno celoto.

Maksim Sedej je v svojem osnutku ustoličenja (varianta 5 b) kompozicijo popolnoma razbil na manjše skupine ljudi, ki so razgibano razporejene po prostoru. Vsaka skupina je zamišljena posebej, pogosto se nam zazdi, da jo spoznamo iz Sedejevih prejšnjih ali sodasnih manjših figuralnih kompozicij, ali pa lahko njen izvor zasledimo v evropski zakladnici predvsem sakralnih ikonografskih tipov. Z ritmično razporeditvijo je uspelo umetniku vzbuditi vtis valovanja, v katerem se stapljajo ljudje in narava, v kateri se gibljejo.

Ogledali smo si dela tistih slikarjev, katerih osnutki so obetali največ, morda lahko celo rečemo, da so obetali slovenskemu slikarstvu uveljavitev in razmah zgodovinske tematike. Kako naj bi se ta razvijala, so pokazali vsak na svoj način. Kosova vizija izhaja iz dejstva, da je postavil vse dogajanje v prvi pas. S strogo simetralnim uravnoteženjem mas in stabilno postavljenimi razkoračenimi figurami je hotel podati monumentalno mirnost, ki naj bi dajala prizoru vtis slovesnosti. Nič ne sme zmotiti pomembnosti dogajanja v osrednji skupini; šele v stranskih prizorih si slikar privoščiti, da na desni naslika psa, ki se je vzel na zadnji taci in obljajal konja, na levi pa upodobi razgibano otroško skupinico. Nasprotno pa so pri Preglju vse postave razgibane. Primerjajmo samo oba naslikana konja: pri Kosu dostojanstveno umirjen belec, pri Preglju hrzajoča vzpenjajoča se žival, ki jo hlapec komaj kroti. Pregljeve postave so razgibane, razkoračenost ne pomeni monumentalne stoje, temveč razgibanost, korak, usmerjenost. Vse postave v ospredju opravljajo kaj, za bistvo dogajanja popolnoma nepomembnega in celo nezaželenega: vojak na desni se je na primer obrnil proč od slovesnega dogodka v sredini in si popravlja sandale. Tudi Sedejeva celota je razgibana, toda predvsem s pestro razporeditvijo figuralnih skupin po naslikanem prostoru. Vsaka skupina zase pa je umirjena, zasnovana prav klasično: trikotno, diagonalno itd. Kosovi ljudje so po vseh receptih zgodovinskega slikarstva študirane zgodovinske osebe.

Pregljeve postave napovedujejo slikarjevo vizijo človeške podobe, ki jo je v marsičem zgradil prav na študiju zgodovinskih protagonistov; Sedejeve postave pa so tipi, tipi pasivnih opazovalcev, vzeti iz slikovne zgodovine vizualnih modelov: najdemo jih na slikah starih mojstrov v prizorih poklona pastirjev, žena ob grobu itd.

Kosova, Pregljeva in Sedejeva dela predstavljajo kvaliteten vrh med poslanimi osnutki. Pri opredelitvi načina pri iskanju možnosti za realizacijo zgodovinske slike jim lahko priključimo še nekatere druge avtorje: Kosovim zamislim Toneta Kralja, Sedejevim Frana Tratnika itd. Kosova ideja o zgodovinski sliki bi se realizirala po poti natančnega študija razpoložljivih zgodovinskih podatkov, to bi bila pot izgraditve na lastnem slogu sloneče in na izkušnjah monumentalnosti evropskega slikarstva temelječe slovenske historične podobe. Sedejeva zamisel je sinteza uporabe ustaljenih konceptov in njihova kombinacija v novo celoto — slovensko zgodovinsko sliko. Pregljeva ideja pa bi se uresničila skozi graditev lastnih vizij v odnosu realizacije do študija in študija do realizacije.

Skušajmo za konec ugotoviti vzroke za neodzivnost zgodovinskega slikarstva, ki je bila pred vojno še evidentnejša ob drugem razpisu. Neodzivnost predvsem v neizrabi velikih manipulativnih ideološko-političnih, nacionalno-kulturnih in patriotsko-didaktičnih možnosti historične tematike. Pri predvojni slovenski (likovno) kulturni publici je bila zakoreninjena neka kolektivna optika, ki je rasla ob sledečih dejstvih in iz njih: nedorečenost skrajnih možnosti impresionizma, propad ekspresionističnih poskusov simboličnih abstrakcij itd. Ta dejstva so se manifestirala v konkretnih (kolektivnih) dejanjih: eno najznačilnejših je bilo prav v letu obravnavanega razpisa (1939), ko so »neznane Slovenke« razbile plastiko Franceta Kralja na Muzejskem trgu v Ljubljani. Ideologija, ki take vrste optiko usmerja, lahko sprejme in priznava za realizacijo konkretne narodno zgodovinske naloge le aspekt realnega, vsaka druga umetniška koncepcija ji namreč z vstopom individualnih prijemov uhaja iz polja možnosti pri podajanju historične vsebine. Tako vidimo, da je natečaj le delno uspel. Pripomogel je umetnikom samim obogatiti lastni likovni razvoj. Polnovredno je v slovenski umetnosti kot historična zaživela šele tematika ljudske revolucije, po obojestranski izkušnji — umetnikov in občinstva — narodnoosvobodilnega boja in prvih povojnih let.

Detajl Pregljevega osnutka
Ustoličenja

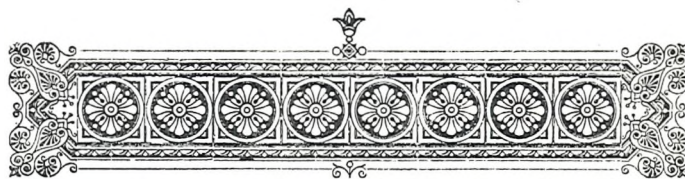
OPOMBE

1. Zgodovinsko slikarstvo pojmuemo v najstrožjem smislu definicije, njegov rezultat so v konkretnem primeru podobe slovenskih slikarjev, kj predstavljajo tiste prizore oz. dogajanja iz slovenske zgodovine, ki se ob ogledovanju izkažejo znana slovenskemu gledalcu (cf.: Roman Ingarden, O zgradbi podobe, slov. prevod: Problemi, 1968, str. 357—383). Tako se ne spuščamo v upravičenost raznih opredelitev historičnega slikarstva, ki jih je skoraj toliko, kolikor je o njem tekstov. Kot primer pisanja o zgodovinskem slikarstvu tu navajamo le nekaj lažje dostopnih člankov: Edgar Wind, The Revolution of History Painting, JWCI, 2, 1938-39; str. 116 do 127. Charles Mitchell, Benjamin West's Death of Nelson, v: Essays in the History of Art presented to Rudolf Wittkower, Phaidon, 1967; str. 265—273. Samuel Y. Edgerton, The Murder of Jane McCrea: The Tragedy of an American

Tableau d'Histoire, The Art Bulletin dec. 1965; str. 481—489. Kenneth C. Lindsay, The Works of John Vanderlyn (5. Four History Paintings; str. 71—103, 136—147) New York, 1970 itd. (Rezultate take pisanosti stališč lahko primerjamo na za to ne najprimernejšem mestu: glej geslo »Historical Subjects« v Encyclopaedia of World Art.) — 2. Ker je bilo ob natečaju in ob Kosovi realizaciji napisanega izredno veliko, naj tu navedemo (po časovnem zaporedju) nekaj člankov: Stane Mikuž, Razstava osnutkov za zgodovinske slike v banski palači, Slovenec LXVIII, št. 63 a. 16. III. 1939; str. 8. Stane Mikuž, Natečaj za zgodovinske slike na banovini, DS LI, 1939, št. 3; str. 172. Rajko Ložar, Zgodovina Slovencev in naša upodabljaljoča umetnost, Kronika slovenskih mest, št. 1, VI, Ljubljana, april 1939; str. 28—37. Stane Mikuž, Obisk pri slikarju G. A. Kosu ob dovršitvi »Umestitve koroških vojvod«, DS, LII, 1940, št. 2; str. 119—120. France Stelè, Kako nastane zgodovinska slika, Kronika slovenskih mest, št. 1, VII,

Ljubljana, marec 1940; str. 1—10. France Mesesnel, Ljubljanske razstave, Sodobnost VII. 1940; str. 371—375. — 3. Saša Šantel, O slikah ustoličenja koroških vojvod, Mladika 1935; str. 267—269. — 4. R. Ložar, Zgodovina Slovencev in naša upodabljaljoča umetnost, Kronika VI. — 5. Ib. str. 35—36. — 6. F. Stelè, Kako nastane zgodovinska slika, Kronika VII. — 7. F. Mesesnel, Ljubljanske razstave, Sodobnost VIII. — 8. F. Stelè, o. c. str. 7. — 9. Stane Mikuž, Razpis banovine za umetnostne podobe iz slovenske zgodovine, DS, LI, 1939, št. 5; str. 296—297. Stane Mikuž, Razstava slik in kipov. Z natečaja banovine za umetnostne podobe iz slovenske zgodovine, Slovenec LXVIII, št. 95 a, 26. IV. 1939; str. 8. — 10. R. Ložar, o. c. str. 35. — 11. Ib. str. 29. — 12. Ko je Stelè pri osnutku opazil le

cezuro na desni strani podobe (cf. F. Stelè, o. c. str. 7), je pri tem spregledal dejstvo, da gre za tridelno kompozicijo, na kar je opozoril že Ložar (cf. Ložar, o. c. str. 34); osrednjo, pomen-sko najvažnejšo, v sebi zaključeno skupino je Kos ohranil tudi pozneje v kartonu in obeh barvnih predlogah kompozicije in jo realiziral tudi na monumentalnem platnu (cf. Stelè, o. c. sl. 9, 10, 11). Še več; tudi levo postavo kmeta, ki je na osnutku obrnjena proti gledalcu s sprednjim delom telesa, je v končani kompoziciji postavil tako, da jo vidimo v hrbet in s tem še bolj poudaril zapiranje kroga. — 13. Podobne elemente lahko sledimo skozi ves Pregljev opus: na primer ritmična izokefalija pri Sutjeski (horizontalne), kvadratni okviri pogradov pri podobah tabo-rišč (mreža) itd.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

MARIBORSKI GLAVNI TRG NA STARIH FOTOGRAFIJAH

SERGEJ VRIŠER

Fotografska dokumentacija o starem Mariboru je, vsaj kar zadeva nekatere mestne predele, razmeroma obsežna. Če vključimo med najstarejše fotografije tudi posnetke, ki so se nam ohranili kot razglednice, ugotovimo, da se je podobno kakor v drugih krajih tudi v Mariboru zanimanje fotografov osredotočilo na najznačilnejše trge in ulice ter na nekatere pomembnejše arhitekture. Tako se vrstijo posnetki značilne mariborske vedute z dravskim Pristanom, Glavnega trga, Stolnega trga, okolja gradu in glavne komunikacije, povezujoče središče mesta s kolo-dvorom, današnje Partizanske ceste. Šele s koncem 19. stoletja zasledimo fotografije, ki so bile posnete z namenom, da dokumentirajo podobo starega, spreminjajočega se mestnega jedra z gledišča njegovega urbanističnega razvoja.

V naslednjem želim predstaviti tri posnetke mariborskega Glavnega trga. Dva od teh

sta zanimiva kot priči urbanistične in spomeniške fiziognomije osrednjega mestnega prostora, tretja, sicer precej mlajša, pa naj predstavi tudi njegov nekdanji življenjski utrip.

Prva fotografija nam kaže Glavni trg, kakor ga je bilo videti do začetka 20. stoletja z njegove nekdanje vzhodne stranice v smeri proti zahodu. Trg na naši sliki je bil torej še za polovico manjši od današnjega. Posnetek je bil bržkone narejen z okna ali balkona ene izmed hiš v vzhodni fronti trga. Na fotografiji nas pritegne pogled na celotni ambient, predvsem pa je veljalo fotografovo zanimanje kužnemu znamenju na sredini trga.

Spomenik je stal na trgu že od leta 1681, obnovili so ga leta 1743. O kipih, ki so delo mariborskega kiparja Jožefa Strauba, smo se že nekajkrat razpisali. Tukaj velja poudariti, da je posnetek nedvomno dragocen tudi zato, ker nam kaže poleg Marijinega stebra še

Glavni trg v Mariboru, 1848/49

Glavni trg v Mariboru, vzhodna stran, 1872

osem figur na podstavkih, torej dve več, kot jih je danes, prav tako tudi dva putta ob napisni kartuši pod stebrom. A. Stegenšek omenja, da so prva dva kipa ob železnih vratih odstranili po letu 1896 in da sta skupaj s puttoma izginila neznano kam. Videti je tudi, da spomenik tedaj še ni imel kamnite ograje, ki ga obdaja danes, pač pa le nekaj stebričkov, povezanih z verigo. Slika nam nazorno kaže osrednji položaj spomenika na trgu, v osi te dominante pa sta stala še dva vodnjaka.

Hiše, ki robijo trg in za njim vidno Koroško cesto, so se ohranile z neznatnimi spremembami do danes. Izjema je le stavba v severozahodnem vogalu trga; v začetku 20. stoletja jo je zamenjala sedanja psevdogotska arhitektura. Pri rotovžu velja omeniti polkrožne loke nad okni. Teh lokov danes ni videti, ne kažejo jih tudi nekoliko mlajši posnetki stavbe, zato se zdi verjetno, da jih v resnici ni bilo in da jih je nekdo naslikal ob retuširanju posnetka.

Če se ozremo za ljudmi na trgu, zasledimo skupino žena, ki sedijo pred spomenikom. Na posnetku sicer ni videti nadrobnosti, vendar je moč razbrati, da gre za žene z rutami, bržkone torej za kmetice ali branjevke. Glavni trg je rabil vse do našega časa za mariborsko živilsko tržišče. Sicer je trg nenavad-

no prazen, le pred rotovžem se naslanja na gred za privezovanje konj nekaj postav. Na hiši za rotovžem je razpeta platnena streha nad vhodom in izložbo manjše trgovine.

Zdi se, da je bil posnetek narejen na prazničen dan ali pa vsaj v opoldanskem času, saj bi sicer trg poživiljali ljudje in vprege. Slika je nedvoumno dokument tudi po razpoloženjski plati. Po svoje nam približa malomestno dremavost Maribora iz časov, ko se je življenje rajši umikalo z ulice za zidove enoličnih hiš, v utice senčnatih vrtičkov in kletne pivnice.

Posnetku bi posvečali manj pozornosti, če ne bi bil opremljen z napisom in letnico. Pravzaprav z dvema letnicama. Prvo — 1849 — najdemo na robu ovalne slike, drugo omenja pripisano nemško besedilo, ki se glasi: Marburg. Eine Aufnahme des Hr. Ober Ingenieurs M. Topolanski aus dem Jahre 1848, wo das Photographieren noch fast gänzlich unbekannt war. Z drugo pisavo je še pripisano, da je sliko daroval Ernest Tisso 19. maja 1903. Kakor razberemo iz muzejske inventarne knjige, jo je daroval Muzejskemu društvu za prvi mariborski muzej.

Če smemo verjeti letnici 1848 oziroma 1849, imamo pred seboj najstarejši doslej znani posnetek Maribora, hkrati tudi enega najstarejših v Sloveniji. Posnetek je na pa-

pirju, vendar pa Talbotovega fotografskega postopka, tj. s kopiranjem na papir v naših krajih tedaj še niso poznali. Domnevamo torej lahko, da je bil izvirni posnetek trga po tehniki dagerotipija in da so ga bržkone šele v drugi polovici 19. stoletja prefotografirali s posrebrene plošče na papir. Nedvomno zasluži ta posnetek posebno pozornost tudi v okviru razvoja fotografije na slovenskih tleh.

Naslednja fotografija mariborskega Glavnega trga se nam ni ohranila v izvirni obliki, marveč jo poznamo samo z razglednice, ki jo je leta 1911 založila papirnica Platzer v Mariboru. Po napisu na razglednici je posnetek trga iz leta 1872. Fotografija prikazuje vzhodno stran trga, fronto hiš, ki so stale do leta 1908, ki so jih porušili zaradi gradnje novega mostu in regulacije trga. Do tedaj je kazal trg sklenjeno obliko, kot mu jo je zarisala še srednjeveška urbana rast. V teku stoletij so hiše seveda spreminjale svojo zunanjo podobo. Kar je trgu dajalo arhitekturno ubranost, je bilo enovito merilo stavb, usklajenost v obdelavi sicer skromnih fasad, enovita strešna kritina, tudi višinska izravnanoost objektov. Vse do prvega decenija našega stoletja se na tem prostoru niso uveljavljale gradbene ambicije, ki bi načele

to ravnovesje. To se je zgodilo šele z gradnjo omenjene hiše v severozahodnem delu trga, zlasti pa s stavbo kavarne ob novem mostu.

Vzhodna stran trga, ki jo vidimo na našem posnetku, je bila v primerjavi z drugimi stranmi nemara nekoliko svobodneje oblikovana. Dve izmed hiš imata na stebrih počivajoča balkona in tudi strehe so razgibane v nemirni silueti. Vseskozi pa je bila ta fronta stavb slikovita kulisa in logičen člen v organizmu trga. Z odstranitvijo te fronte je bil storjen za stari Maribor usoden poseg. Razdril ni samo zaključenega tržnega ansambla, ampak je sprožil tudi proces nadaljnjih nevšečnih posegov v starem mestnem jedru, ki je tako pričelo izgubljeti pečat zgodovinske nepotvorjenosti.

Tretja fotografija je nastala leta 1908 in nam kaže mimohod gojencev mariborske kadetnice po končani procesiji Rešnjega telesa. Gre torej za posnetek, ki nam prikazuje Glavni trg v funkciji osrednjega shajališča mariborskega prebivalstva. Ni to sicer edini dogodek, ki ga je ovekovečila fotografska kamera na tem trgu; iz leta 1888 imamo fotografijo s slovesnosti nemških turnerjev, nekoliko mlajši so posnetki s slovesnosti gasil-

Glavni trg v Mariboru, defile gojencev mariborske kadetnice, 1908

cev, še poznejši in zgodovinsko pomembni so fotografski zapisi iz prevratnih dni 1918/19. Kar uvršča pričujočo fotografijo med tiste, ki jih posebej omenjamo, je njeno dokumentarno pričevanje, njen razpoloženski in kulturnozgodovinski nadih in ne nazadnje dobra fotografska tehnika.

Fotograf je ujel prizor neposredno po končani procesiji. Na trgu zbrana množica, ki je prisostvovala pobožnosti pred kužnim znamenjem, se je razmaknila za odhod gojencev kadetnice. Kadeti defilirajo pred garnizij-skim poveljnikom ali komandantom šole in bodo vsak čas zavili v strmo ulico proti Dravi. Praznično vzdušje je čutiti v vrvežu ljudi s kopico pisanih sončnikov in pri ljudeh, ki opazujejo parado z oken okrašenih hiš. Danes bi dejali, da učinkuje prizor tako, kot bi ga postavil na sceno spreten filmski režiser. Po zgovornosti in živem, avtentičnem izrazu, ki vejeta iz nje, je fotografija narav-

nost odličen primer za imaginarni album naših kulturnozgodovinskih ilustracij.

Drugo, kar odlikuje to fotografijo, je njena tehnična plat. Na hrbtni strani posnetka piše, da gre za »Momentaufnahme« na svetlobno in barvo občutljivi plošči znamke Agfa (9 × 12 centimetrov). Fotografija se nam je ohranila kot povečava, njen avtor pa je bil profesor Artur Hesse v Mariboru. Vse kaže, da avtorja fotografije ni zamikalo samo slikovito dogajanje na trgu, ampak da je dogodek želel ohraniti za trajnost z zavestno izbiro zornega kota, učinkovitega trenutka in ustreznih elementov, skratka z znanjem večšega fotografa-amaterja.

OPOMBA

Vsi posnetki so iz fotoarhiva Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

»Starejša ljubljanska industrija« — Arhivska razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Ob 75-letnici delovanja je Zgodovinski arhiv Ljubljana (prej imenovan Mestni arhiv Ljubljana) pripravil arhivsko razstavo o starejši ljubljanski industriji, ki je bila odprta sredi decembra leta 1973 v razstavnih prostorih Arkade v Ljubljani.

Strokovni del pri njej je prispeval dr. Vlado Valenčič, oblikovalec razstave, kataloga, plakata in vabila pa je bil dipl. arh. Matija Suhadolc. Samo postavitvev razstave je omogočila Kulturna skupnost Ljubljane.

Razstavljeno arhivsko gradivo (pisani in tiskani akti, načrti in fotografije) je bilo večinoma iz fondov, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, deloma pa iz fondov Arhiva Slovenije in arhiva Tobačne tovarne. Kot popestritev razstave so bili razstavljeni nekateri tehnični predmeti iz zbirk Tehniškega in Narodnega muzeja iz Ljubljane.

Prikaz najpomembnejše industrije na ljubljanskem območju je bil časovno omejen od njenih prvih začetkov pa do prve svetovne vojne, pri čemer je avtor upošteval kriterij posameznih panog in ne nazadnje ohranjenost gradiva. Kot primer zvezanosti rok v arhivskem prikazu naj navedem Pivovarno Union. Ker skoraj do prve svetovne vojne ni ležala na mestnem področju, temveč na območju okoliške občine Spodnja Šiška, je prihajalo le malo njenih dopisov na magistrat, katerega arhiv predstavlja danes večji del fondov Zgodovinskega arhiva. V sami tovarni pa se niso ohranili nobeni dokumenti o njenem delovanju iz starejšega obdobja.

Originalno arhivsko gradivo je bilo razstavljeno po panojih in razvrščeno A) po panogah: tekstilna industrija (Tovarna sukna na Selu, Bombažna predilnica in tkalnica), papirna industrija (Papirnica Vevče, I. Bonač — Kartonažna tovarna), kemična industrija (Kemična tovarna Moste, Tovarna kleva), živilska industrija (Sladkorna rafinerija Venier in Peroch, Sladkorna rafinerija na Poljanah, Avgusta Tschinkla sinovi — Tovarna kavinih surogatov, Kolinska tovarna kavinih surogatov, Pivovarna Union), strojna industrija (G. Tönnies — Strojna tovarna in železolivarna, Avgust Žabkar — Železolivarna in tovarna za stroje in ključavničarska dela, Samassa — Zvonarna, livarna in tovarna gasilskega orodja), tobačna industri-

ja (Tobačna tovarna), usnjarska industrija (Tovarna usnja Jos. Janesch, pozneje Karel Pollak in Tovarna vžigalnikov in vžigalic, in B) deloma po kronološkem redu: doba privilegijev (do konca 18. stoletja), doba tovarniških dovoljenj (prva polovica 19. stoletja) ter doba od uvedbe obrtne svobode (leta 1859) do prve svetovne vojne.

Razstava je imela tudi prosvetiteljski namen kot opozorilo širšemu krogu ljudi in predvsem ustvarjalcem gradiva, o pomenu arhivskega gradiva kot kulturne ostaline. Za posamezno tovarno ni važna samo letnica ustanovitve — s to se mnoge tako rade ponašajo —, temveč tudi njena dejavnost v določenem gospodarskem prostoru in času, kar pa je neposredno razvidno samo iz arhivskega gradiva kot primarnega vira. Zato bi morali imeti ustvarjalci gradiva več posluha zanj, kot ga imajo danes.

Ob razstavi je izšla tudi brošura z naslovom Starejša ljubljanska industrija, ki jo je izdal Zgodovinski arhiv Ljubljana. Poleg kataloga k razstavi so v njej uvodne besede sedanjega ravnatelja arhiva Jožeta Žontarja, ki jih je napisal ob 75-letnici arhiva, in dve razpravi dr. Vlada Valenčiča: Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne in Arhivski viri za zgodovino starejše ljubljanske industrije. V prvi razpravi nam avtor poda kratek pregled razvoja industrij na ljubljanskem območju in to ne samo na razstavi prikazanih, temveč tudi drugih, toda zato nič manj zanimivih (npr. Tovarna majolik, Tovarna rokavic in druge). Poleg znane literature, ki jo omenja v opombah k razpravi, se dr. Vlado Valenčič naslanja predvsem na arhivsko gradivo; razprava je popestrjena z reprodukcijami dokumentov, načrtov in fotografijami.

V drugi razpravi je avtor v kratki, toda vsebinsko bogati obliki opozoril, kje dobimo in koliko so ohranjeni viri za obravnavano obdobje in področje. In ravno za gospodarsko zgodovino ljubljanskega območja so fondi Zgodovinskega arhiva Ljubljana tako bogati po vsebini.

Razstavo je v 12 dneh obiskalo okoli 1300 ljudi, kar je za tovrstne prikaze dela zgodovinske preteklosti sorazmerno veliko; zaželjeno je, da bi bilo arhivskih razstav več, kot jih je bilo doslej. Arhivsko gradivo, podano v primerni obliki, je lahko zanimivo tudi za širši krog ljudi, kar je pokazala tudi razstava o starejši ljubljanski industriji.

Marjan Drnovšek

NOVE PUBLIKACIJE

Selška dolina v preteklosti in sedanjosti. Ur. France Planina. Železniki, Muzejsko društvo v Škofji Loki, pododbor Železniki 1973. 389 str. + 1 vzd. 8°. (Ilustr.)

Proslavam ob tisočletnici Škofje Loke je lep delež prispevalo tudi Muzejsko društvo v tem kraju, skupaj s svojima pododboroma v Žireh in v Železnikih. Društvo je v jubilejnem letu izdalo življenjsko delo Pavla Blaznika o Škofji Loki in loškem gospostvu, pododbor v Železnikih pa je pripravil zbornik o Selški dolini. Publikacija o dolini je zorela od leta 1969, ko so pričeli z uredniškimi pripravami, finančno pa so njen izid omogočila podjetja iz Selške doline in Škofje Loke ter loška občinska skupščina.

V zborniku se zvrsti 26 avtorjev s 27 prispevki, ki so urejeni po že nekako ustaljenem vrstnem redu. Urednikovemu uvodu in daljšemu geografskemu orisu doline (France Planina) sledijo članki o kameninskih in klimatskih značilnostih področja. Ker v Selški dolini ni veliko znanih arheoloških najdišč, začenja zgodovinski del zbornika Pavle Blaznik s člankom o kolonizaciji in populaciji v freisinškem času. Prvotno predslavonsko in slovansko prebivalstvo (že v darilni listini 973 slovenska krajevna imena) so pomnožili kolonisti, ki so sledili naravni poti ob Sori. V 16. stoletju se začne rovtarska kolonizacija, po letu 1630 pa se populacija krepi na temeljih podeželske obrti in trgovine.

Marija Verbič je prispevala zanimivo razpravo o železarstvu in žebeljarstvu v Železnikih v prvi polovici 19. stoletja, o drugi polovici prejšnjega stoletja pa piše Vincencij Demšar. Medtem ko uničujoči požar v Železnikih 1822 ni mogel zaustaviti železarstva in je v prihodnjih letih kraj dobil novo, sodobnejšo podobo, so manj strašne vremenske nezgode v zadnji tretjini stoletja zaradi vedno hujše tuje konkurence počasi uničile železarsko obrt. Leta 1902 so nehali kuriti zadnji plavž, junija 1909 pa so utihnili tudi poslednja kladiva v Železnikih. Zanimive primerjave podatkov franciscejskega katastra iz leta 1826 s poznejšimi statističnimi podatki je opravil Lojze Žumer. Zaradi različnih družbeno-ekonomskih vzrokov, predvsem pa zaradi prometne izolacije doline, je v zadnjem stoletju in pol nazadovalo število prebivalstva, tako da je leta 1971 tod živelo le še 33 prebivalcev na kvadratni kilometer (1826: 38,3), gozdne površine so narasle skoraj za polovico (na 73% skupne površine),

zmanjšalo pa se je tudi število živine (le nekaj nad polovico števila iz let 1826 in 1900).

Bolj razveseljivi so podatki o tem, kako sta se po prenehanju železarstva v dolini razvijali obrt in industrija, od katere je treba predvsem omeniti lesno, kovinsko, elektrotehnično, finomehanično in čevljarstvo. Med avtorji prispevkov v tem delu zbornika je treba omeniti zlasti Ljuba Bradeška in Nika Žumra, ki je tudi sam odločilno vplival na sodobni gospodarski razvoj doline. Slika razvoja ne bi bila popolna brez pregledov stanja v kmetijstvu, gozdarstvu, turizmu in trgovini.

Olga Šmid je pripravila izvlečke iz šolskih kronik, ki odsevajo težavne pogoje pri organiziranju pouka v tako razgibanem in redko poseljenem svetu. France Koblar je avtor zapiska o društveno-prosvetnem delu na Sorškem, Roman Savnik pa je zbral in objavil osnovne biografske podatke o 69 pomembnih osebnostih iz doline. Kronološki pregled pomembnejših dogodkov v štirih vojnih letih je v zaključnem članku podal Ciril Zupanc. Podrobneje povzemati vsebino omenjenih štirih člankov bi bilo odveč, zdi pa se, da kritičnega bralca ne bodo mogli v celoti prepričati, da v okviru takega zbornika ne bi bilo moč o obravnavani tematiki povedati več, v bolj zaokroženi obliki, s številnejšimi lastnimi analizami avtorjev in s sintetičnimi izvlečki. Če dodamo še, da raven pisanja vseh avtorjev v zborniku ni dovolj izenačena in da se zlasti pri zgodovinskih pregledih marsikaj ponavlja, lahko poročilo zaključimo. Dostaviti je treba samo še nesporno dejstvo, da omenjene pomanjkljivosti nikakor ne morejo osporavati vrednosti zbornika kot celote in pomena njegovega izida. Lokalna zgodovina Loškega ostaja s »Selško dolino« še bolj kot doslej med najbolj razvitimi med slovenskimi pokrajinami.

Nataša Stergar

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 9. (XLIV.) letnik, zvezek 1, 2. Maribor, Obzorja 1973. 318 str.

Pred seboj imamo že 9. letnik nove vrste ČZN, ki nam tudi tokrat prinaša vrsto zanimivih prispevkov. Prvi zvezek tega letnika uvajajo spominski članki posvečeni Francu Gumilarju, Milku Kosu, Francu Minařiku, Jakobu Sokliču in Francetu Steletu.

Dobro je zastopana zgodovina srednjega veka, kar dva članka sta izpod peresa Jožeta Koropca. V prvem, o srednjeveškem Hrastovcu, gradu sredi Slovenskih goric za-

hodno od Lenarta, ki je v srednjem veku večkrat menjal gospodarje (Hrastovski, Hokeneški, Herbersteini) avtor piše, da se je kasneje mudil tudi sloviti diplomat in pisec Žiga Herberstein. Avtor poleg popisa rustikalnega dela imenja prikaže razmere v gorninskih vinogradih leta 1542. V razpravi o srednjeveški Dobrni daje Koropec zgodovinski pregled tega kasneje tako pomembnega zdravilišča, ki je bilo od 11. stoletja dalje v posesti Bogenskih, od 12. stoletja pa last krške škofije. 1306. leta se za Dobrno prvič omenja ime Neuhaus. V 15. stoletju so Dobrni prevzeli dele posesti krških škofov in celjskih grofov in v 16. stoletju se njihova posest še poveča. Za 16. stoletje navaja avtor zanimive podatke o številu družin, stanju živine, kmečkih vinogradih, dalje podaja cennitev gorninskih vinogradov itd.

Opozoriti velja zlasti na obsežno (31 strani) razpravo Jožeta Mlinariča z naslovom Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, kjer je poleg splošnih nalog beneficiatov opisana tudi zgodovina 12 beneficijev. Zanimiva je ugotovitev, da so bili vsi opisani beneficiji v glavnem vezani na oltarje župne cerkve. Drugi Mlinaričev prav tako obsežen prispevek Mariborska župnija do leta 1600 je prikaz zgodovine mariborske župnije od konca 12. stoletja do leta 1600.

V Prispevku k zgodovini Radgone popravlja Jakob Richter na podlagi originalnih dokumentov nekatere dosedanje trditve. Ivan Zelko pa je v članku Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju objavil v slovenskem prevodu vizitacijski zapisnik iz leta 1627, ki je za proučevanje reformacije v Prekmurju izrednega pomena. Original je napisan v madžarskem jeziku 17. stoletja z vmesnimi latinskimi izrazi. Avtor primerja original zapisa z overovljenim prepisom iz leta 1699 in s Payrovo objavo iz leta 1910.

V starejše obdobje posega tudi članek Primoža Simonitija »Dekret ali pričevanje Aleksandra Velikega o Slovanih«. Gre za zapis Aleksandrovega privilegija Slovanom v knjigi, ki jo hrani NUK in ob katerem se zastavlja vprašanje, kdo ga je napisal in od kod je knjiga prišla. Avtor domneva, da izvira knjiga iz kroga narodnostno prebujenih slovenskih protestantov, ki so v svoji vnemi po poudarjanju slavne preteklosti segali tudi po falzifikatih.

V 20. stoletje sega razprava Boruta Belca Vinogradništvo kot dejavnik prostorske preobrazbe v Sloveniji, ki temelji na analizi stanja vinogradniških površin v obdobjih 1896—1954 in 1954—1969. V problematiko boja za našo severovzhodno mejo posegata oba Zor-

nova prispevka. V prvem o izpraznitvi Radgone in zasedbi Apaške kotline 1920. leta opiše potek dogodkov 1919/20 na podlagi dokumentov, ki jih hrani Arhiv Slovenije. Avtor pokaže, kako sta na jugoslovanski strani ob vprašanju izpraznitve radgonskega trikotja potekali dve med seboj le delno usklajeni akciji: na eni strani Brejčevu prizadevanje za zadržanju Radgone, na drugi prizadevanja Beograda, pogojena z mednarodnim položajem kraljevine SHS. Drugi članek Nekatera vprašanja vključevanja Prekmurja v kraljevino SHS v luči dokumentov deželne vlade za Slovenijo zajema čas od jugoslovanske zasedbe Prekmurja po prvi svetovni vojni do podpisa trianonske pogodbe 1920. leta ter se pri tem dotika zlasti problematike uveljavljanja jugoslovanske uprave na tem področju.

Dva avtorja v ČZN obravnavata jezikovne probleme in sicer Mate Šimunović (Značenje najstarijih slovenskih osebnih imena) prikaže osebna imena v sklopu imen ostalih slovenskih narodov in jih vzporeja s slovenskimi, hrvaškimi in srbskimi priimki in toponimi; Martina Orožen pa posega v jezikovno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev od 17. do 19. stoletja ter skuša po glasoslovno-oblikovnih značilnostih razmejiti štajerski knjižni jezik, prekmurščino in kajkavščino ter za to navaja vrsto primerov.

Za konec naj omenim še dva nič manj pomembna prispevka, ki pa posegata bolj na področje umetnostne zgodovine. Ivan Stopar je obdelal stare celjske vedute iz razdobja 1660—1880 (Clobucciaricheve, Merianove, Vischerjeve itd.), ki so brez dvoma nepogrešljiva ilustracija historičnega razvoja naselja. Dodan je katalog, ki je kronološko urejen. Sergej Vrišer pa je proučil oljno skico Martina Knollerja v Mariboru. ČZN je objavil tudi dve knjižni poročili, želeti pa je, da bi jih bilo v bodoče več.

Olga Janša-Zorn

»Kärnten — ein Alarmzeichen«, *Informations — und Pressedienst der österreichischen Widerstandsbewegung (Ö. W. I. P.) Nr. 1/1974*, listnik, izdajatelj in založnik: Österreichische Widerstandsbewegung, Wien.

Prav gotovo je bila »vroča jesen 1972« na Koroškem močna spodbuda koroškim Slovencem, da so avstrijski in svetovni javnosti tudi sami, še bolj kot do takrat, začeli predstavljati svojo problematiko. Še posebej goreče pa se je za to zavzemala koroška slovenska mladina in mladi izobraženci ob podpori obeh slovenskih osrednjih organizacij in naprednih družbenih sil v Avstriji. Plod ene izmed takih ak-

cij je pričujoča brošura »Kärnten — ein Alarmzeichen«.

Knjižica je sicer med nemškimi nacionalisti pa tudi v avstrijskem in koroškem tisku vzbudila val ogorčenja ter obsodb, toda o tem tu ne bomo govorili. Publikacija je sestavljena iz sedmih sestavkov izpod peres sedmih avtorjev, ki pa niso vsi koroški Slovenci. Trije med njimi so nemškega porekla, štirje pa slovenskega. Med avtorje brošure lahko štejemo tudi Josefa Hindelsa, ki je napisal uvod, uredniško besedo pa je napisal eden izmed avtorjev prispevkov Feliks J. Bister. Kot lastnik, izdajatelj in založnik nastopa »Österreichische Widerstandsbewegung« (Avstrijsko odporiško gibanje).

Če sledimo uredniški besedi, ugotovimo, da je brošuro razumeti kot spodbudo za široko in ne čustveno pobarvano razpravo o vprašanju koroških Slovencev. Vse avtorje pa povezuje — ne da bi pri tem trpela objektivnost in originalnost posameznika — popolna solidarnost s koroškimi Slovenci in z njihovim bojem za končno uresničitev v členu 7 avstrijske državne pogodbe zagotovljenih pravic.

Kot posebno vrednoto te »informacijske brošure« je avtor uredniške besede omenil dejstvo, da so jo napisali mladi avtorji, ki domači in tuji javnosti predstavljajo popolnoma nekonvencionalno, na novih znanstvenih metodah in spoznanjih temelječe raziskave sodobne politične situacije na Koroškem.

Uvod v brošuro je napisal, kot smo že omenili, socialist Josef Hindels. V njem zelo ostro obsoja dogodke na Koroškem in med drugim piše, da »zoper naše slovenske sodeželane ženejo pravo šovinistično gonjo«. Ko se je dotaknil obdobja druge svetovne vojne in s tem tako imenovanih »odvlečenih«, je jasno zardil: »Vsi Avstrijci, to pa seveda velja tudi za Korošce, ki so izgubili življenje v drugi svetovni vojni, so žrtve Hitlerja, ki je to zločinsko vojno hotel, pripravljal in vodil«.

Prvi prispevek v brošuri je pripravil asistent na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino in jugovzhodne raziskave pri dunajski univerzi, koroški Slovenec dr. Andreas Moritsch. Prispevku je dal naslov »Koroški Slovenci do plebiscita 10. oktobra 1920«. Časovno sega članek od naselitve do plebiscita, vendar je pretežni del posvečen obdobju od druge polovice devetnajstega stoletja, posega pa tudi v najnovejše obdobje. Prav gotovo ni lahko na nekaj straneh napisati zgodovinski pregled v tako obsežnem časovnem obdobju, zato se v globljo analizo Moritschevega članka ne bomo spuščali. Avtor je površnemu poznavalcu položaja in razvoja koroških Slo-

vencev na domačih tleh dal kratek, a obenem vsebinsko bogat prikaz zgodovine koroških Slovencev do plebiscita, ki mu pokaže precej drugačno sliko, kot so mu jo prikazovali avstrijski in koroški zgodovinarji.

Morda pa bi kljub temu, da je članek izpolnil svojo nalogo in namen, navrgli nekaj pripomb. Za vsakega bralca so prav gotovo najbolj ilustrativni podatki o številu koroških Slovencev, ki jih avtor prinaša kot rezultate posameznih ljudskih štetij v monarhiji. Z njimi je lepo pokazal na nenaravno padanje števila koroških Slovencev, vendar je kot osnova vzel ozemlje tedanje Koroške, se pravi skupaj s Kanalsko in Mežiško dolino. Današnjemu bralcu pa je vse bolj prezentna Koroška v mejah po prvi svetovni vojni, pa tudi primerjava med štetjem npr. 1880 in 1971 bi bila bolj natančna, če bi za obe štetji veljali enaki ozemeljski kriteriji.

Na drugi strani pa se zdi, da je v besedilu vendarle nekoliko premalo poudarjena pomembnost Koroške za vse Slovence, saj jo dostikrat imenujemo tudi »zibelko slovenstva«. V tej zvezi bi bilo najbrž treba omeniti tudi enega izmed tvorcev programa o Zedinjeni Sloveniji, Matijo Majarja-Ziljskega in sploh vlogo Celovca kot pomembnega slovenskega kulturnega središča v devetnajstem stoletju.

Drugi prispevek je napisal sociolog Ludwig Flaschberger in v njem obravnaval problematiko »Vindišarjev«. Čeprav v članku ne najdemo ničesar bistveno novega o »vindišarski teoriji«, je kljub temu treba poudariti, da prispevek zelo jasno prikazuje politikantsko spletkarjenje okoli pojmov »vindiše«, »Čuši«, koroška domovina in podobno. Še posebej zanimiv pa je zaključek, v katerem avtor našteva nekaj dejstev, ki so za Koroško sama po sebi umevna (selbstverständlich). Med drugim pravi Flaschberger, da se na Koroškem trudijo prikazati turistom deželo kot »rein deutscher Kärnten«, problematiko koroških Slovencev pa odrivajo in upajo, da se bo problem v nekaj letih zaradi asimilacije rešil sam.

Osrednje mesto v brošuri zavzema članek Slovenca iz Sel Ferdinanda Velikega »K zgodovini koroškega Heimatdiensta«. V njem zelo natančno prikazuje delovanje te osrednje protislovenske organizacije na Koroškem in osvetljuje vlogo posameznih vidnih oseb, med njimi Hansa Steinacherja, Maier-Kaibitscha in Franza Koschierja. Posebej zadnjega, današnjega direktorja celovškega »Landes-museuma« in funkcionarja v različnih organizacijah KHD, je pokazal v »vsej njegovi nacistični preteklosti«. Taisti človek, ki mu je bila v času nacizma zaupana tako pomemb-

na naloga, kot je vodenje učiteljišča v Kranju, je v drugi republiki postal direktor deželnega muzeja in kot tak organizator in glavni odgovorni faktor pri obeh »proslavah« obletnic plebiscita 1960 in 1970. Razlago pomena KHD za današnjo koroško stvarnost pa je Velik združil v stavek, ki naj bi bil nekak moto članka: »Kadar govorimo o slovenski manjšini na Koroškem in osvetljujemo njen odnos z nemško govorečo večino, vedno zadenemo na dejavnost osrednje protislovenske organizacije koroškega Heimatdiensta«.

Viktor Omelko v svojem članku opisuje odnos med katoliško cerkvijo in koroškimi Slovenci. Med nekaj poglavij članka naj se omejimo le na prvega, ki govori o slovenskih duhovnikih. Med najbolj zanimivimi podatki so tisti, ki govorijo o številu slovenskih duhovnikov. Po izračunih Martina Wutteja in župnika Karla Streita so leta 1922 pridigali in peli v slovenščini v 79 slovenskih farah. Po podatkih slovenskega oddelka pri krški škofiji iz februarja leta 1973 je bil liturgičen jezik samo v 12 farah slovenščina, 37 far je dvojezičnih, v 20 pa nemščina. V zvezi s tem avtor tudi navaja število slovenskih duhovnikov, ki jih je tačas 95 ali 22 odstotkov vseh duhovnikov krške škofije, 78 od teh pa deluje na dvojezičnem ozemlju. Morda bo zanimiv podatek, da je med študenti teologije 32,5 % slovensko govorečih.

Mladi magister socialne ekonomije Wilhelm Filla je k problemu koroških Slovencev in dogajanju v oktobru 1972 pristopil na bolj teoretičen način. Napisal je članek »Opazke k ideologiji koroškega oktobra 1972«. Po dokaj širokem in strokovno neoporečnem razglabljanju o naslovnih tematici zaključuje prispevek z besedami: »Avtor teh vrstic je mnenja, da se manjšinska vprašanja lahko zadovoljivo rešijo samo v družbenem redu, ki ga je avstrijski sociolog Max Adler označil s pojmom ‚solidaren‘«.

Zadnji prispevek je napisal Kurt Traar, njegova tema pa je bila nemški nacionalizem na Koroškem. Problema se je lotil z zanimivo primerjavo današnjega nemškega nacionalizma na Koroškem z nemškim nacionalizmom za časa nacizma. Proti koncu članka je prišel do zaključka, da razlikovanje med Korošci in Ne-Korošci, med domovini zvestimi in izdajalci, načelno izhaja že iz časa nacizma. Medtem ko je bilo načelo Hitlerjeve Nemčije: »Kdo je Žid, določimo mi«, pa velja danes na Koroškem načelo: »Kdo je pravi Korošec, določa Kärntner Heimatdienst.«

Pri pisanju pa je avtor uporabil še eno zanimivo metodo. Koroškega nemškega nacionalizma ni označil samo z delovanjem proti-

slovenskih organizacij ali s posameznimi akcijami nemških nacionalistov, temveč je kot dokaz za obstoj nemškega nacionalizma uporabil tudi citate iz pisem bralcev. V začetku svojega članka Traar opisuje tudi jezikovno strukturo na Koroškem. Zatrdil je, da nemško govorijo meščani, inteligenca in uradniki, slovensko pa pretežno delavstvo in sproletarizirani del agrarnega prebivalstva. Morda je bila ta trditev mogoča tja do leta 1960, pozneje pa jo v taki obliki prav gotovo ni mogoče uporabiti. Slovenska manjšina na Koroškem že dolgo ni več manjšina kmetov in delavcev. Kot dokaz naj navedemo samo podatek, da je, če primerjamo uradno ugotovljeno število Slovencev iz leta 1971 in število dijakov slovenske gimnazije v Celovcu, približno vsak petdeseti Slovenec gimnazijalec.

V celoti je brošura »Kärnten — ein Alarmzeichen« tisto, kar smo si izpod peresa koroških Slovencev že dolgo želeli. Upamo pa tudi, da je to le začetek in da bo nadaljevanje prineslo še več podobnih publikacij.

Dušan Nečak

Drago Druškovič, Quelques Questions des Slovènes de Carinthie, Ljubljana 1972, 44 str.

Drago Druškovič, Carinthian Slovenes: some aspects of their situation. 18 years after the signing of the Austrian State Treaty, Ljubljana 1973, 100 str.

Obe publikaciji je izdal ljubljanski Inštitut za narodnostna vprašanja, katerega ravnatelj je avtor pričujočih dveh tekstov. Uvodoma je treba še pripomniti, da je angleška razprava (izšla zares šele februarja 1974) pravzaprav le znatno dopolnjena in razširjena izdaja prvotnega teksta, ki je služil za prevod v francoščino. Obema razpravama so dodani prevodi nekaterih dokumentov iz novejšega obdobja boja koroških Slovencev; dokumenti povečujejo tehtnost in razširjajo uporabnost brošur. Pri novejši izdaji se je avtor tako odločil za Memorandum koroških Slovencev iz leta 1955, jugoslovansko noto avstrijski vladi iz novembra 1972, avstrijski odgovor iz januarja 1973, daljši kometnar Janka Pleterskega o avstrijskem odgovoru in kritični pretres avstrijskega zakona o dvojezičnih napisih iz julija 1972 izpod peresa Pavla Apovnika.

Druškovičeve razprave nikakor ne gre označevati za zgodovinski tekst, saj krajši zgodovinski pregledi v posameznih poglavjih predvsem skušajo pojasniti nastanek in najnovejši razvoj posameznih elementov, ki skupaj sestavljajo kompleks »koroškega vpraša-

nja«. Avtorju, ki nedvomno sodi med najbolj razgledane in uveljavljene pisce z obravnavanega področja, gre zahvala, da je po daljšem času, v katerem smo sicer dobili vrsto temeljnih in izredno pomembnih monografij o Koroški, spet pripravil kompleksen pregled stanja in problematike slovenske manjšine na cni strani Karavank. Popolno sliko sedanjega položaja sestavlja pisec razprave iz analize posameznih kriterijev, ki jih za opredeljevanje manjšin uporablja podkomisija za preprečevanje diskriminacije in za zaščito manjšin pri OZN. Ti elementi, ki so hkrati naslovi posameznih poglavij, so: številčnost, položaj in oblika naselitve, državna pripadnost, okoliščine, ki so manjšino pripeljale v sedanjo državo, njun medsebojni odnos, značilnosti pravnega statusa manjšine in podobno ter končno še posebej hotenja in prizadevanja manjšine same. Zlasti v angleškem tekstu je marsikatero poglavje preraslo v samostojno razpravo, kjer je avtor najprej podal osnovna dejstva in posplošitve iz dosedanjega tujega in domačega razpravljanja, preveril njihovo veljavnost ob plastično orisanem primeru slovenske manjšine na Koroškem in končno v opombah polemiziral s številnimi spornimi, zmotnimi ali očitno zlaganimi trditvami nekoliko starejšega ali tudi najnovejšega datuma, objavljenimi bodisi v avstrijskem dnevnem časopisju, znanstvenem in psevdoznanstvenem tisku bodisi izraženimi v izjavah predstavnikov avstrijskih oblasti. Avtorjevi ekskurzi enovitosti dela ne škodijo, tujemu bralcu pa kljub temu dajejo dovolj močno oporo za boljše razumevanje specifičnosti problematike; tudi manjšinski eksperti bodo v njih našli vrsto dokazov za avtorjeva nova splošna spoznanja. Osnovni tekst razprave lahko upravičeno označimo za jasno, zelo zgoščeno, vsebinsko pa izredno bogato sintezo našega znanja o »koroškem vprašanju«.

Ne glede na našo strokovno usmerjenost se zdi, da bi avtor vsekakor moral tujemu bralcu, zgodovinarju ali nezgodovinarju, vsaj v bistvenih orisih podati zgodovino koroških Slovencev pred plebiscitom, to je, pred obdobjem, na katerega se Druškovič izključno omejuje. Verjetno sedanje absurde koroške situacije ne označujejo nekateri avtorji brez vzroka za zgodovinski relik, družbeni atavizem. Že nekatere razširitve v drugi izdaji pomenijo v primeri s prvo poseganje nazaj, tako npr. podatki ljudskih štetij tudi za obdobje med obema vojnama, grafična ponazoritev rezultatov teh štetij, odstavki o naseljevanju Nemcev na južnem Koroškem med obema vojnama, o izseljevanju in narodnoosvobodil-

ni borbi na Koroškem itd. Čeprav povzetki izsledkov slovenskih zgodovinarjev za nas ne morejo biti novost, so to za tuje bralce v večini primerov stvari, ki jih še niso imeli priložnosti brati v katerem izmed svetovnih jezikov. Za vse zanimive izjeme pa so rezultati neobjavljenih raziskav sodelavcev Inštituta za narodnostna vprašanja, ki skupaj z drugimi že navedenimi novostmi v knjigi pomenijo mikavno berivo tudi za slovenskega bralca, tako strokovnjaka kot ljubitelja.

Morda ni odveč pripomniti, da drugače lično opremljeno in smotrno urejeno knjižico le preveč motijo tiskarske napake, ki so pri izdajanju tekstov v tujih jezikih že razpase-na navada, na drugi strani pa tudi pretirana uporaba oklepajev ter nedosledno in nepopolno citiranje, ki ga je treba pripisati na rovaš samega avtorja. Pri morebitni novi izdaji (nemški, ruski) velja te pomanjkljivosti odpraviti.

Razmisliti bi bilo treba tudi o možnostih za izdajo Druškovičevega teksta v slovenščini in v jezikih drugih jugoslovanskih narodov, saj aktualnost razprave, vse njene našete odlike in že večkrat poudarjena potreba po boljšem informiranju domače javnosti to terja od nas. Če nadaljujemo misel, je treba zahtevati, da te izdaje prihajajo na knjižni trg po zmerni ceni in z dovolj veliko naklado. Vse rečeno velja tudi za prepotreben tekst o Slovencih v Italiji, ki bi nadaljeval tam, kjer je pred desetletji končal Lavo Čermelj z »Life-and-Death Struggle of a National Minority. (:The Yugoslavs in Italy:)«.

Janez Stergar

Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921, Založba Obzorja Maribor, Založništvo tržaškega tiska Trst 1972, 468 str.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, je izpod peresa znanstvene sodelavke dr. Milice Kacin-Wohinčeve izdal prvo knjigo iz zbirke »Zgodovina Slovencev 1918—1945«. Prav gotovo gre za knjigo, katere vsebina je bila tako v slovenskem kot italijanskem zgodovinopisju premalo, predvsem pa površno obdelana.

Obdobje, ki ga je avtorica vzela kot temo svoje knjige, najbrž ni naključje. To je čas, ko je z razpadom Avstro-Ogrske primorskim Slovincem za trenutek zasijala luč upanja v narodno osvoboditev, tekom dveh let v razočaranju počasi ugašala, dokler ni z rapalsko pogodbo med Italijo in takratno kraljevino SHS dokončno ugasnila. Prav zaradi tega,

lahko bi v nekem smislu rekli »nenormalnega« ali »neobičajnega« položaja, v katerem se je znašel sorazmerno velik del slovenskega narodnega telesa, je knjiga še bolj privlačna in zanimiva.

Zgodovinsko-tematsko gre za politično zgodovino primorskih Slovencev v omenjenem času, čeprav časovno zajema tudi čas pred razpadom habsburške monarhije, pa tudi leto dni življenja primorskih Slovencev pod italijansko državo. Vendar sta oba skoka v čas pogojena le z dejstvom, da osvetlita osnovno problematiko, problematiko primorskih Slovencev v času, ko so bili razpeti med italijansko okupacijo in Wilsonovim načelom samoodločbe narodov. Avtorica sama piše: »V kakšnih političnih okoliščinah žive, k čemu težijo, kaj si obetajo in kako ravnajo primorski Slovenci, medtem ko se na mednarodnem torišču odloča njihova državna pripadnost? Kakšni so odnošaji italijanske okupacije oblasti in italijanskih političnih strank do slovenske narodne manjšine in kateri dejavniki vplivajo na oblikovanje odnosov med prebivalstvom dveh narodnosti? To so temeljna vprašanja, na katera skušam odgovoriti z razčlenitvijo zgodovinskega dogajanja, z analizo vzrokov, teženj, ciljev in ravnanja posameznih političnih dejavnikov.«

Naj dodamo še nekaj »tehničnih podatkov« o knjigi »Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921«. Kacinova je knjigo razdelila na devet osnovnih poglavij, ki pa so si po vsebini dokaj različna. V njih osvetljuje problematiko posameznih italijanskih in slovenskih strank, nakazuje upravne spremembe in splošne preobrazbe na zasedenem ozemlju in dokaj široko in natančno prikazuje okupacijsko oblast in sistem. Pri tako širokem, natančnem, jasnem in marsikje novem prikazovanju položaja primorskih Slovencev v tem času, pa ji je prav gotovo veliko pomagalo dejstvo, da je imela prost vstop v fonde osrednjega državnega arhiva v Rimu. Tu je dobila veliko podatkov, ki so ji ob uporabi literature omogočili izdelavo tako obsežnega dela.

Na koncu knjige je dr. Milica Kacin-Wohinčeva dodala še poglavje, ki ga pri podobnih publikacijah zelo redko najdemo. Poglavje nima neposredne vsebinske zveze s knjigo, je pa za vsakega bralca, še posebej strokovnjaka, nujno potrebno. Gre za poglavje »Oris virov in literature«. V njem avtorica opisuje uporabljeno gradivo. Najprej govori o arhivskem gradivu, pa o objavljenih virih, časopisju in končno literaturi. To poglavje bo pomembno vodilo raziskovalcu, ki bi hotel delati na tej problematiki.

Ob rezimeju in opombah, ki sledita temu poglavju, naj pri »tehničnih« podatkih omenim še zadnjih petnajst strani knjige, ki vsebuje za bralca pomembna pomagala. Najprej avtorica razlaga uporabljanje okrajšave, nato navedena dela in končno imensko kazalo, ki ga pri veliko knjigah tako zelo pogrešamo.

Naj na koncu poročila o knjigi dr. Milice Kacin-Wohinz, omenimo še eno nevarnost, ki se ji je avtorica z mnogo znanja in truda uspešno izogibala. Gre za dejstvo, da je imela sorazmerno veliko podatkov iz arhivskega gradiva italijanske strani, slovenskih dokumentov, pa razen časopisnih vesti, ni imela veliko. Zato bi se kaj lahko zgodilo, da bi ob množici italijanskih podatkov spregledala jasno sliko in bi bilo vse skupaj »italijansko pobarvano«. Toda z uporabo slovenskega sočasnega časopisa in literature je avtorica, če naj uporabim besede iz ocene univerzitetnih profesorjev, »dobro povezala sorodne pa tudi različne probleme v harmonično celoto.«

Avtorica je lahko popolnoma zadovoljna, kajti njena razprava in knjiga je pomemben prispevek k izpolnitvi vrzeli v našem in italijanskem zgodovinopisju. Vse to pa jo tudi obvezuje, da bralcu, laiku in strokovnjaku, posreduje še nadaljevanje začete problematike.

Dušan Nečak

»Kje prebivamo in koliko nas je Slovencev v Italiji«, sestavil Stanislav Renko, narisal Srečko Zupan. Dopolnjeni in popravljene ponatis iz Primorskega dnevnika, Založništvo tržaškega tiska 1971, 31 strani

Drobna brošurica, ki smo jo žal dokaj pozno dobili v roke, je že druga iz serije ponatisov iz osrednjega slovenskega časnika na Tržaškem, »Primorskega dnevnika«. Prva je obravnavala celovito ali globalno zaščito Slovencev v Italiji, druga pa govori o večnem problemu vsake manjšine, o problemu številčnosti, ki jo večinski narod hoče na vsak način zmanjšati na najmanjše mogoče število.

Iz uvoda v knjižico, ki ga je napisal avtor sam, je mogoče razbrati, da je pisanje spodbudilo ljudsko štetje 1971 ali boljje diskriminacije slovenskega prebivalstva, ki so ga spreminjale. Najbolj očitno je prav gotovo dejstvo, da je italijanska vlada omogočila samo tržaškemu Slovincem, da v rubriki popisnice, ki sprašujejo po jezikovni skupini, zapišejo »slovenski«. Z drugimi besedami to pomeni, da je tudi leta 1971, kakor že leta 1961, centralni statistični urad nekaj desetisoč Slovencev enostavno ignoriral. Tudi leta 1961,

ob predzadnjem popisu, je bilo približno enako, le da so takrat v popisnicah spraševali le po občevalnem jeziku v družini. V uvodni besedi je avtor zato zapisal: »Zato se postavlja zelo logično vprašanje: Zakaj? Da bi odgovorili na ta in podobna vprašanja, smo se potrudili in v naglici pregledali nekatere že dobro znane in nekatere manj znane publikacije, da bi ugotovili, ali se je podobno ignoriranje Slovencev dogajalo tudi v preteklosti in v kakšni meri se je to zgodilo«.

Časovno knjižica zajema obdobje od leta 1915 do današnjih dni, torej nekako 60 let. Razdeljena je na pet poglavij, vsako od njih pa je samostojna celota, saj razen naslovne tematike nimajo ničesar skupnega. Prvo poglavje govori o podatkih Mussolinija in njegovih somišljenikov o številu Slovencev, ki so takrat živeli v Italiji in o Slovencih v tem delu Italije nasploh. Poglavje je sestavljeno iz nekaj citatov in njih prevodov iz Mussolinijevega dnevnika, njegovega tednika »Il secolo XX« in knjige Rina Alessija »Il giovane Mussolini«. Iz vseh citatov je razvidno, da se je Mussolini okoli leta 1915 natančno zavedal, da tudi v Videmski pokrajini živijo Slovenci in da jih ni tako malo.

Drugo poglavje sestavlja nekakšen povzetek knjige prof. Carla Schiffrerja »La Venezia Giulia«, ki je bila skupaj z zemljevidom izdana leta 1946 za mirovno konferenco. Tudi on ugotavlja Slovence v vseh treh pokrajinah, skupno število pa naj bi bilo nekako 96.000. Izsledki prof. Schiffrerja slonijo na štetju leta 1921. Na koncu poglavja pa je dodan še podatek iz knjige »Beneška Slovenija« (Gorica 1950), kjer beremo, »da je Italija deset let, tj. v decembru 1931, še enkrat uradno zbrala podatke o občevalnem jeziku in ugotovila, da je v 17 občinah Beneške Slovenije leta 1931 govorilo slovenski jezik 33.932 oseb.«

Po številu tiskanih strani najboljše poglavje je tretje; to govori o podatkih, ki so malo znani, a vendar zelo zanimivi in pomembni. Gre namreč za podatke, v koliko slovenskih cerkvah je bila v rabi slovenščina. Stanislav Renko je v brošurici objavil podatke iz knjige »Cerkev na Slovenskem« (Ljubljana 1971). Podatki se nanašajo na vse župnije, v katerih je bil do nastopa fašizma slovenski duhovnik. Fašizem je prepovedal v teh župnijah sleherno božjo službo v domačem jeziku. Po drugi svetovni vojni pa so jo slovenski duhovniki lahko obnovili le v malo župnijah. V podatkih so zajete videmska, goriska in tržaška škofija.

V četrtem poglavju že preidemo v obdobje po drugi svetovni vojni, do prvega uradnega štetja prebivalstva leta 1951. Vendar se je av-

tor rajši odločil za podatke, ki jih je leta 1954 objavila italijanska uradna revija »Documenti di vita italiana«. Po teh podatkih je vseh Slovencev v Furlaniji — Julijski krajini 65.323. Samo v videmski pokrajini so jih našli 22.936, čeprav niso našli nobenega Slovenca ne v občini Trbiž, ne v občini Naborjet — Ovčja ves in ne v občini Pontabelj. Tudi v občini Rezija niso našli nobenega Slovenca, čeprav so jih pri ljudskem štetju 1921 našli 2.796, leta 1911 pa 4.671 Slovencev.

Zadnje poglavje navaja podatke o številčni moči italijanskih Slovencev, kot jih je zapisal v svojih knjigah dr. Lavo Čermelj. Še posebej se avtor opira na Čermeljevo zadnjo knjigo »Slovenci in Hrvatje pod Italijo«. Po teh podatkih je Slovencev v Furlaniji — Julijski krajini 125.000, avtor brošurice pa dopušča, da se jih v sedmih letih (od izida Čermeljeve knjige) nikakor ni za stalno odselilo in raznarodilo več kot 5.000, »tako, da nas je v Italiji danes okoli 120.000«.

In na koncu še nekaj splošnih opomb. Ozemlje, ki ga brošurica obsega, je 34 občin, v katerih živi, kot pravi avtor, »upoštevanja vredno število Slovencev«. Vsako poglavje pa je opremljeno tudi z ustreznimi kartami, ki grafično ponazori dokaj koncizno napisano besedilo.

Ob prvi knjižici s ponatimi iz Primorskega dnevnika smo zapisali, da se z veliko dobre volje, s sorazmerno malo dela in majhnimi stroški lahko ustvari delo, ki mnogo koristi strokovnjaku, laiku in politiku. Tudi pri tej knjižici velja ta trditev predvsem za njen prvi del. Pri namenu brošure pa moramo reči, da je bolj uporabna za vsakdanjo rabo kot za študij naslovne problematike. Vse preveč so poglavja iztrgana iz kompleksnosti vprašanja številčnosti manjšine in poskusov prikazovanja položaja manjšine v drugačni luči, kot dejansko je. Knjižici manjka neka povezovalna rdeča nit, vendar pa je prav gotovo vredna naše pozornosti, saj nam je zbrala toliko različnih pogledov in stališč do vprašanja številčne moči Slovencev v Italiji, kot jih zasledimo malokje.

Dušan Nečak

Valentin Benedik, Vače (Prazgodovinska naselbina, trg in župnija). Izdal in razmnožil župnijski urad Vače, Vače 1972; str. 92 (ciklostirano).

Ob velikem razmahu arheoloških izkopavanj v zadnjem desetletju je poraslo tudi zanimanje za znane prazgodovinske naselbine, med katerimi pripada posebno mesto tudi Vačam. Ob spoznanju, da prebivalci kraja

kljub slavi tamkaj izkopane situle in drugih najdb nimajo obiskovalcu skoraj ničesar pokazati, je vaški župnik napisal knjižico, v kateri je hotel opozoriti na zanimivo preteklost vasi in njenih prebivalcev.

Srednjeveške Vače niso nastale na mestu nekdanje prazgodovinske naselbine, prevzele pa so njeno železarsko tradicijo. Fužinarstvo je pripomoglo k precejšnjemu razcvetu kraja, katerega višek je pomenila pridobitev trških pravic in letnih sejmov. S propadom železarske obrti je začel propadati tudi trg, kar ga je znova pripeljalo v vrsto slovenskih vasi.

Veliko prostora je avtor posvetil cerkveni zgodovini kraja. Predvsem je zanimiv razvoj cerkvene organizacije iz mengeškega vikariata preko stopnje »večnega vikarja«, viška na prelomu 18. in 19. stol., ko je bil v kraju sedež dekanije, v današnjo župnijo. Razvoj je dopolnil še z opisom preteklosti cerkvenih stavb vaške fare in drobci cerkvene statistike zadnjih desetletij. Izredno obširen je tudi seznam duhovnikov, ki so opravljali svoje delo v vaški in podružničnih cerkvah. Kot je običaj pri krajevnih zgodovinah, zaključuje tudi zgodovino Vač seznam pomembnejših prebivalcev kraja, med katerimi so slovenski javnosti posebno znani Matija Hvale, škof Matevž Ravnikar, Fran Celestin in skladatelj Anton Lajovic.

Benedik se pri svojem delu ni oprl le na literaturo, kot je običaj pri amaterjih, ampak tudi na vire, od katerih podaja nekatere tudi v registih. Svoj namen seznaniti prebivalce in obiskovalce kraja z njegovo preteklostjo, je nedvomno dosegel. Delo zasluži, da bi z malenkostnimi popravki izšlo v razkošnejši opremi in postalo znano širši slovenski javnosti, saj je eno boljših del te vrste.

Stane Granda

1971 (*Hotenje, ki je postalo stvarnost*). Uredil Hinko Dermol in drugi; založila in izdala občinska konferenca SZDL Velenje, Velenje 1971.

Za povojni razvoj Slovenije je še posebno značilna načrtna izgradnja dveh slovenskih mest: Nove Gorice in Velenja. Slednje je znano po izrednem razmahu gospodarstva, kulturi okolja in stanovanja ter o prostovoljnem delu.

Knjižica o Velenju ima značaj zbornika, v katerem so svoje prispevke o mestu in njegovi okolici objavili: Ivan Stopar, Kulturna dediščina Šaleške doline; Danica Ževart, Delež Šaleške doline v slovenski kulturi; Milan

Ževart, Šaleška dolina v osvobodilnem boju; Matjaž Kmecl, Kulturni obraz današnjega Velenja in Bogdan Pogačnik, Velenjski pomenki. V njih so opozorili na pomemben prispevek kraja in okolice v našo kulturno in politično preteklost.

Temu izredno razkošno opremljenemu delu (reprodukcije Jakopiča, G. A. Kosa, Miheliča in drugih) pa moramo, žal, kljub znani strokovnosti avtorjev očitati popolno neuporabnost, saj knjiga že pri prvem branju razpade v šop nepaginiranih listov. Bralec se upravičeno sprašuje, ali je sploh namenjena branju, ali je mišljena le kot okras knjižnih polic.

Stane Granda

Zemljevid z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji, Julijski Krajini in Benečiji. Avtor karte dr. Jakob Medved. Ljubljana 1974, 12 str. slovensko-italijanskega in italijansko-slovenskega abecednega seznama po kvadrantih na karti.

Inštitut za geografijo ljubljanske univerze je štiri leta po izidu Klemenčičeve dvojezične karte slovenske Koroške zdaj v sodelovanju z Geodetskim zavodom SRS ter z Inštitutom za geodezijo in fotogrametrijo pri FAGG in s finančno pomočjo Sklada Borisa Kidriča pripravil na podobnih metodoloških izhodiščih temelječo karto krajev, kjer za našo zahodno državno mejo v treh pokrajinah sosednje Italije žive Slovenci. Ker je izid tovrstnih geografskih pripomočkov temeljnega pomena za vse strokovnjake, ki pri svojem delu presegajo okvire administrativnih meja SRS, je potrebno, da na izid Medvedove karte posebej opozorimo in poudarimo upravičenost potreb, ki so vodile k obsežnemu delu, katerega plod je pričujoči zemljevid.

Na reliefno osnovo in grafično oblikovanje karte skorajda ne more biti pripomb, tiskarska tehnika je sijajna. Pogrešamo numerično merilo (1 : 125.000), geografske koordinate in nekoliko več natančnosti pri malih stranskih zemljevidih z zgodovinskimi mejami leta 1790, 1809, 1866, 1920, 1947 (ko je bilo potrebno dodati tudi mejo med obema conama STO) in sedanjo mejo iz leta 1954. Z geografskega stališča je možnih še nekaj pripomb, npr. da je oznaka za Beneško Slovenijo postavljena predač na sever, da niso poimenovana Belopeška jezera, da sploh ni označenega novega smučarskega središča na italijanski strani Kanina (Sella Nevea), da so po karti sodeč nekatere vasi v Beneški Sloveniji povsem odrezane od sveta, čeprav jih že nekaj let povezuje vzgledna asfaltna cesta.

Avto karte je v uvodu k seznamu pojasnil, kakšen je bil postopek pri izdelavi karte in opozoril na znane težave pri pisanju krajevnih imen v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini. V nasprotju s Klemenčičevo karto, kjer je narečno »ves« nadomestila povsod knjižna »vas«, nas na Medvedovi karti preseneti vrsta narečnih oblik slovenskih krajevnih imen: Bardo, Podbardo, Čenta, Gumin, celo Viden namesto Videm, Na Bili ipd. Na Goriškem in Tržaškem takih novosti ni; slovenska imena so se tod ustalila tudi v knjižni rabi. Izjeme so oblike Červinian, Turiak, Šempolai zapisane namerno in ne kot tiskovne napake. Zdi se, da po izidu zemljevida upravičeno pričakujemo vsaj širše jezikoslovne utemeljitve posameznih imen, če ne celo polemike, ki jo utegnejo podžgati

omenjene spremembe. Tu seveda prepuščamo besedo slavistom.

Opozorilo na izid zemljevida zaključimo še s priporočilom, naj bi nove izdaje ne glede na morebitne spremembe v poimenovanju prinesle tudi nekatere dodatne oznake, ki bi zemljevid približale turistom, npr. mejne prehode, železniške postaje ipd. S tem bi bil bolje dosežen tudi eden izmed namenov zemljevida, namreč približati tudi ta del slovenskega etničnega ozemlja vsem prebivalcem tostran državne meje. Kot posebnost naj na koncu omenimo še, da so primorski Slovenci ob tržaškem manjšinskem kongresu v letošnjem juliju na nekaj sto izvodov zemljevida natisnili tudi podatke o razširjenosti slovenskega jezika, organizaciji ustanov na italijanski strani.

Janez Stergar

SOMMAIRE

- Tone Knez, Conservateur en chef du Musée de la Basse Carniole, Novo mesto: La nécropole antique à Novo mesto — résultats des fouilles exercées en 1973. — CDU 930.26(497.12 Novo mesto) — p. 73
- Miroslav Pahor, Directeur du Musée nautique à Piran: La situation des étrangers d'après les Statuts de la commune d'Isola de 1360. — CDU 347.176.2(497.12 Izola) "1360" — p. 77
- Anton Svetina, Juriste en retraite, Ljubljana: Un fragment de l'histoire de la seigneurie de Gornji grad. — CDU 347.236(497.12 Gornji grad) "16" — p. 86
- Božo Otorepec, Collaborateur supérieur à l'Institut Historique de l'Académie slovène, Ljubljana: La marque des meudians à Ljubljana de 1667. — CDU 323.398(497.12 Ljubljana) "16" — p. 92
- † Ferdinand Tancik, Conservateur supérieur au Musée National, Ljubljana et Branko Korošec, Conseiller à l'Institut de planification régionale, Ljubljana: La mort du capitaine de grenadiers, Mehadié 1770. — CDU 355.335.12(436):347.65/68 "1770" — p. 97
- Dušan Nečak, Associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: Sur la guerre avec l'Italie (1914—1918) — CDU 940.3/4 (436:45)"1914/1915" — p. 107
- Ivo Juvančič, Adjoint scientifique à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: L'année des victimes de Bazovica (1930) — le fond immédiat italien et l'attitude slovène d'après les sources fascistes. — CDU 945.33 "1930" — p. 112
- Jure Mikuž, Conservateur au Musée de la Révolution, Ljubljana: Le premier essai d'introduire chez les Slovènes la peinture historique, CDU 75.044:949.712 — p. 122
- En feuilletant des vieux albums de photographies. — CDU 77.03(093) — p. 129
- Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 133
- Publications nouvelles. — CDU 930(048.1) — p. 134

TUDI V TELEFONIJI NOVA POTA

Prva jugoslovanska avtomatska telefonska centrala sistema ISKRA METACONTA 10 C vključena v javni promet v ljubljanskih Mostah

Silen razmah elektronike, ki smo mu vsi pričeli zlasti v letih po zadnji vojni, je malone že v vsej uporabni tehniški znanosti izrinil klasične — povečini elektromehanske sisteme. Morda se zdi, da področje komutacijske telefonije v tem obdobju ni toliko napredovalo kot druge panoge, vendar je treba upoštevati, da gre pri tem za kompleksne sisteme zelo zamotanih konstrukcij, ki terjajo dolgotrajne razvojne raziskave in v temelju uporabo čisto novih tehnologij.

Iskra ima že več kot 20-letne izkušnje v proizvodnji naprav in opreme za celotno panogo telekomunikacij in se je že pred leti lotila bazičnih raziskav z namenom, da bi sistemsko vključila elektroniko v telefonijo, od katere se je nadejala velikega napredka. Ker pa je zasledila podoben razvoj pri belgijski tovarni svetovnega slovesa Bell Telephone iz Antwerpna, se je odločila za kooperacijo. Z združenimi umskimi in proizvodnimi kapacitetami obeh podjetij bo namreč lahko mnogo hitreje aplicirala nove elektronske sisteme v javna omrežja. Rezultat te odločitve je tudi nova tovarna Telekomunikacij na Laborah pri Kranju.

V ljubljanskih Mostah so tako v juniju vključili v javni promet RATC — prvo rajonsko avtomatsko telefonsko centralo sistema METACONTA 10 C v Jugoslaviji. Njena pomembnost je v dejstvu, da je uporabljena popolnoma nova tehnologija, ki temelji na elektroniki s polprevodniškimi elementi in uporabo procesnega računalnika, ki omogoča visoko stopnjo avtomatizacije in obenem avtomatizacijo kontrole.

RATC 10 C v Mostah ima začetno kapaciteto 4000 telefonskih priključkov. Že v maju sta bili urejeni podcentrali v Dobrunjah in Polju, ki sta vezani na moščansko rajonsko ATC. Pred kratkim pa so vključili v javni promet 1200 naročniških priključkov iz Most, ki so bili doslej vezani na telefonsko centralo v centru. Le-ta je sedaj sproščena za to število priključkov. Novi prosilci za priključke telefonov v centru in Mostah se bodo prostih kapacitet zelo razveselili.

Nova RATC 10 C v Mostah je sicer predvidena za 10.000 priključkov. Kapaciteto bo podjetje PTT lahko povečevalo v skladu s potrebami moščanskega okoliša.

Moščanski RATC 10 C bodo sledile še druge. Podpisane so pogodbe za tranzitne centrale

v Beogradu, Kragujevcu, Sarajevu, Novem Sadu, Nišu, Titogradu, Skopju, Tuzli, Titovih Užicah, Prištini, Mostarju, Ljubljani, Banja Luki ter glavna centrala v Tetovem in vozliščni centrali v Prilepu in Kumankovem. Montaža novih central 10 C se je pričela v Beogradu, Kragujevcu in Sarajevu. V Beogradu bo po tem sistemu zgrajena tudi nova mednarodna centrala.

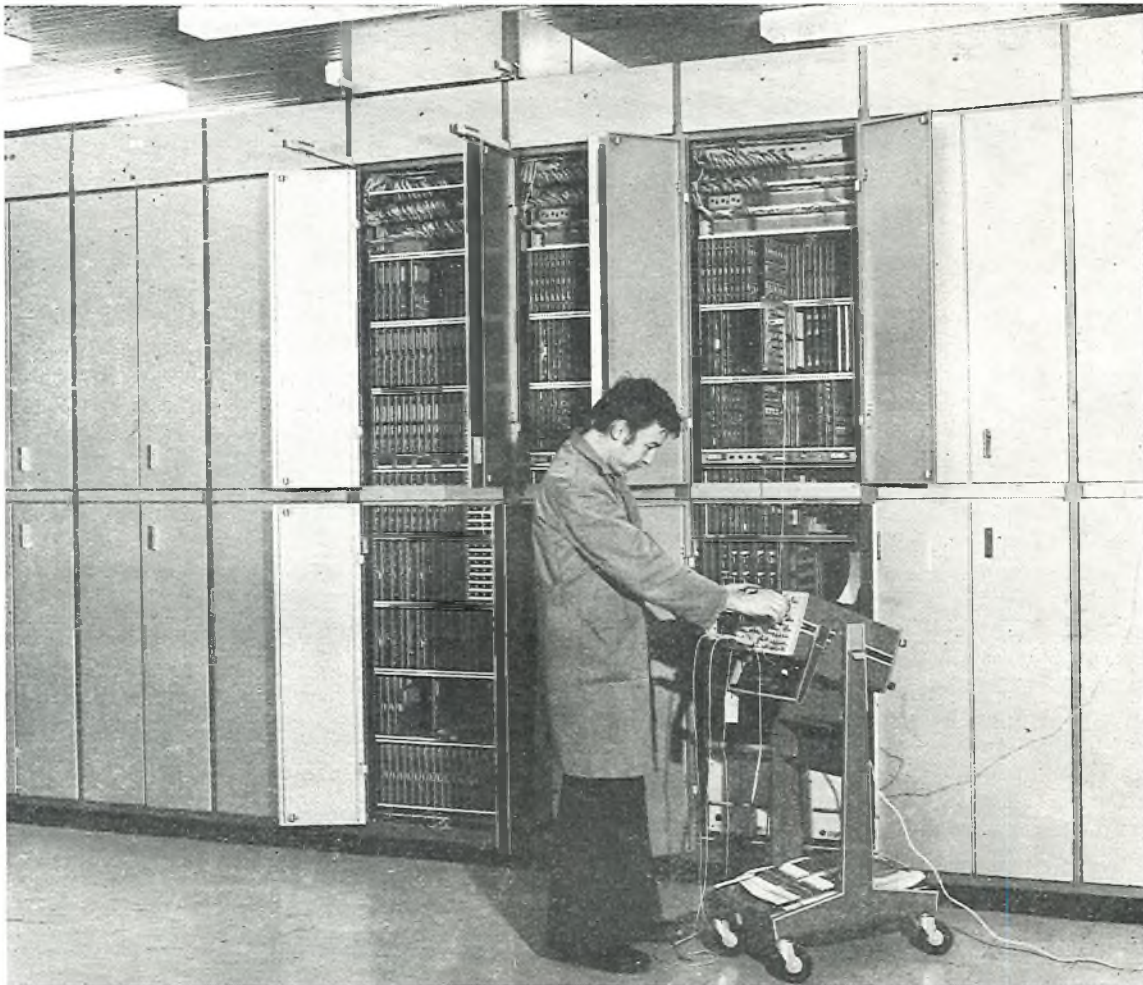
NEKAJ POMEMBNEJŠIH PODATKOV O TELEFONSKI CENTRALI ISKRA METACONTA 10 C

Osnovni stikalni element v komutacijskem delu sistema »10 C« je v stekleni cevki hermetično zaprt kontakt (reed kontakt). Glavne prednosti teh kontaktov so:

- velika delovna hitrost (manj od 2 m/sek),
- neobčutljivost na vplive zunanje atmosfere (vlaga, prah itd.),
- majhen kontaktni upor,
- minimalni šum delovanja,
- dolga doba uporabnosti,
- ni potrebno nikakršno justiranje niti vzdrževanje.

Priključki centrale so razdeljeni na osnovne linijske module. Na vsak linijski modul je lahko priključenih največ 2048 naročnikov ter zahtevano število odhodnih in dohodnih prenosnikov, kar je odvisno od prometnih zahtev. Vsak linijski modul je sestavljen iz govornega in signalnega komutacijskega multipleksa ter perifernih tokokrogov.

Za upravljanje prometa so uporabljeni centralni procesni računalniki. Centralni računalniški sistem je vedno sestavljen iz dveh popolnoma neodvisnih računalnikov, od katerih lahko vsak popolnoma samostojno deluje, normalno pa oba delujeta skupaj na principu delitve dela in medsebojne kontrole, kar zagotavlja zelo veliko zanesljivost delovanja, tako da praktično ne more priti do izpada. Sistem ima za zagotovitev zanesljivosti še posebne programe za avtomatsko regeneracijo sistema, če pride do prehodnih napak. To je posebno ugodno za centrale brez stalnega personala. Vsak računalnik seveda omogoča tudi popolno kontrolo delovanja, celotne centrale, merjenje prometa ter avtomatsko zaračunavanje pogovorov.

Zadnje preizkušanje nove elektronske avtomatske telefonske centrale v Mostah v Ljubljani

Posebne prednosti za PTT telefonske uprave so:

- veliko zmanjšanje površine za montažo (prihranek znaša v primerjavi s klasičnim sistemom do 60 %),
- neobčutljivost na zunanje vplive,
- velika hitrost delovanja,
- minimalno vzdrževanje,
- kratek čas potreben za montažo in enostavna možnost razširitve centrale,
- ugodnosti pri eksploataciji zaradi centralnega nadzora.

Posebne možnosti za naročnike na sistemu 10 C:

Predvidene so vse moderne telefonske funkcije. Standardni program omogoča naslednje glavne možnosti:

- razlikovanje razreda naročnikov: omogočeno je 30 linijskih razredov in posebne kombinacije,
- individualni dvojčni, PBX priključki in javne govorilnice,
- direktno izbiranje v zasebne centrale,

- omejevanje razgovorov na različnih nivojih, stalno ali pod nadzorom naročnika,
- lovljenje zlonamernih pozivov,
- prioriteten zveze in delovanje centrale v izrednih prilikah,
- izbiranje s pomočjo tastature (do 10 % vseh priključkov),
- skrajšano izbiranje za nacionalne in mednarodne pozive,
- avtomatska služba odsotnosti naročnika,
- avtomatska prevezava pogovora na drugi aparat (»follow-me-service«),
- telefon začasno ne dela (služba »ne moti«),
- avtomatsko bujenje ali klicanje,
- prikaz štetja pogovorov pri naročniku,
- direktne zveze brez izbiranja (»hot-line« služba).

Če pregledamo vse opisane možnosti, ugotovimo, da lahko sistem Iskra-Metaconta 10 C mirno uvrstimo med najmodernejše sisteme na svetu, ki odpira novo ero na področju telekomunikacij, novo ero elektronske avtomatske telefonije.

R. N.

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
XXII. letnik Ljubljana 1974 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- Tone Knez: Antična nekropola v Novem mestu — Stran 73
- Miroslav Pahor: Statuti srednjeveške občine Izola iz leta 1360 v odnosu do tujcev — Stran 77
- Anton Svetina: Odlomek iz zgodovine Gornjega grada — Stran 86
- Božo Otorepec: Ljubljanska beraška značka iz leta 1667 — Stran 92
- Ferdinand Tancik — Branko Korošec: Smrt grenadirskega stotnika, Mehadija 1770 — Stran 97
- Dušan Nečak: O vojni z Italijo (1914—1915) — Stran 107
- Ivo Juvančič: Leto bazoviških žrtev 1930 — Stran 112
- Jure Mikuž: Prvi poskus vpeljave zgodovinskega slikarstva v slovensko umetnost — Stran 122
- Iz starih fotografskih albumov — Stran 129
- Delo naših zavodov in društev — Stran 133
- Novе publikacije — Stran 134

Na ovitku

Izola okrog leta 1830 (neznan avtor)

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik Olga Janša-Zorn
Odgovorni urednik Jože Žontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tisk Tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK podružnica 50101-678-47483 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 25 din, posamezna številka 10 din

Publikacija šteje med proizvode iz 7. točke prvega odstavka 36. člena zakona o obdavčenju proizvodov in storitev v prometu (Uradni list SFRJ, št. 33-316/72), za katere se ne plačuje temeljni davek od prometa proizvodov (mnenje Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-2/72 od 25. 8. 1972)

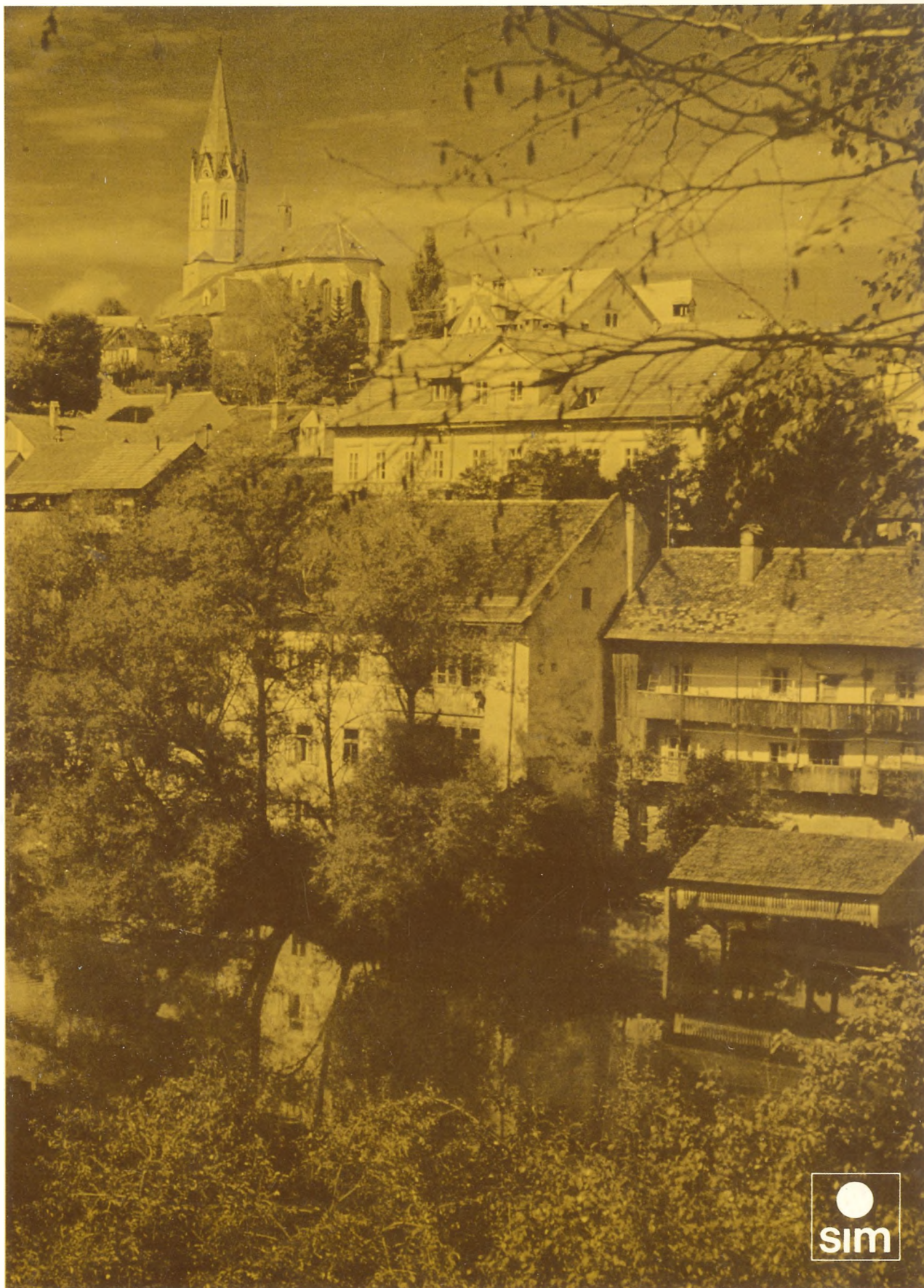
TEMELJNA VSEBINSKA ZASNOVA KRONIKE ČASOPISA ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

Kronika je znanstvena, poljudno-znanstvena in strokovna ilustrirana revija s poudarkom na krajevni zgodovini in z namenom, da pospešuje raziskavo slovenske krajevnne zgodovine, posreduje pozitivne tradicije preteklosti, izobrazuje delovne ljudi in občane na področju zgodovine ter pomaga pri pouku v osnovnih in srednjih šolah. Izdaja jo Zgodovinsko društvo za Slovenijo, ki je tudi njen ustanovitelj. Kronika izhaja trikrat letno in jo ureja uredniški odbor, ki ima poleg odgovornega in glavnega urednika še 8 članov, medtem ko šteje letos imenovani izdajateljski svet Kronike 14 članov.

Kronika izpolnjuje predvsem dve nalogi: pospešuje zanimanje za zgodovino posameznih večjih ali manjših krajevnih območij slovenskega narodnostnega ozemlja, obenem pa izsledke slovenske zgodovine posreduje najširšemu krogu bralcev na čim bolj razumljiv način. Izpolnjevanje obeh nalog ima tudi svoj globlji pomen. Prvenstveni cilj zgodovine je, da ob proučevanju preteklosti ustvarja možnost za razumevanje sedanjosti in da s temi spoznanji podpira človeštvo v njegovih težnjah za družbeni napredek. Krajevna zgodovina sodeluje pri izpolnjevanju tega cilja s tem, da na ožjem in bralcu dobro znanem okolju konkretno ponazoruje materialne temelje in pota družbenega razvoja in posebne oblike, v katerih se splošni razvoj družbe kaže na tem okolju, seznanja nas torej z nastankom tega okolja ter pomaga, da ga pravilno razumemo. Ne nazadnje prispeva krajevna zgodovina tudi k medsebojnemu spoznavanju posameznih območij Slovenije. Kronika naj mimo tega dviga tudi zanimanje za zgodovinsko berilo in pospešuje potrebe nezgodovinarjev po zgodovinski knjigi in sploh berilu, ki temelji na znanstvenih dosežkih.

Da bi Kronika pri svojih prizadevanjih mogla tako v krajevnem kot v vsebinskem oziru zajeti čim širše območje in da bi bili njeni članki lažje razumljivi, se omejuje večinoma na krajše prispevke. Kolikor pa se od časa do časa obravnavajo zgodovinska vprašanja, ki so sicer krajevno omejena, vendar pa jih kaže obdelati v večjem obsegu, ima Kronika za ta namen serijo »Knjižnica Kronike«, v kateri se taki prispevki objavljajo.

Kronika skuša zajeti ne le čim več krajevnih območij, marveč tudi čim več strokovnih področij. Želi seznanjati bralce z delom zavodov, ki proučujejo našo preteklost, kot so arhivi in muzeji. Mimo tega želi seznanjati bralce z dosežki proučevanj krajevnne zgodovine, ki so izšli v drugih periodičnih publikacijah pa tudi v dnevnem časopisu.

NOVO MESTO

SIMONČIČ

PAPIRNA GALANTERIJA
Ljubljana Razpotna 4
Telefon 25 091

KOLENDARJI - OGLEDNI KARTONI - PROSPEKTI - RAZGLEDNICE - ETIKETE